Slavko Goldstein • Ivo Goldstein

JASENOVAC I BLEIBURG NISU ISTO

BIBLIOTEKA SA ZRNOM SOLI

IZDAVAČ
Novi Liber
www.novi-liber.hr

ZA IZDAVAČA
Sanja Petrušić-Goldstein

UREDNIŠTVO BIBLIOTEKE
Ivica Đikić, Slavko Goldstein,
Davor Krile, Boris Pavelić

UREDNIK KNJIGE
Ivica Đikić

KOREKTURA
Ljiljana Cikota

DIZAJN NASLOVNICE
Denis Stankov

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
pomoglo je sufinanciranjem objavljivanje ove knjige

Slavko Goldstein • Ivo Goldstein

JASENOVAC I BLEIBURG

NISU ISTO

NOVI LIBER

Zagreb, 2011.

Sadržaj

Predgovor 7

1. JASENOVAC 1941-1947. 21
   - Ustaški koncentracioni logor 1941-1945. 23
   - Radna grupa Jasenovac 1945-1947. 107
   - Prepad krivotvoritelja povijesti na Spomen-područje Jasenovac 117
   - Kapitalno djelo koje je razbilo mitove 121

2. KAZNA I OSVETA – 1945. 131
   - Rasap i slom NDH, Bleiburg i Križni put 133
   - „Obračun s narodnim neprijateljem" 165
   - Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnoga puta 187
   - Zašto nisam išao u Bleiburg 205

3. JASENOVAC I KATOLIČKA CRKVA 215
   - Otvoreno pismo Slavka Goldsteina uzoritom kardinalu Josipu Bozaniću (I) 217
   - Odgovor Nadbiskupskog duhovnog stola 227
   - Otvoreno pismo Slavka Goldsteina uzoritom kardinalu Josipu Bozaniću (II) 235

4. REVIZIONIZAM U HRVATSKOJ HISTORIOGRAFIJI 239
   - Franjo Tuđman i sljedbenici 241
   - Upotreba povijesti 281

5. REZIME 305
   - O broju jasenovačkih i blajburških žrtava 307

DODACI 319
   - Bibliografija 321
   - Bilješke o autorima 334

Predgovor

Jasenovac je općinsko središte na lijevoj obali Save, oko 110 km jugoistočno od Zagreba, koje je prema popisu iz 2001. godine brojalo 799 stanovnika. Od kolovoza 1941. do posljednjih dana travnja 1945. u tom se mjestu nalazilo zapovjedništvo najvećeg sustava koncentracionih logora u NDH kojima je masovno ubijanje zatočenika bila glavna namjena. Na rubu naselja nalazio se središnji logor cijelog sustava Jasenovac III C, s glavnim stratištem masovnog ubijanja na suprotnoj obali Save. Tako je ime „Jasenovac", pored svog značenja kao geografski toponim, poprimilo i drugo, simboličko značenje: postalo je pojmom ustaškog genocidnog zločina i političkog terora, najsustavnije provedenog u jasenovačkim logorima, ali i u nizu drugih ustaških logora. U širem smislu, pojam „Jasenovac" ponekad se primjenjuje i na cjelokupni ustaški genocidni zločin počinjen za vrijeme NDH.

Bleiburg je gradić na jugu Austrije, u neposrednoj blizini austrijsko-slovenske granice, koji je prema popisu iz 2006. godine brojao 3946 stanovnika. U završnim bitkama Drugoga svjetskog rata glavnina vojske poražene NDH probila se 15. svibnja 1945. do polja ispred Bleiburga, u namjeri da kapitulira pred jedinicama VIII. armije britanske vojske. Britanski zapovjednici odbili su prihvatiti predaju vojske NDH i njenim su pregovaračima naredili da u roku od 1 sat i 20 minuta polože oružje pred vojskom protiv koje su ratovali, tj. pred jedinicama Jugoslavenske armije. U tom kratkom roku manji dio ustaških časnika i vojnika razbježao se po obližnjim šumama i brdima, a najveći dio vojske predao se jedinicama 12. slavonske i 51. vojvođanske divizije JA i slovenskim partizanima. Razoružani zarobljenici odvedeni su u Maribor i Celje, gdje su neke veće grupe odmah izdvojene za likvidaciju, a preostali otpremljeni na duge marševe do udaljenih zarobljeničkih logora, čak do Vojvodine i Makedonije. Putem su

masovno maltretirani, često i ubijani ili umirali od iznemoglosti i bolesti. Ti mučni marševi nazvani su Križnim putovima. Od pripadnika vojske NDH koja je 15. svibnja 1945. kapitulirala na Blajburškom polju jedva ih je oko polovica u logorima dočekala opću amnestiju od 3. kolovoza 1945, po kojoj su upućeni na dosluženje vojnog roka u Jugoslavensku armiju ili pušteni kućama, a neki izvedeni pred sudska tijela nove vlasti. Ukupni zločin, koji je u prvim poslijeratnim mjesecima izvršen nad zarobljenicima vojske NDH, u općoj je upotrebi dobio zajedničko ime „Bleiburg", pa se tako taj pojam upotrebljava i u ovoj knjizi.

U poslijeratnoj Jugoslaviji, sve do njenog raspada, punih 45 godina, o sindromu Bleiburg javno se moralo šutjeti. U domovima postradalih tiho su njegovana žalosna sjećanja, s gorčinom su prepričavana oskudna saznanja i nicale su obiteljske legende. Osamljene pokušaje da se istraži i kaže puna istina vlast je energično sprečavala i kažnjavala. Temi Bleiburg nametnuta je prisilna amnezija.

Naprotiv, u ustaškoj emigraciji Bleiburg je postao središnji mit kolektivne gorčine i političkog okupljanja. Ustaški časnici i dužnosnici koji su uoči kapitulacije pobjegli s Blajburškog polja ili su izbjegli drugim putovima, nakon mnogih su se peripetija uspijevali skrasiti u Argentini, Australiji, Španjolskoj, Kanadi i SAD-u, neki i u zapadnoj Europi. Raštrkani po svijetu, razjedinjeni različitim tumačenjima svog vojnog i političkog poraza, mnogi i međusobno zavađeni, tema Bleiburg preostala im je najotpornija poveznica: zajedništvo u stradanju i u resantimanima prema okrutnom pobjedniku. Apoteozom vlastite patnje u zaborav su potiskivane patnje nanesene svima drugima, Bleiburgom se nastojao prekriti Jasenovac. Tu su i korijeni blajburške mitologije: nad stvarnom tragedijom namnožile su se deseterostruki brojevi žrtava, a godišnje komemoracije pretvorene su u političke mitinge s huškačkim porukama natopljene mržnjom. Žrtvama je nagrđen pijetet koji zaslužuju. Tijekom svojih 45 godina ustaška emigracija o Bleiburgu je proizvela mnogo stotina memoarskih zapisa, članaka i knjiga, u kojima ima potresnih i uvjer-

ljivih svjedočenja o pojedinostima, ali niti jednog jedinog historiografskog djela koje bi temeljito analiziralo uzroke i tokove blajburških događaja i čitaocu pružilo cjelovitu sliku, bez politikantskih jednostranosti.

Istovremeno s blajburškim mitom u emigraciji, u Jugoslaviji je bujao jasenovački mit. Pišući općenito o tendenciji da se brojevi masovnih ubijanja proizvoljno uvećavaju, vodeći europski istraživač žrtava hitlerovskog i staljinističkog terora Timothy Snyder, u nedavno objavljenoj knjizi *Bloodlands – Europe Between Hitler and Stalin* (*Zemlje krvi – Europa između Hitlera i Staljina*) ističe Jasenovac kao ekstremni fenomen koji je poigravanjem s brojkama čak participirao u uzrocima koji su devedesetih godina doveli do početaka ratova u Jugoslaviji, „jer su Srbi povjerovali da je tijekom Drugoga svjetskog rata ubijeno znatno više njihovih sunarodnjaka nego što se to stvarno desilo". U poslijeratnoj Jugoslaviji istraživanja o Jasenovcu bila su odgovarajuće stimulirana i prikupljena je obilna dokumentacija. Objavljeno je prilično mnogo vrijednih memoarskih zapisa, pa donekle i stručno-istraživačkih radova. Međutim, osmerostruko uveličana brojka od oko 700.000 jasenovačkih žrtava bila je sakrosanktna, pod zaštitom državnih vlasti. U nju se nije smjelo dirati, čak ni stručnom provjerom preispitivati, iako je statistički bilo prilično vidljivo da tu nešto nije u redu. U početku mišljena samo kao stavka u ratnoj šteti Jugoslavije i njenim zahtjevima za reparaciju, ta preuveličana brojka jasenovačkih žrtava s vremenom se razvila u objekt zloćudne polemike koja je opasno trovala međunacionalne odnose u bivšoj Jugoslaviji.

S raspadom Jugoslavije i uspostavom samostalne Hrvatske, blajburški mit preselio se iz emigracije u Hrvatsku. Buknuo je i autohtono, iz onog dijela domaćih ljudi koji su nakon preduge prisilne šutnje jedva dočekali da o svojoj traumi vezanoj za Bleiburg napokon u javnosti smiju slobodno progovoriti. Mediji su postali preplavljeni otkrićima i „otkrićima" o blajburškoj temi. Državna vlast i Katolička crkva postale su glavni akteri i pokrovitelji godišnjih komemoracija na Blajburškom polju koje su

znatno više služile političkoj propagandi nego zasluženom pijetetu blajburškim žrtvama. Sa blajburške govornice, uz pljesak odobravanja iz mase prisutnih, poražena vojska koja je pune četiri godine ratovala na strani najvećeg povijesnog Zla odjednom je postala „hrvatska vojska na čijim žrtvama izrasta nova Hrvatska". Premalo je ljudi, u preraširenoj nacionalističkoj opijenosti, odmah shvatilo koliko takve metafore nagrđuju povijesnu sliku Hrvatske i ugrožavaju joj budućnost.

Ni Jasenovac u to vrijeme nije bio zaboravljen, ali sa suprotnim predznakom: nastojalo se zataškati ili sasvim negirati genocidni karakter jasenovačkih logora, koji su navodno bili samo poprišta prisilnog rada za kažnjene protivnike tadašnje NDH i njenog režima. Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Hrvatskog sabora, nakon svog sedmogodišnjeg djelovanja, u zbirnom *Izvješću o radu* u rujnu 1999. godine utvrđuje da je u jasenovačkim logorima za vrijeme NDH izgubilo živote svega 2238 osoba (realna je brojka oko 90.000). U istome izvještaju, na 70 stranica tabelarno je prikazano oko 700 otkrivenih grobišta sa žrtvama ratnih i poratnih ubijanja, za koje je u rubrici „Počinitelji" oko 630 puta označeno „partizani" ili „vlasti FNRJ", 65 puta „četnici", četiri puta „njemačka vojska", a svega jedan jedini put „ustaše". To *Izvješće* bilo je vrhunac napora da se koprenom Bleiburga prekrije Jasenovac. Trebalo je još samo da to prihvati Hrvatski sabor i tako pečatom najviše hrvatske vlasti ozakoni notornu laž – ali to se ipak nije dogodilo. Jasenovac je Hrvatskoj u naslijeđe ostavio previše dubokih rana.

Negirati ili zataškavati istinu o Jasenovcu vodilo je prema rehabilitaciji cjelokupnog ustaštva, što je u pretežnom dijelu hrvatske javnosti izazivalo nelagodu, a u civiliziranom svijetu odbojnost prema Hrvatskoj. Iako s većinom desničarskih i nacionalistički orijentiranih zastupnika, Sabor se ipak postidio amenovati laži svoje Komisije. S formulacijom da je *Izvješće* „nepotpuno", lukavo je o njemu izbjegnuta saborska rasprava i ono je vraćeno Komisiji na doradu. A tri mjeseca kasnije nacionalistički HDZ hametice je poražen na izborima i nova vlast raspustila je

Komisiju. Hrvatska se pomalo trijeznila od zaslijepljenosti ratničkim nacionalizmom.

U to vrijeme, kao zadnja crta obrane nacionalističkog revizionizma povijesti, pojavila se teorija ekvidistance: Jasenovac i Bleiburg su jedno te isto. Zločin je uvijek zločin, bez obzira koja ga je ideologija potakla, pod kojom je zastavom počinjen. Naravno da je to simplifikacija, jer ni zločini nisu uvijek isti, pa i među njima mogu postojati velike razlike. Nivelacija povijesti uzaludan je trud, jer prošlost je prebogata raznolikostima, neprekidno teče i nemoguće je dva puta stupiti u istu rijeku. Prekomplicirana prošlost može biti i zamorna, naročito ako opterećuje sadašnjost, pa ljudi postaju skloni prihvatiti simplifikacije, iako su one obično samo prividno plauzibilne. Tako se i nivelacija Bleiburga s Jasenovcem probila u javni život Hrvatske i u mnogim se krugovima društva održala sve do danas, iako zamućuje blisku prošlost i otežava uzajamna razumijevanja u sadašnjosti. „Jasenovac i Bleiburg su isto" je relativizacija ustaštva koje svojim recidivima do dana današnjeg opterećuje hrvatsko društvo.

Iz sintagme o istovjetnosti Jasenovca i Bleiburga izvodi se istovjetnost ustaša i partizana, komunizma i fašizma koji su „jedno te isto" jer oba su totalitarizmi, a pošto su komunisti bili predvodnici antifašističkog otpora u Hrvatskoj, onda je u duhu tih simplifikacija i antifašizam jednako komunizam, u najbližem srodstvu s totalitarizmom. I tako se sintagma „Jasenovac i Bleiburg su jedno te isto" svodi na derogaciju antifašizma, na pokušaj narušavanja tog najvrednijeg među temeljima iz bliže hrvatske prošlosti na kojem počiva suvremena Hrvatska i cijela Europa.

Iako su u jasenovačkim logorima i u kompleksu Bleiburg počinjeni masovni zločini, gotovo podjednako bez suda i sudovanja, ta su dva fenomena bitno različita po velikoj većini svojih povijesnih odrednica. Jasenovac, pored nekih sekundarnih namjena, bio je prvenstveno genocidni zločin masovnog ubijanja civila po grijehu rođenja u drugoj vjeri ili nacionalnosti. Bleiburg je bio zločin masovnog ubijanja razoružanih zarobljenika poražene neprijateljske vojske koja je četiri godine ratovala na strani

Zla. U Jasenovcu su, pored radno sposobnih muškaraca, masovno ubijane i žene, djeca i stariji ljudi. U Bleiburgu su gotovo isključivo bili ubijani razoružani vojnici, borbeno sposobni muškarci, a samo izuzetno i poneka žena i stariji muškarac. To nimalo ne anulira zločin Bleiburga, ali ga čini ipak različitim od Jasenovca.

Velika većina ubijenih na Bleiburgu bili su regrutirani vojnici kojima se nije mogao pripisati ratni zločin, ali među njima bila je i postrojba zvana Ustaška obrana koja je cijelo vrijeme rata vršila osiguranje i nadzor nad svim koncentracionim logorima u NDH, uključujući i Jasenovac. Kompletnu Ustašku obranu njen zapovjednik Vjekoslav Maks Luburić uključio je u kolonu vojske NDH, na povlačenju prema Austriji. U nekim završnim borbama bila je i prethodnica cijeloj koloni, pa nema sumnje da se priličan broj jasenovačkih krvnika i drugih ratnih zločinaca našao na polju pred Bleiburgom. Naprotiv, u Jasenovcu naravno da nije moglo biti krivaca za Bleiburg, a teško da bi se ikome od jasenovačkih žrtava moglo pripisati da je bio ratni zločinac.

U Jasenovcu je kroz 44 mjeseca njegova postojanja bilo ubijeno oko 90.000 logoraša (na poimeničnom popisu žrtava, koji se još uvijek sve polakše nadopunjuje, zasad su upisana 82.073 imena). Za Bleiburg se procjenjuje da je kroz dva i pol mjeseca ukupnog trajanja bilo ubijeno oko 45.000 žrtava hrvatske nacionalnosti. Međutim, Jasenovac je bio dio ustaške varijante nacifašističkog političkog sistema, koja je likvidirana tek ratnim porazom. Da je kojim nesretnim slučajem Hitler dobio rat, ustaški logor Jasenovac nastavio bi još jako dugo podjednako djelovati, sve do nestanka svih Srba, Židova, Roma i političkih protivnika sa hrvatskog tla. Naprotiv, Bleiburg je nakon dva i pol mjeseca prekinut amnestijom AVNOJ-a od 3. kolovoza 1945. godine. Bio je Bleiburg najružnija epizoda u preuzimanju vlasti poslijeratnog komunističkog sistema u Jugoslaviji, ali ipak samo tragična epizoda.

Mora se uzeti u obzir i uzročno-posljedična kronologija: naravno da Bleiburg ničim nije utjecao na Jasenovac, jer se

desio kad Jasenovca više nije ni bilo. Međutim, Jasenovac je nedvojbeno bio jedan od više uzroka Bleiburgu. Da nije bilo Jasenovca vjerojatno ne bi bilo ni Bleiburga – ili bi bio znatno manje okrutan.

Pobjednička euforija na Bleiburgu bila je natopljena gorljivim osvetništvom dijela vojnika JA opterećenih obiteljskim tragedijama koje su im u proteklom ratu nanijele neke postrojbe vojske NDH. Još je trajala ratnička psihoza u kojoj je ljudski život gubio na cijeni. Bila su prisutna i nastojanja dijelova nove vlasti da se u pomutnjama prvog poslijeraća najbrže riješe osoba koje su smatrane potencijalnom opasnošću za stabilnost nove države. Sve je to brzo jenjavalo nakon amnestije od 3. kolovoza. Jasenovac je okončan kolektivnim ubijanjem svih zatočenica i zatočenika koji su u logoru doživjeli njegove zadnje dane. Bleiburg je prestao amnestijom za pola vojske NDH, oko 45.000 ljudi koji su preživjeli Križni put i zarobljeničke logore. Masovnih ubijanja više nije bilo, ali zemljom je zavladao staljinizam, okrutni sistem jednopartijske diktature kojeg su jugoslavenski i hrvatski komunisti gotovo doslovno preuzeli iz Staljinovog SSSR-a.

Jasenovac i Bleiburg zaista nisu jedno te isto, a to vrijedi i za izvedenice iz te krive premise. Odnosi se to prije svega na tvrdnju da su komunizam i fašizam jedno te isto, jer oba su podjednaki totalitarizmi koji su počinili podjednako masovne zločine. Malo pomnija analiza upozorava nas da su takve nivelacije ne samo površne, već i povijesno-politički smutljive.

Prema definiciji iz *Enciklopedije Britanike* totalitarizam je „oblik režima koji ne dopušta nikakve individualne slobode i podvrgava sve aspekte individualnog života autoritetu vlasti... Karakterizira ga snažna središnja vlast koja nastoji kontrolirati i usmjeravati individualni život svojih podanika putem prisile i zabrana." Totalitarizam nastupa u ime ideoloških ili nacionalističkih ciljeva, nametljivo provođenih političkim terorom koji podrazumijeva i masovna ubijanja ljudi u svrhu represalija i zastrašivanja. Česta je komponenta totalitarizma kult velikog Vođe, koji je nosilac apsolutne vlasti. Najizrazitiji totalitarizmi u

20. stoljeću bili su režimi Hitlera i Staljina, u Hrvatskoj ustaštvo Ante Pavelića, u današnjem svijetu Sjeverna Koreja.

Slijedom tih definicija i primjera, ne smatraju se totalitarizmom režimi koji ograničavanju političku slobodu i ne dopuštaju višestranačje, ako ne zadiru u osnovne individualne slobode kao što su slobodni izbor profesije i obitavališta, slobodno kretanje po zemlji i inozemstvu, sloboda nepolitičkih aktivnosti, umjetnička sloboda itd. Takve režime definiramo kao „politička diktatura", „jednopartijska vlast" i sl. U tom smislu, komunizam kao cjelovit pojam nije totalitarizam. U 150-godišnjoj povijesti komunističkog pokreta i ideologije, pored dogmatskog totalitarizma iz Staljinovog vremena, česte su i komponente demokratičnosti i slobodoumlja, od Druge internacionale iz koje se razvila suvremena socijalna demokracija, sve do eurokomunizma i Mihaila Gorbačova.

Naprotiv, fašizam je uvijek bio samo totalitarizam. Pod njegovim okriljem nikad nije bilo demokratskih komponenata ni antitotalitarnih ideja. Karakterizira ga fetišizam države i kult Vođe koji simbolizira državu. Individualni život podređen je državnoj volji. Podanik je dužan prihvatiti vladajuću ideologiju i već od djetinjstva sudjelovati u njenim organizacijama. Totalitarizam prisile i represije u fašizmu je demonstriran u najeklatantnijem obliku i često je začinjen politički motiviranim zločinima. Iako je Hitlerov nacifašizam bio znatno brutalniji od Mussolinijevog fašizma, koji nije sudjelovao u Holokaustu, to su u ideologiji i sistemu vlasti ipak sasvim isti fašizmi. U potpunosti se to odnosi i na ustaški fašizam Ante Pavelića, za kojeg Eric Hobsbawm drži da je u ponečem bio „nacističkiji i od samog SS-a".

Fašizam i komunizam zaista nisu isto, najmanje po svojim ciljevima. Od samoga početka do samoga kraja fašističkih režima ciljevi su im bili osvajanje tuđih teritorija i podjarmljivanje drugih naroda. Izvorno, komunizam je bio pokret koji se borio za socijalnu pravdu, s uvjerenjem da će to postići smanjivanjem socijalnih razlika i, u konačnici, uspostavom besklasnog društva. Francuska revolucija 1789. proglasila je pravo na slobodu i jed-

nakost, *Komunistički manifest* je 1848. proglasio zahtjev za pravednu raspodjelu bogatstava. Čak i kad su svi europski komunistički režimi propali, taj zahtjev za socijalnom pravdom upravo se u najnovije vrijeme spontano pretočio u nove generacije, u sasvim druge političke oblike, ali još uvijek s istim etičkim motivima.

Prva komunistička internacionala (London, 1864-1872) raspravljala je o metodama svoje političke borbe: revolucija ili demokracija, cilj opravdava nasilna sredstva ili nasilna sredstva prljaju cilj. U Drugoj internacionali (osnovana 1889. godine) prevagnuli su umjerenjaci i nazvali se socijalistima. U Trećoj komunističkoj internacionali (Kominterni, 1919-1943) u potpunosti su zavladali najtvrđi revolucionari predvođeni energičnim Lenjinom i njegovim boljševicima. Nemilosrdno su „čistili” komunistički pokret od slobodoumlja i širom su otvorili vrata Staljinu da postane apsolutni vladar. Po milijunima žrtava njegovog zločinačkog režima Staljin se sasvim približio Hitleru (zajedno oko 14 milijuna, pored oko 12 milijuna na bojištima, prema izračunu već citiranog Timothy Snydera).

Staljinov totalitaristički režim unakazio je državni sistem SSSR-a i upropastio svjetski komunistički pokret (izuzev kineskog koji već 90 godina ide svojim vlastitim putovima). Poubijao je mnoge svoje istaknute članove, koji su vjerojatno mogli inicirati stanovita poboljšanja u partijskoj i državnoj politici. Montiranim političkim procesima 1936-1938. i dvogodišnjim paktom s Hitlerom (1939-1941) kompromitirao je ime komunizma. Poslije Staljinove smrti 1953, novi upravljači SSSR-a donekle su ublažili naslijeđeni staljinizam, ali nisu imali snage za potrebne reforme. Tako je država s mnogim ostacima staljinizma poživjela još punih 35 godina, na stalnoj nizbrdici, sve do konačnog raspada kojem je staljinizam dao svoj veliki doprinos.

Međutim, u totalnom mraku staljinizma postojala je i jedna svijetla epizoda: Drugi svjetski rat 1941-1945. godine. „Vjerolomno” napadnut od Hitlera, Staljin je nakon početnog nesnalaženja organizirao snažan otpor Crvene armije. Sklopio je savez s

Velikom Britanijom i SAD-om, najsnažnijim državama kapitalizma i demokracije. Tako je u smrtnoj opasnosti od fašističkih sila nastala velika antifašistička koalicija, privremeni savez kapitalizma i komunizma, najrazvijenijih demokracija i staljinističkog totalitarizma. U tom savezništvu SSSR je podnio najveće ratne terete, s najviše ljudskih žrtava i općeg stradanja i dao je velik doprinos konačnoj pobjedi. Ali, da bi pridobio svoj narod da s toliko napora i žrtava sudjeluje u takvome ratu, Staljin je morao bitno olabaviti uzde svog apsolutističkog totalitarizma.

Vjernicima je otvorio zatvorene crkve, iz Gulaga je pustio logoraše i poslao ih u ratnu industriju ili na bojište, kolhoznicima je dozvolio veće okućnice da bi prehranili sebe i vojsku, sposobne generale pohapšene u ludim predratnim čistkama vratio je na njihove zapovjedničke položaje, retoriku tvrdog komunizma zamijenio je patriotskom. Tek što je rat uspješno završio, četverogodišnji *time-out* je istekao i staljinizam se vratio na velika vrata.

Jugoslavenski i hrvatski komunisti vjerno su slijedili Staljina i Kominternu. Na poziv iz Moskve u ljeto 1941. organizirali su ustanak i predvodili Narodnooslobodilačku borbu hrabro i uspješno. Vrijedi spomenuti da to nisu činili samo zbog boljševički stroge partijske discipline kojom ih je uoči rata zadojio Josip Broz Tito. Otpor fašističkim okupatorima i njihovim domaćim suradnicima bio je u skladu s raspoloženjem velike većine partijskog članstva, pa i dobrog dijela naroda u većini krajeva tadašnje Jugoslavije.

NOB nije bio komunistička revolucija. Pod vodstvom KPJ, u Hrvatskoj KPH, NOB je postao dio velike antifašističke koalicije, koju je zajedno s Velikom Britanijom i SAD-om predvodio Staljinov SSSR. Motivi partizanskih boraca i pristaša njihove borbe bili su vrlo raznovrsni – omraženost okupatorskih i kolaboracionističkih režima, otpor ugroženog srpskog stanovništva ustaškom genocidu u Hrvatskoj i BiH, simpatija za savezničku ratnu stranu, povjerenje u borbenost i sposobnost komunista kao vodeću snagu NOB-a, otpor prisilnoj talijanizaciji, germanizaciji,

mađarizaciji, itd. – a zajednički nazivnik i opća poveznica bio je antifašizam.

Da su hrvatski i jugoslavenski komunisti poveli borbu za partijsko-komunističke ciljeve, ni približno ne bi pridobili toliki broj pristaša i ne bi postali ratni pobjednici. Poput Staljina u SSSR-u, svoju su politiku za vrijeme rata prilagodili antifašističkoj širini. NOB koji su predvodili bio je nepatvoreni antifašizam.

Tek potkraj rata, kad se već jasno nazrijevalo koja će strana biti poražena i tko će biti pobjednik, koristeći svoj vodeći položaj u NOB-u komunisti su počeli preuzimati vlast s jasnim partijskim ambicijama i primjenom nekih staljinističkih metoda. (Iako je već i za vrijeme rata u postupcima partizana i njihovih vodećih komunista ponegdje bilo pojava staljinističke „lijeve devijacije”, koja je opasno kompromitirala pokret i najčešće bi bila brzo obustavljena.) Tek po završetku rata ovdašnji staljinizam nastupio je s punim zamahom, s Bleiburgom kao najzloćudnijom najavom. KPJ i KPH i u toj situaciji slijedili su Staljina, koji je ubrzo po završetku rata svojim postupcima *de facto* raskinuo antifašističku koaliciju i vratio se strahovladi iz predratnog vremena. Odgojeni i odrasli u duhu staljinizma, čini se da Tito i jugoslavenski komunisti u izgradnji poslijeratne države i društvenog sistema nisu ni razmišljali na bilo kakve druge sisteme osim staljinističkog.

Staljinizam je vladao Jugoslavijom oko pet godina, s Golim otokom kao posljednjim izdankom. Nije stigao poprimiti najrigidnije oblike kao u SSSR-u, ali je ipak u tom relativno kratkom razdoblju narodima Jugoslavije natovario velike nevolje i zemlji nanio dugotrajne štete. UDBA je hapsila po zakonu i mimo zakona, znala je iz zasjede i ubiti bez sudovanja i suda, a svemoćni partijski komiteti određivali su sudovima koga će i koliko kažnjavati. Podržavljena su i upropaštena mnoga industrijska i trgovačka poduzeća, upropaštena je poljoprivreda. Vanjska politika Jugoslavije raskinula je ratno savezništvo sa zapadnim demokracijama i po antizapadnoj žustrini postala „satelit broj jedan” Sovjetskog Saveza. Taj poslijeratni staljinizam najveći je grijeh jugoslavenskih i hrvatskih komunista koji im povijest neće opro-

stiti. Ali istovremeno, dužna im je odati priznanje za ratne godine 1941-1945. To posebno pripada hrvatskim komunistima, koji su predvodništvom u hrvatskom antifašizmu uklonili ustašku ljagu s lica svoje domovine, Hrvatskoj napokon pribavili suverenitet nad njenim cjelokupnim nacionalnim prostorom i spriječili trajnu katastrofu koja je mogla zadesiti Hrvatsku da se nad nju poslije rata nadvila četnička vlast.

Raskid sa SSSR-om 1948. bio je šok za jugoslavenske komuniste. Odbačeni od svog uzora i pokrovitelja, pa onda i od svih komunističkih partija u cijelome svijetu, osamljeni na brisanom prostoru, Tito i njegovi bliži suradnici morali su obnoviti ratna savezništva sa zapadnim demokracijama i tražiti nove ideje i putove u upravljanju zemljom. Tako je nastala takozvana liberalizacija, s velikim olakšicama za narod, ali i velikim ograničenjima. Ljudi su odahnuli od većine staljinističkih zabrana i pritisaka. Obnavljalo se obrtništvo, množila su se mala obiteljska poduzeća s najviše pet zaposlenih, procvalo je graditeljstvo i turizam. Uvedeno je samoupravljanje, koje je ispunilo samo manji dio optimističnijih očekivanja, ali je ipak dalo svoj doprinos poduzetništvu i, u nekim ograničenim segmentima, stanovitoj demokratizaciji društva. U razdoblju 1952-1965. godine društveni proizvod Hrvatske rastao je po stopi od 9,77%, općejugoslavenski po stopi 7,2%, brže nego bilo kada prije ili poslije tog razdoblja.

U tom vremenu počelo se slobodno putovati i zapošljavati u inozemstvu. Oko pola milijuna Hrvata i približno još toliko ljudi iz ostalih jugoslavenskih republika našlo je zaradu u bogatijim zapadnim zemljama i unaprijedilo životni standard svojim obiteljima kod kuće. Vladajuća partija uglavnom se prestala uplitati u književnost, umjetnost i znanost. Mediji su već od ranih 50-ih godina počeli prevladavati svoje dotadašnje tematsko i prezentacijsko sivilo, ali neke su teme ostale trajno nedodirljive. Općem napretku postojale su uporne barijere, elementi iz staljinističkog naslijeđa.

Savez komunista nepopustljivo je branio svoj vlastodržački monopol. Josip Broz Tito doživotno je održao neprikosnoveni

status vrhovnog arbitra bez kojeg se ništa bitnog nije moglo odlučiti, a po potrebi znao je nastupiti i kao diktator. Sve što bi došlo pod sumnju da ugrožava takav poredak stvari, bilo bi na razne načine suzbijano i gušeno, u kritičnijim situacijama hapšeno i kažnjavano. Već od ranih 60-ih godina u jugoslavenskom komunističkom vodstvu pojavila se dilema može li se nastaviti politički monolitno voditi državu ili su nužne neke radikalnije političke i privredne reforme. U suštini, to je bila dihotomija između komunističkog dogmatizma i sve jasnijih spoznaja da bez ozbiljne demokratizacije više neće biti daljnjeg napretka, pa možda ni opstanka cijelog sistema. U drugoj polovici šezdesetih godina dotadašnji privredni rast počeo se usporavati, a država sve više zaduživati.

U tim se dilemama desetak godina kolebao i Josip Broz Tito. Čas je pristajao uz liberalniju struju, čas uz dogmatičare. Napokon, početkom 70-ih godina je presjekao: priklonio se dogmi. Po svim republikama i komitetima, sve do nivoa općina i poduzeća, dao je smijeniti liberalno i nacionalno orijentirana rukovodstva i stvorio kadrovsku pustoš. Nakon njegove smrti, na odgovarajućim mjestima u vlasti više nije bilo dovoljno razumnih ljudi koji bi bili sposobni da sporazumno povedu državu u tranziciju prema demokratskoj konfederaciji ili mirnome razlazu po republikama. Vjerujem da bi vrijedilo pomnije istražiti zašto je to uspjelo SSSR-u i Čehoslovačkoj, a zašto nije u prividno naprednijoj Jugoslaviji. S općim slomom komunizma država se raspala u krvavo plaćenom ratu koji dio svojih korijena vuče iz 1941. i 1945. godine, iz Jasenovca i Bleiburga.

Razuman čovjek preispituje svoje postupke, zreli narodi pomno preispituju svoju prošlost. Pri tome su simplifikacije vrlo nepoželjne, jer mogu dovesti do neslućenog zla. Jasenovac i Bleiburg nisu bili isto, pa je stoga neodrživo poistovjećivati komunizam s fašizmom, staljinizmom i totalitarizmom. Komunizam je slojevit pojam, a naš domaći komunizam posebno je bio raznolik u svojim oblicima i fazama. Nakon petogodišnjeg staljinističkog totalitarizma završio je s originalnom domaćom varijantom

ublaženog komunizma koju u svijetu obično nazivaju titoizmom. Izborom tekstova u ovoj knjizi i ovim predgovorom nastojali smo dati naš doprinos razlučivanju i preciznijem definiranju tih pojmova.

Oba autora čiji se tekstovi objavljuju u ovoj knjizi već se 25 godina istraživački, historiografski i publicistički bave temama Jasenovca i Bleiburga. Ukupno su o tome objavili više od stotinu novinskih članaka i intervjua, više od pedesetak radova u stručnim časopisima i zbornicima u zemlji i u inozemstvu, monografsku knjigu *Holokaust u Zagrebu* i brojna poglavlja u svojim historiografskim i publicističkim knjigama posvećenima općim temama hrvatske povijesti. Za ovu knjigu prvenstveno smo odabrali dva naša temeljna rada koji sažeto zaokružuju objektivno istraženu faktografiju Jasenovca i Bleiburga, a čitaocu je prepušteno da sâm zaključuje o njihovim razlikama i podudarnostima. Zatim smo uvrstili neke tekstove koji se suprotstavljaju simplifikacijskoj nivelaciji tih dviju povijesnih tragedija. Argumenti se ponegdje ponavljaju, u raznim varijantama, što je neizbježivo svojstvo knjiga s izborom tekstova iz različitih medija i razdoblja. Nastojali smo isticati vrijednosti antifašizma, analitički ga razlučiti od pojma komunizam i upozoriti na trajne opasnosti fašističkih recidiva koji još uvijek žive u nekim europskim zemljama i ništa manje u Hrvatskoj. Suvremeni antifašizam najpouzdanija im je barijera. Objedinjujući je faktor koji nadrasta stranačke posebnosti. Izvire iz zajedničkih iskustava svih europskih naroda i bitni je činilac u temeljima opće europske solidarnosti i suvremene demokracije.

Zagreb, listopad 2011.

Slavko Goldstein

1.

Jasenovac 1941-1947.

Ustaški koncentracioni logor 1941-1945.

Radna grupa Jasenovac 1945-1947.

Prepad krivotvoritelja povijesti
na Spomen-područje Jasenovac

Kapitalno djelo koje je razbilo mitove

Slavko i Ivo Goldstein

Ustaški koncentracioni logor 1941-1945.

Tekst koji slijedi naš je zajednički novi rad, priređen za ovu knjigu. Nastojali smo čitaocu pružiti pomno obrađenu, sažetu i jasnu sliku o cjelovitom ustroju, funkcioniranju i karakteru kompleksa ustaških koncentracionih logora Jasenovac, zasnovanih na opsežnom i skrupuloznom istraživanju. Koristili smo i neke dijelove iz naših već objavljenih radova, osobito iz knjige *Holokaust u Zagrebu* (autor Ivo Goldstein, suautor Slavko Goldstein, Zagreb 2001). Koristili smo i citirali podatke i iz nekih memoarskih i znanstveno-istraživačkih radova koji su objavljeni u novije vrijeme, naročito istraživačke radove i publikacije Javne ustanove Spomen-područja Jasenovac. Posebno ističemo knjigu Nataše Mataušić *Jasenovac 1941-1945, Logor smrti i radni logor*, izdanje Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac – Zagreb 2003. godine (urednik Slavko Goldstein), koju držimo dosad najpreglednijim i ujedno objektivnim prikazom povijesnih činjenica o jasenovačkom kompleksu, od ideja o uspostavljanju logora do današnjeg funkcioniranja Javne ustanove na tom području. Autorica je uz našu suglasnost 2003. godine u svoju knjigu unijela i neke naše tekstove, a sada nam je dala suglasnost da u ovaj naš obnovljeni tekst iz njene knjige koristimo neke podatke i opise, što smo mjestimično naznačili i u bilješkama.

Na tamnome tlu Dvorane sjećanja u jeruzalemskom Jad Vašemu upisana su imena 22 koncentraciona logora i drugih velikih stratišta na kojima su za vrijeme Drugoga svjetskog rata stradavale žrtve Holokausta: Auschwitz, Babi Jar, Belsec, Bergen-Belsen, Breendonck, Buchenwald, Chelmno, Dachau, Drancy, Jasenovac, Klooga, Lwow-Janovska, Majdanek, Mauthausen, Ponary, Ravensbrück, Sobibor, Stutthof, Theresienstadt, Transnistria, Treblinka, Westerbruk. Organizatori deportacija u te logore, upravitelji logora i organizatori masovnih ubijanja, izvršitelji ili nadziratelji ubijanja na svim tim najvećim stratištima bili

su odabrani odredi njemačko-nacističkih policijskih snaga, pretežno iz redova njihovih elitnih SS postrojbi. Postojala su i dva izuzetka, gdje nije bilo njemačkih nacista, a sve su obavljali domaći ljudi: Transnistria i Jasenovac.

Transnistria se zvalo područje između rijeka Dnjestar i Bug (danas podijeljeno između Moldavije i Ukrajine) koje je od ljeta 1941. do početka 1944. bilo pod vlašću Rumunjske, tadašnje saveznice Trećega Reicha u ratu protiv Sovjetskog Saveza. Kroz to vrijeme rumunjske su vlasti samostalno, bez sudjelovanja njemačkih snaga, vršile Holokaust nad tamošnjim Židovima i nad Židovima dopremljenima iz Rumunjske, pri čemu je oko 270.000 ljudi izgubilo živote.[1]

Sustav koncentracionih logora Jasenovac bio je najveći logor smrti u okupiranoj Europi za vrijeme Drugoga svjetskog rata koji je cijelo vrijeme svog postojanja djelovao bez sudjelovanja njemačko-nacističke vojske i njenih policijskih snaga. Kroz cijelo vrijeme, jasenovačkim je logorskim kompleksom upravljala Ustaška obrana, vojnički organizirana posebna jedinica u okviru Ustaške nadzorne službe (UNS), od početka 1943. pod kontrolom državnog Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR).

Jasenovac je bio logor s više različitih namjena, višenamjenski logor. Ustaškim je vlastima djelomično služio kao sabirni, kažnjenički i radni logor, povremeno i kao tranzitni i zarobljenički logor, ali po njegovoj osnovnoj funkciji i učinku, cijelo vrijeme i prvenstveno bio je središnji logor smrti za cijelu NDH. Od oko 150.000 ljudi koji su za vrijeme postojanja jasenovačkih logora u njih ušli, u velikoj većini iz njih živi nisu izašli. Ubijeno je ili je umrlo od mučenja, bolesti i gladi oko 90.000 zatočenika, dok su ostali bili otpremljeni na prisilni rad za ratnu industriju u Njemačku ili raseljeni po nekim ratom poharanim područjima, neki i zamijenjeni s partizanima za njemačke ili ustaške zarobljenike, a neki – po raznim vezama ili amnestijama – pušteni kućama.

[1] Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 374-375, 1220.

Karakter Jasenovca prioritetno kao logora smrti definitivno je potvrđen pri kraju rata, kad je u posljednjim tjednima u logoru još bilo oko 2 do 3 tisuće živih zatočenika. Nijedan od njih nije pušten, svi su do posljednjeg surovo poubijani, izuzev oko njih 120 koji su se spasili bijegom u poznatoj pobuni 22. travnja 1945. godine.

U Javnoj ustanovi i Spomen-području Jasenovac već se šest godina radi na detaljnom popisu svih osoba koje su izgubile život u ustaškom logoru Jasenovac tijekom 44 mjeseca njegova postojanja. Dosad su popisane 82.073 žrtve. Realna je procjena da još ima 10 do 20% postradalih o kojima će se podaci saznati ili se nikad neće saznati, pa se na osnovi svega toga, nakon dugotrajnih mučnih polemika, napokon može tvrditi da nam približni broj ukupnih jasenovačkih žrtava više nije nepoznat. Od ukupnog broja dosad popisanih žrtava Srba je 46.740, Roma 16.131, Židova 12.999, Hrvata 4208, Muslimana 1116, Slovenaca 263, ostalih i nepoznatih nacionalnosti 616. Srbi, Romi i Židovi bili su ubijani po genocidnom planu, zbog svoje rase, nacionalne ili vjerske pripadnosti, a Hrvati, Muslimani i svi ostali stradavali su kao protivnici ili nepodobnici po kriterijima ustaškog režima.

Na području NDH bilo je uspostavljeno 26 tranzitnih, sabirnih, radnih i kažnjeničkih koncentracionih logora, većinom privremenog karaktera, te dva velika logorska sustava pretežno namijenjena masovnom ubijanju zatočenika. Iako su prvi logori osnovani ubrzo po uspostavi NDH, već u travnju i još više u svibnju 1941, državnim aktima sa zakonskom snagom logori se prvi put spominju tek 26. lipnja u Poglavnikovoj Izvanrednoj zakonskoj odredbi i zapovijedi. Međutim, velika većina zatočenika u NDH bila je dopremljena u logore i u njima tretirana, pa i ubijana, mimo tih zakonskih propisa, po genocidnim i arbitrarnim kriterijima ustaške policije.

Prvi logorski sustav u NDH namijenjen masovnom ubijanju zatočenika bio je uspostavljen 18. lipnja 1941. s prihvatnim centrom u Gospiću i logorima smrti na Velebitu (Jadovno) i na otoku Pagu (Metajna i Slana). Zapovjednik je bio Stjepan Rubinić,

ravnatelj Županskog redarstva u Gospiću, koji je 1942. „u povjerenju" pričao književniku Iliji Jakovljeviću: „Kroz štokau (upravna i zatvorska zgrada) u Gospiću prošlo je do 23. kolovoza 1941. kada je ukinut tamošnji logor oko 28.700 ljudi. Teško da se spasila koja stotina. Ostali su poubijani."[2]

Kad je, prema Rimskim ugovorima Mussolinija i Pavelića od 18. svibnja 1941, talijanska vojska potkraj kolovoza proširila svoju okupacionu zonu B na cijelu jadransku obalu i njeno zaleđe, ustaške vlasti morale su s otoka Paga i iz Like povući svoje koncentracione logore. Prema nekim podacima, tada je od 28.700 dopremljenih zatočenika bilo živih još oko 3500; oni su transportirani iz Gospića u tranzitni logor u Jastrebarskom, a odande žene i djeca u Loborgrad u Hrvatskom zagorju, a muškarci u Jasenovac.

Tih blizu 3000 židovskih i srpskih muškaraca bili su prvi zatočenici jasenovačkog logorskog sustava, smješteni pored sela Krapje i Bročice gdje su osnovani logori Jasenovac I i Jasenovac II.

Povijesni izvori i literatura o logorskom sustavu Jasenovac

O koncentracionom logoru Jasenovac do 2000. godine objavljeno je 1106 knjiga, 1482 memoarska zapisa i studijska članka, 108 zbirki dokumenata.[3] U posljednjih desetak godina produkcija je i dalje golema, pa ipak i dalje postoje i mišljenja da istraživanja još nisu cjelovita i da kompleksna slika o jasenovačkom logorskom sustavu nije sasvim uspostavljena.[4] Razlog je u dugotrajnoj politizaciji i manipulaciji temom koja je sama po sebi

[2] Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 328; o prvim ustaškim logorima prije jasenovačkih opširno pišemo u našim knjigama Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 249-301. i Goldstein, *1941 – Godina koja se vraća*, 38-50. i 199-250.

[3] Mirković, *Objavljeni izvori i literatura*.

[4] Za komentar o literaturi i pregled najrelevantnijih radova vidi: Strčić, „Jasenovac", 41, 80-82.

traumatična, a svaki je jednostrani pristup čini još traumatičnijom. U raspravama je dominirala, a ponegdje i dalje traje mučna prepirka o neutvrđenom broju žrtava, nabijena osobnim i nacionalnim resantimanima, blokirana tvrdim političkim predrasudama, povremeno i morbidna. Neodgovorno pretjeranim brojkama nastojalo se dokazati da je Jasenovac bio logor u kojem je sve bilo isključivo usmjereno na ubijanje, golema i stravična tvornica smrti, koja se po svojim razmjerima pretvara u optužnicu protiv jednog cijelog naroda. Smutljivim zataškavanjima sugerira se slika Jasenovca uglavnom kao radnog logora i pravno zasnovane ustanove za internaciju dokazanih protivnika režima, čime se direktno rehabilitira genocidna politika ustaške NDH.[5] Za opsesivno pretjerivanje i manipuliranje jasenovačkim žrtvama karakteristični su brojni referati i pet knjiga Milana Bulajića, a za manipuliranje zataškavanjem Franjo Tuđman u knjizi *Bespuća povijesne zbiljnosti*, te brojni njegovi sljedbenici od kojih neke, najupornije, spominjemo u poglavlju „Franjo Tuđman i sljedbenici" u ovoj knjizi. Obje jednostranosti zamućuju realnu sliku o Jasenovcu.

Glavni i najiscrpniji objavljeni izvori tri su knjige koje je priredio Antun Miletić; sastoje se od 629 dokumenata i 26 opsežnih dokumentarnih priloga. Dokumenti su tako odabrani da iz raznih aspekata naznačuju bitan, ali ujedno i raznolik karakter jasenovačkih logora i pojedinih razdoblja u njima. Zbunjujuće smušena i jedva prohodna Miletićeva sistematizacija dokumenata i neki proizvoljni komentari u predgovoru i pogovoru možda su samo smišljena dimna zavjesa kako bi se u nepovoljnim okolnostima ovo temeljno i nezaobilazno djelo u ondašnjim prilikama (1986) ipak moglo objaviti.[6] Nitko dosad još nije ni pokušao osporiti ni izbor ni autentičnost dokumenata u Miletićevim knjigama. Njima se kao argumentima obilno služe svi autori koji o Jasenovcu žele nešto dokazati – u rasponu od Franje Tuđmana do

[5] O upotrebi jasenovačke tragedije u političke svrhe: Goldstein, „Upotreba povijesti".

[6] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1-3.

Milana Bulajića – samo što većina iz Miletićeve obilne riznice izabire isključivo ono što odgovara njihovoj unaprijed stvorenoj političkoj predrasudi.

Dijelovi drugog izdanja knjige Mirka Peršena *Ustaški logori* svestran su i vrlo realan prikaz raznih aspekata funkcioniranja Jasenovca, nažalost bez dovoljno uputa na izvore i s nekim manje bitnim slabostima prenesenima iz prvoga izdanja iz 1966. godine. Mi smo 2001. napisali opsežniju priču o povijesti Jasenovca, kao dio knjige *Holokaust u Zagrebu*, potom je izašla i vrlo pregledna, dokumentirana i sažeta knjiga Nataše Mataušić *Jasenovac 1941-1945, Logor smrti i radni logor*[7], naposljetku i skupno djelo *Spomen područje Jasenovac* urednice Tee Benčić Rimay[8] u kojem je objavljeno nekoliko vrijednih radova. Opću sliku o Jasenovcu značajno nadopunjuju i historiografski radovi Mihaela Sobolevskog, Narcise Lengel-Krizman, Petra Strčića, Davora Kovačića i drugih objavljenih poslije 2001. godine. Također, u to je vrijeme objavljena i nevelika knjiga Vladimira Mrkocija i Vladimira Horvata *Ogoljela laž logora Jasenovac*, koja je recidivni primjer ustašoidnog pristupa temi Jasenovac: iz obilnog fonda jasenovačke dokumentacije koriste se samo dokumenti koji logor prikazuju isključivo kao kažnjenički i radni logor, a konzekventno se prešućuju dokumenti o masovnom genocidnom ubijanju i logoru smrti kao dominantnom karakteru višenamjenskog jasenovačkog sustava.[9]

Zatočenici u Jasenovcu nisu mogli pisati dnevnik ili neku vrstu memoara, kakvu su politički zatočenici smjeli pisati u nekim režimima. To je bilo zabranjeno čak i Vladku Mačeku, koji je inače za vrijeme svoje internacije u Jasenovcu bio tretiran, po mišljenju svojih tamničara, „s mnogo obzira". Svi memoarski zapisi logoraša Jasenovca i Stare Gradiške napisani su naknadno (osim djelomično onih Ilije Jakovljevića), nakon oslobođenja logora. Ta činjenica sama po sebi nimalo ne umanjuje njihov zna-

[7] Mataušić, *Jasenovac, Logor smrti i radni logor.*

[8] *Spomen područje Jasenovac*.

[9] Mrkocij – Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac.*

čaj. Vrlo je vjerodostojna i većina pojedinačnih svjedočenja u zborniku *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*.

Između više stotina memoarskih zapisa o logoru Jasenovac, po literarnoj vrijednosti i originalnosti svjedočenja, po potresnosti, ističe se knjiga Ilije Jakovljevića (1898-1948) *Konclogor na Savi*. Prije Drugoga svjetskog rata Jakovljević je bio glavni urednik *Hrvatskog dnevnika* (glasilo HSS-a), a prije toga predsjednik Društva hrvatskih književnika. U listopadu 1941, u grupi od 42 istaknuta hrvatska znanstvenika i intelektualca osumnjičenih da su masoni, Jakovljević (iako sam to nije bio) je dopremljen u logor Stara Gradiška. Nakon što su dvojica iz grupe ubijeni, a ostali u svibnju 1942. pušteni kućama, Jakovljević je do prosinca 1942. ostao u logoru, kao zatočenik pod posebnim tretmanom kojeg se htjelo pridobiti da pristupi ustaškom pokretu. Smješten u zatvorskom odjelu bolničke zgrade, gdje je ispod njega u podrumu bilo mučilište, bio je svjedokom okrutnih postupaka i mnogih tragičnih sudbina, među ostalima i odvođenja u smrt književnika Mihovila Pavleka Miškine i Grgura Karlovčana i HSS-ovskog seljaka-političara Dragutina Karla Kovačevića. Jakovljević je u mlađim danima pisao pripovijetke i romane iz rodne Hercegovine, što je neke od ustaških Hercegovaca, logorskih zapovjednika, navodilo da s njim češće i opširnije razgovaraju. Neki su mu se čak i povjeravali. Više nego bilo koji logoraški zatočenik bilo gdje, bio je u prilici da najneposrednije upozna psihologiju nekih među najokrutnijim počiniteljima zločina, što je vrlo uvjerljivo opisao u svojoj knjizi *Konclogor na Savi* koja je, po toj komponenti, vjerojatno jedinstvena knjiga u cjelokupnoj svjetskoj memoaristici konclogorskih zatočenika. Neizmjerno su potresni i memoari Dijane Budisavljević, ključne osobe u spašavanju kozaračke djece.[10]

Neobjavljen rukopis Nikole Nikolića te kritičko čitanje drugih memoarskih zapisa i knjiga (npr. Egona Bergera, Vladimira Carina, Ante Cilige, Đorđa Miliše i drugih) i pomno utvrđivanje podudarnosti i razlika u njihovim opisima pojedinih događaja i stanja pridonose cjelovitosti slike o Jasenovcu.

[10] *Dnevnik Dijane Budisavljević.*

Pet logorskih cjelina – Jasenovac I do V

Logorski sustav Jasenovac dobio je ime po obližnjem naselju Jasenovcu, nevelikom općinskom središtu s oko 2278 stanovnika (po popisu iz 1931. godine) na lijevoj obali Save, nasuprot ušću Une, oko 110 km jugoistočno od Zagreba. Službeni naziv cijeloga sustava glasio je Ustaška obrana – Zapovjedničtvo sabirnih logora Jasenovac. U dokumentima i literaturi često se upotrebljavaju i nazivi Sabirni logor Jasenovac, Koncentracioni logor Jasenovac, Sabirni i radni logor Jasenovac, Radni logor Jasenovac.[11] Od posljednjih dana kolovoza 1941. do 22. travnja 1945. to je bio središnji i daleko najveći sustav koncentracionih logora na području tadašnje NDH.

Sustav se sastojao od pet zasebnih logorskih cjelina obilježenih rimskim brojevima od I do V. Logor Krapje (Logor I) podignut je u kolovozu 1941. na močvarnim livadama pokraj šume Gornja Krndija, nedaleko sela Krapje, 12 kilometara uzvodno rijekom Savom od Jasenovca prema Sisku. Bio je ograđen žicom „... a unutar žičane ograde bile su postavljene tri barake na stupovima kao sojenice pošto je ceo teren bio vodoplavan, a sem te tri barake bila je i zgrada za smeštaj straže i zapovedništva".[12]

Logor Bročice (Logor II) podignut je u isto vrijeme kada i Krapje na ledinama Bročke Jasenine, u predjelu zvanom Bročki Sokak, uz rijeku Veliki Strug i šumu Krndija. Bio je udaljen oko 2 kilometra od Jasenovca, uz prugu i cestu u smjeru Novske. „Crna čekinjasta žica diže se u gustim redovima – preko tri metra visine. Neprobojan žičani zid uokviruje pravilan kvadrat tla sa stranama dugim do pet stotina metara. S četiriju uglova po jedna sojenica nadgledava logor – visoko uzdignuta stražarnica iz koje viri težak mitraljez. Usred logorskog kruga leže tri napukle barake, skalupljene od starih dasaka... Po strani, četvrta, manja baraka upravne pisarnice i logorske posade."[13]

---

[11] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 21-22.

[12] Sjećanje Zlatka Weilera, u: Peršen, *Ustaški logori*, 129.

[13] Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 32-33.

Središnji i daleko najveći logor, Jasenovac III ili Ciglana, nalazio se na rubu samoga naselja Jasenovca, na velikom posjedu i u industrijskim pogonima poduzetnika Ozrena Bačića i obitelji, koji su kao ugroženi pravoslavci već u proljeće 1941. emigrirali iz NDH. Jasenovac III osnovan je u studenom 1941. godine. (O tom se logoru opširnije govori u posebnom poglavlju.)

Jasenovac IV uspostavljen je tek početkom 1942. u samome mjestu Jasenovcu, kao manji radni logor (tzv. Kožara). Bio je smješten u objektima predratne kožarske zanatske radionice za preradu kože s odgovarajućim radionicama i postrojenjima, skladištima i dvjema nastambama za zatočenike. Cijeli je prostor bio opasan s više redova bodljikave žice. „Silvije Alkalaj, kožar iz Zagreba (...) došao je na ideju da se osnuje kožara, što mu je Luburić dozvolio, te mu dodijelio na rad 30 ljudi. Istovremeno je predao referat i Simon Vamošer, da se osnuje kefara, pa je i to dozvoljeno. I njemu je dodijeljeno 20 ljudi. Kožara i četkara bile su u istoj zgradi." U Kožari su pretežno radili Židovi, od 100 do 150 ljudi, većinom stručnjaci neophodni u tehnološkom procesu prerade i proizvodnje kože (primjerice, obuća i drugi predmeti potrebni u opskrbi vojnih jedinica). I u toj grupi bila je organizirana logorska uprava s grupnikom – zatočenikom na čelu. U Kožari nije bilo čestih likvidacija – početkom 1942. ubijena su četiri Srbina a „umrlo je oko 12 Židova od pjegavca i to uglavnom bosanski Židovi, jer su sasma iscrpljeni došli u logor". U četkari su izrađivane raznovrsne četke, te „jedna mala radiona čizama i rukavica, jedna krznarska radiona za izradu drugih kožnih predmeta. Po želji ustaša izrađivane su tu tašne i druge ženske stvari."[14] U odnosu na one u središnjem logoru zatočenici Kožare su imali znatno bolji smještaj i prehranu. Doći na rad u Kožaru, bio je za zatočenike spas od moguće smrti. Pa ipak, gotovo su svi na kraju u travnju 1945. likvidirani, izuzev jedanaestorice koji su se spasili u proboju.[15]

---

[14] *Sećanje Jevreja*, 15.

[15] *Sećanja Jevreja*, 13-15, 91-92, 162; Berger, *44 mjeseca*; Peršen, *Ustaški logori*, 228-232; iskaz Stojana Lapčevića, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 963-964; Goldstein, „Židovi u logoru Jasenovac", 109-138.

Početkom 1942, Zakonskom odredbom o ukidanju Kaznionice i zavoda za prisilni rad u Staroj Gradiški, dotadašnja kaznionica u Staroj Gradiški, tridesetak kilometara nizvodno i istočno od logora Jasenovac III, pretvorena je u višenamjenski koncentracioni logor („sabirni i radni logor") i kao Jasenovac V priključena cijelome sustavu.[16] Dotad su starogradiški kazamati služili ustaškim vlastima i kao kaznionica i kao sabiralište za prisilni boravak. Prve grupe zatočenika, uglavnom Srba i Židova, dovedene su u Staru Gradišku već u svibnju 1941. iz Slavonskog Broda, te Bosanske i Nove Gradiške. Osnovna razlika u odnosu na Koncentracioni logor Jasenovac bila je u tome što se u ovom logoru nalazio veliki broj antifašista, komunista i skojevaca, članova i suradnika Narodnooslobodilačkog pokreta iz svih krajeva Hrvatske i Bosne i Hercegovine, žena (Hrvatica, Židovki i Srpkinja), a od lipnja 1942. i djece, uglavnom srpske nacionalnosti koja su dovedena nakon njemačko-ustaške ofenzive na Kozaru. U logoru je postojala zloglasna Kula, mjesto u koje su zatvarane Hrvatice, Romkinje, Židovke i Srpkinje, te njihova djeca. U Staroj Gradiški bila je i ustaška bolnica, kao i „K" nastamba, objekt namijenjen zatočenim Hrvatima i Muslimanima-Bošnjacima, jer su u logoru Stara Gradiška zatočenici odvajani prema nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti.

Stara Gradiška se razvila u svojevrstan pomoćni pogon, gotovo po svim značajkama kao nešto smanjena replika Jasenovca III. Dnevno se 1942. kuhalo prosječno za oko 3000 logoraša. Od toga je oko 850 muških i oko 300 ženskih radilo u stalnim proizvodnim pogonima i drugim radionicama i u logorskoj ekonomiji. Istodobno, sve do listopada 1942, i u Staru Gradišku povremeno su dolazili veliki transporti za masovnu likvidaciju. „Logor u Staroj Gradiški nije bio na onako zlu glasu kao logor u Jasenovcu. Kaznioničke zidanice koje su zatočenicima davale mogućnost ljudskijeg smještaja mnogo su pridonijele ovome mišljenju. Ali,

[16] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 81-82; Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 20-22; Peršen, *Ustaški logori*, 123, 232-233; *Sećanja Jevreja*, 117-127; Kovačić, „Zapovjednici", 100-104.

za to bijaše i drugih jačih razloga. Jasenovac dugo bijaše središnji logor, a Stara Gradiška njegova ispostava, dakle logor manjeg opsega. U Gradišku se obično dolazilo nakon rešetanja u Jasenovcu, ali to još nije značilo da život postaje sigurnim. Što bi prošlo kroz jasenovačko rešeto, kod nas se prosijavalo... Između Jasenovca i Stare Gradiške bijaše glavna razlika u tome što se isprva u Jasenovcu nitko nije brinuo da pred zatočenicima maskira stvarnost. Logor u Staroj Gradiški osnovan je kasnije, kada se već i u Jasenovcu nastojalo prikriti istinu."[17]

Osnivanje logorskog sustava

Ljubo Miloš, jedan od najzloglasnijih ustaških zapovjednika u Jasenovcu, u istrazi 1947. u zatvoru UDBE u Zagrebu tvrdi da je uspostavu jasenovačkog logorskog sustava naredio Eugen Dido Kvaternik,[18] vjerojatno sredinom srpnja 1941. godine te da je to učinjeno kako bi se realizirao „projekt da se pomoću logorske radne snage izvrši isušivanje Lonjskog polja".[19] Može se pretpostaviti da je Kvaternik, odlučujući se za tu lokaciju, imao u vidu daleko bolju pristupačnost i unutrašnju komunikaciju nego u sustavu Gospić – Velebit – Pag, kao i druge prednosti. Tridesetak već izgrađenih industrijskih objekata i pomoćnih zgrada na imanju obitelji Bačić (ciglana, pilana, mlin, električna centrala, tvornica lanaca, kožara, bravarija, štale, sjenici, skladišni prostori itd.)

[17] Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 73, 106-107, 268-269.

[18] Eugen Dido Kvaternik (1910-1962), od travnja 1941. ravnatelj RAVSIGUR-a, od kolovoza 1941. i zapovjednik UNS-a, glavni organizator u provođenju genocidne politike i političkog terora u NDH sve do rujna 1942, kada ga je Pavelić smijenio pod pritiskom njemačkih predstavnika, koji su procjenjivali da su im vojničke teškoće u NDH u stalnom porastu zbog ustaških genocidnih zločina nad srpskim stanovništvom koje se masovno priključilo partizanima (vidi memoare generala Glaisea von Horstenaua), *Tko je tko u NDH*, 223-225.

[19] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 1; HDA, zbirka 1549, ZIG NDH, I-96/255 Ljubo Miloš, *Elaborat o radu Ureda III* – Ustaška obrana; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1012.

bili su prikladni za logorsku ekonomiju i druge potrebe. Logor je bio dobro prometno povezan s odvojkom od željezničke pruge Zagreb – Novska i industrijskim kolosijekom koji je ulazio u samo središte industrijskog kompleksa. Pregledan ravničarski teren pružao je dobre mogućnosti za nadzor nad samim logorom i okolicom, a blizina velike kaznionice Stara Gradiška mogla je poslužiti, a kasnije je i poslužila, kao dopunski dio cijeloga sustava.

Zbog blizine Save i Une te teško pristupačnog i plavljenog područja Gradine s juga, jasenovački sustav bio je vojnički vrlo siguran, praktički neosvojiv, a kanal Veliki Strug bio je prilično dobra zaštita sa sjevera. Jasenovac III bio je smješten usred močvarnog Lonjskog polja, odnosno Mokrog polja. Jedan od logoraša u ožujku 1942. naveo je kao bitne karakteristike da se logor nalazi „na podvodnom i nepristupačnom zemljištu, pa je bekstvo iz njega nemoguće" te „što su se na tom terenu već nalazili pogoni firme 'Bačić i drug'".[20] Uostalom, partizani se nikada nisu usudili napasti logor, jer su procjenjivali da bi, čak i da svladaju vrlo jake ustaške jedinice, teško mogli spasiti logoraše: sam je Josip Broz Tito još u ožujku 1942. naredio da se „ispita mogućnost eventualnog napada na koncentracioni logor u Jasenovcu (...) taj bi napad trebalo organizovati (...) tako da sigurno uspije". Slavonski partizani su izvještavali: „Više od svega smo željeli da likvidiramo tu prokletu Pavelićevu klanicu u Jasenovcu. Ali, želje su bile jedno, a mogućnosti drugo."[21] Ustaše su logor relativno lako mogli braniti, a prugom im je iz ne predalekog Zagreba i Siska pomoć mogla vrlo brzo stići.

Ima naznaka da je Jasenovac III bio najprije planiran kao radni logor s velikom i jeftinom proizvodnjom za potrebe ustaške vojske i samoga logorskoga sustava, dok su lokacijski udaljeniji i

[20] Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 705.

[21] Vojnoistorijski institut, Beograd, a. NOP, kut. 2, reg. br. 18/2. U travnju 1942. Josip Broz Tito uputio je Izvršnom komitetu komunističke Internacionale izvještaj o stanju u logoru Jasenovac; Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 705-709; o mogućnostima da se oslobodi Jasenovac detaljno raspravlja i Strčić, „Jasenovac", 61-63, 95-96.

skriveniji Jasenovac I i II od početka bili pripremani kao kombinacija radnih logora i logora smrti. Kako se administrativna procedura za preuzimanje Bačićevih pogona i njihova preadaptacija za logorske namjene otegla kroz više mjeseci, svi su zatočenici do mjeseca studenoga bili dopremani u Jasenovac I i II, tj. u Krapje i Bročicu.[22] To su bili isključivo muški logori, u početku samo za Srbe i Židove, a nešto kasnije stižu i manje grupe Hrvata.

Pripreme za izgradnju počele su najkasnije 24. srpnja 1941. kada Ravnateljstvo melioracionih i regulatornih radova naručuje drvo „za gradnju drvenih baraka u Jasenovcu", a potom 9, 10. i 12. kolovoza „nabavu tesane građe i ljepenke za gradnju baraka" te „gradnju 13 drvenih baraka u Jasenovcu".[23] To su barake opasane stražarnicama i bodljikavom žicom; u njih su potkraj kolovoza stigle prve veće skupine jasenovačkih logoraša. Među njima su i zagrebački Židovi i drugi zatočenici koji su preživjeli logore na Pagu i u Gospiću i „poslije dva dana puta u neizvjesnost" 23. kolovoza dopremljeni u Krapje.[24] Istoga dana *Hrvatski narod* javlja da su „ovih dana završene barake na Lonjskom polju, gdje će biti smješteno radničtvo, koje će u najskorijoj budućnosti započeti radom". Prešućujući o kakvom se to „radničtvu" radi, *Hrvatski narod* obećava „uređenje toka pojedinih rieka, pritoka, brzica i ponornica i izsušivanje velikih poplavljenih područja Lonjskoga polja".[25]

Prilikom dolaska u logor novopridošlim se logorašima oduzimalo sve. Vladimir Carin se prisjećao kakav je bio dolazak u logor Bročice (takav je sličan bio dolazak i u logor Jasenovac III Ciglanu): „Kolonu tjeraju u žicu i postrojavaju u dug jednostruk

---

[22] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 215-216, knj. 2, 617-618; Peršen, *Ustaški logori*, 140-144; *Sećanja Jevreja*, 141-142; Berger, *44 mjeseca*, 28-29.

[23] HDA, fond 219, MPJR NDH, Ravnateljstvo melioracionih i regulatornih radova, Urudžbeni zapisnik, 1791; o tome opširno, Kevo, „Počeci logora Jasenovac", 473-480.

[24] Svjedočenje Zlatka Weillera, u: Peršen, *Ustaški logori*, 129; Kevo, „Počeci logora Jasenovac", 480-482.

[25] *Hrvatski narod*, Zagreb, 23. VIII. 1941.

red. Nijedan ustaša čarkar ne želi sebi uskratiti ni najsitnije zadovoljstvo: svi premeću po džepovima zatočenika i oduzimaju im papire koje bacaju na hrpu. Neki ustaše deru isprave sporo, u hodu, deru ih kao namirene račune. Ponekad se dozivlju i pokazuju jedan drugome liječničke svjedodžbe koje žigom i potpisom jamče da nosilac ove isprave ima čir na želucu ili bubrežne kamence... Čeprkaju po zavežljajima i plijene svu vunenu odjeću i rublje, olovke, naliv-pera i papir, prstenje i novac. Nekom mladiću oduzimaju posrebrenu kašiku; nekom muškarcu fotografiju žene u srebrnu okviru..."[26]

Zatočenici Jasenovca I i II zaista su, potkraj rujna, počeli graditi protupoplavne nasipe uz rijeku Strug,[27] Lonju i Savu, ali izgladnjeli, premlaćivani, s najprimitivnijim alatom, na raskvašenom tlu, pod jakim jesenskim kišama, njihov je rad polučio vrlo slabe rezultate. „U trku smo morali prevaliti put do Nasipa, koji je bio veoma blatan. Jame i jarci kod Nasipa bili su već puni vode i mulja. Zemlju smo morali nositi po 50 do 100 metara. Ilovača se više nije mogla prevoziti, jer je teren bio jako klizav. Zato smo je morali nositi lopatama (...) svaki dan išli smo na novi Nasip, na rad pod najtežim vremenskim prilikama, po kiši, blatu i pod batinama. Ko ne poznaje jasenovačko blato, ilovaču, taj sebi ne može to ni predstaviti."[28] „Teško onome, tko je u blatu zapeo. Na svakom su nas koraku batinali (po 5 – 25 po golom tijelu). Već prvoga dana donijeli smo u logor 5 mrtvih i trojicu teže povrijeđenih... Sarajlija Heveš bacio se već treći dan pod voz koji je prolazio upravo u času kada smo morali preći preko pruge. Malo kasnije otrovao se dr Vita Kajon, direktor bivše Gradske štedionice u Sarajevu... Ubijene smo morali odmah zakopavati u neposrednoj blizini tog Nasipa ili u samom Nasipu."[29]

---

[26] Peršen, *Ustaški logori*, 134, 135.

[27] O gradnji nasipa na Strugu vidi, Mataušić, *Jasenovac, Logor smrti i radni logor*, 32; Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 31; Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 121; Berger, *44 mjeseca*, 11-16.

[28] Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 33.

[29] Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 121.

O logoru Krapje Ivan Činčurak, zagrebački omladinac kaže: „Krapje ustvari nije bio logor u pravom smislu te riječi. Obuhvaćao je kompleks dosta niske zemlje okružene bodljikavom žicom, stražarnicama i imao je pet baraka. Jedna od njih je bila rezervirana za Hrvate-komuniste, koja se posebno čuvala jer su prije nas bili tamo komunisti iz Siska koji su se u većini razbježali. (...) Gradio se nasip radi obrane od poplave, radilo se i po 14 sati dnevno, a hrana je bila tri krumpira kuhana u kori bez soli, ili čaj od smrdljivog kupusa. (...) Cilj ustaša bio je da se nitko ne vrati iz Krapja."[30] Na tome poslu je stradao i mason Oton Gavrančić.[31]

Dopremanje zatočenika i konstantna glad

Najraniji onodobni dokument o otpremanju ljudi u Jasenovac datiran je sa 11. rujnom 1941. i potpisom Eugena Kvaternika, koji naređuje da se „50 komunista i četnika iz Bijeljine... otpremi u sabirni logor Jasenovac". Tijekom prvih petnaestak dana do tog datuma zatočenici su dopremani na osnovu usmenih naloga, bez pisanih dokumenata. Vlasti su u mnogim situacijama, posebno kada se radilo o starijim ljudima, preferirale zatočene Srbe klasificirati kao četnike, iako sa četništvom nisu imali nikakve veze. Često su tražili da pohapšeni Srbi javno pjevaju „Spremte se, spremte četnici".[32] U rujnu dolaze i transporti sa zagrebačke Zavrtnice; Egon Berger stiže u transportu s više stotina Židova iz Zagreba 11. rujna, a 20. rujna stiže, također sa Zavrtnice, još 199 Židova.[33] Potom su dopremani internirci iz sabirnih logora Kruščica kraj Travnika, iz Vukovara, Đakova i drugih.[34] U Jasenovcu II, u dvije barake za Židove i jednu za Srbe

---

[30] Peršen, *Ustaški logori*, 130.

[31] Miliša, *Jasenovac*, 183-185; Škiljan, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, 135.

[32] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 81; Roksandić, „O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u jasenovačkom logoru, 1941. – 1945. godine", 87.

[33] Berger, *44 mjeseca*, 11-12; HDA, fond 252, RUR ŽO, 28207.

[34] JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4859, sign. K-65-1-1/1-143.

„koje su bile najviše za 400 ležaja, utrpali su u svaku preko 1300 zatočenika", pa tako „nije bilo moguće leći, već se sjedilo i drijemalo preko cijele noći".[35] I prema sjećanju Ota Breyera, dvije trećine logoraša bili su Židovi, jedna trećina Srbi, pa su tako i privilegirani zatočenici – logornici koji su raspoređivali na posao – bili „dva Židova, Diamantstein i Spiller, i jedan Srbin, čije ime ne znam".[36] Na saslušanju u zatvoru UDBE u Zagrebu 1947, Ljubo Miloš je izjavio da je po nalogu Luburića početkom listopada 1941. osobno popisao logoraše u Krapju i Bročicama, kojih je tada ukupno bilo najmanje 4000, a možda i 5000.[37] Transporti su i nadalje stizali, ali broj se zatočenika u Jasenovcu I i II više nije bitno povećavao. S glađu i premlaćivanjima, sve raširenijim bolestima i „sve težim radom počela je opadati naša otpornost"[38] i sve se više umiralo, a uskoro su počele i prve grupne likvidacije.[39]

Posade u Jasenovcu I i II bili su dijelovi ustaške 13. bojne i Ličke bojne, oni isti koji su tu dužnost prethodno obavljali u logorima Slana i Jadovno. Zapovjednik Jasenovca I bio je poručnik Ante Marić, zapovjednik Jasenovca II poručnik Ivan Rako. Obojica su prethodno bili časnici u zapovjedništvu logora Slana na Pagu, a prije toga ustaški povratnici koji su emigrirali još 1933. godine. Zapovjednici osiguranja i drugi dužnosnici u tim počecima jasenovačkih logora također je bilo osoblje provjereno u Jadovnu i na Slani: poručnici Vjekoslav Ile, Ivica Brkljačić, Anton Remenar, Maks Očić, ustaški povratnik Božo Đerek, zastavnici

[35] Albert Maestro i Leon Koen, u: *Sećanja Jevreja*, 121. i 140.

[36] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 897-898.

[37] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., u: *Elaborat o radu Ureda III*, 11. i 78, Miloš govori o 5000 zatočenika Jasenovca I i II, dok ih na saslušanju spominje 4000; vidi i Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1014.

[38] Berger, *44 mjeseca*, 13.

[39] Približno podudarni opisi prilika i postupka prema zatočenicima u logorima Jasenovac I i II, u: Peršen, *Ustaški logori*, svjedočenja Zlatka Weillera, Ivana Činčuraka, Vladimira Carina i Ante Milkovića, 129-138; Adolf Fridrih, Jakov Atijas, Leon Koen i Jakov Kabiljo, u: *Sećanja Jevreja*, 28-33, 75, 84-85, 141.

Matijević i Karla, vodnik Prpić itd.[40] U Krapje i u Bročicu naprosto su prenijeli metode s Paga i Velebita.[41]

Maks Luburić održao je u logoru Krapje 7. listopada 1941. „stilistički dobar, a po sadržaju rafiniran govor". Ne prijeti, već laska okupljenima koji su većinom bili Židovi – da „su u prošlosti Hrvati dobro živjeli sa Židovima i da Hrvati nisu zaboravili dr Franka, da nije volja ustaša i Zagreba da se sa Židovima zlo postupa". No, naglašava Luburić kako „neki dr. Büchler želi osnovati komunističku republiku negdje na Plješivici, ali da će s takvim pokušajima ustaše znati obračunati". Kasnije su logoraši čuli da su zbog navodne veze s navodnim dr. Büchlerom ubijena 83 logoraša.[42]

Svi preživjeli svjedoci prvih mjeseci Jasenovca najviše spominju glad kao najuporniju muku: „... glad je razarala i onaj laki drijemež u koji bismo zapadali pred praskozorje."[43] Za zajutrak se dobivalo „malo tople vode", za ručak „nekoliko zrna graha bez malo masti ili brašna", a „večera je bila slična ručku". Ili, za ručak su umjesto graha znala biti „dva do tri kuhana krumpira (...) svi mi imali smo samo jednu težnju – najesti se. Najveća želja bila nam je kruh... i kod svih zatočenika bila je to glavna misao."[44] Egon Berger, koji je u Jasenovcu proživio 44 mjeseca, svjedoči: „Najesti se – to je misao koja me je pratila kroz cijelo moje logorovanje."[45]

Vladimira Carina od najteže su gladi nekoliko puta spašavali seljaci iz okolnih sela koji su „lukavo žmireći, vješto hvatajući trenutak kad bi ustaška straža odvratila pogled, bacali s kola klipove kukuruza duž ceste... Sklonjeni negdje u grmlju, halapljivo

---

[40] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 55-56, 110, 111; Kovačić, „Zapovjednici", 100-104; Krizman, *Pavelić i ustaše*, popis emigranata, 556-557.

[41] O gospićkom sustavu logora, vidi: Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 276--301.

[42] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 15, 3775; radi se o svjedočenju Đure Schwarza, koje je preneseno i u *Bilten ŽOZ* 38/1995.

[43] Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 38.

[44] Berger, *44 mjeseca*, 11-15.

[45] Berger, *44 mjeseca*, 60-61.

smo krunili zrnje."[46] U izjavi iz 1945. i ponovno 1971, Albert Maestro „želi naročito naglasiti" da je „civilno stanovništvo sela Jasenovac i Krapje svakom prilikom nastojalo da nas logoraše potpomogne hranom, premda su se time izlagali opasnostima... Osjećam potrebu i dužnost da se u svoje i u ime mnogih pokojnika zahvalim za utjehu i hranu koju su nam kradomice davali, da bi nam utažili glad, čime su nekima stvarno produljili život do prilike, da mogu bijegom spasiti život."[47]

Da bi se utažila silna glad „jeli su se trava i lišće, ali su se vrlo teško probavljali... od vremena do vremena nailazili smo u zemlji na korijenje kupusa ili repe, mrkve ili nečeg drugog". Zatočenici su kao poslasticu pojeli psa kojeg su pogazila seljačka kola, a bilo je i slučajeva skatofagije – zatočenici su vadili iz izmetina s ustaškog zahoda neprobavljena zrna graha ili što drugo.[48] Umirati od gladi počelo se već u listopadu 1941. godine: zagrebački student tehnike Ivo Dirnbach bolovao je od dizenterije. Mučila ga je strašna glad i nekako je nabavio lonac graha. „Liječnik mu priđe i reče da ne smije to jesti, jer je odviše bolestan, ali Dirnbach ga zamoli plačnim glasom da želi umrijeti sit. Pojeo je i time skratio muke."[49]

Radilo se cijeli dan. Za ručak su se zatočenici morali vraćati u logor: „... iako umorni da jedva dižemo noge, moramo na povratku pjevati." Budući da je mjesto rada udaljeno oko 3 kilometra, dnevno se pješači oko 12 kilometara. Kako se radilo svaki dan, a zbog jesenskih kiša i ustaških maltretiranja uvjeti postaju sve teži, „... slabiji već malakšu, pojavljuje se jak krvavi proljev, a ako ga se nije uspjelo za par dana zaustaviti, onda se umiralo".[50]

---

[46] Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 68-69.

[47] Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 118.

[48] Berger, *44 mjeseca*, 11, 13, 38; Peršen, *Ustaški logori*, 168; Ciliga, *Sam kroz Europu*, 252.

[49] Berger, *44 mjeseca*, 17, 51; *Popis žrtava*; u Židovskoj općini smatrali su još u početku studenoga da je Dirnbach živ, jer tada šalju paket na njegovo ime – JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-67.

[50] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 15, 3774, 3789; Berger, *44 mjeseca*, 11.

Dio logorskog rituala bila su i prebijanja – nakon jednoga batinanja od dvadesetorice logoraša preživjela su samo njih trinaestorica.[51] Vladimir Carin detaljno je opisao kako je i sam bio teško pretučen.[52] Od zime i od pomanjkanja vitamina i gladi zatočenicima su oticale noge, slabio im je vid, dobivali su staračke bore. Pred smrt su „dobivali masku iz koje vire oči". Zatočenici su već po izgledu mogli ocijeniti koliko će tko još izdržati – dva, tri dana. „Ljudi su umirali lako i svjesno." Ing. Erich Neumann (1906-1941/1942) pred smrt je podijelio svoju imovinu prijateljima, i to je bilo posljednje što je pri svijesti izjavio. „Nakon nekoliko minuta počne fantazirati da će avionom u Bukurešt i da ga nije briga da ostane ovdje. Sutradan je bio mrtav." U zimi 1941/1942. godine samo od gladi i iznemoglosti umiralo je dnevno oko 20 ljudi.[53] Zagrebački veletrgovac Geza Marton (48, koji se inače, pokrstio 1938. godine), čekajući u redu za ručak, vjerojatno otprilike oko Nove godine 1941/1942 – „izgleda da je od slabosti i zime izgubio ravnotežu kada se nagnuo nad kazan, i najednom pade u njega. Druga dvojica koja su bila na redu izvade ga iz vrućeg kazana i bace ga u stranu. Bio je mrtav."[54] U prvo vrijeme „umiranje je ostavljalo mučan utisak. Kasnije nismo tako teško osjećali smrt (...) svaki smo dan bili na nju pripravni."[55]

Iskaz Ljube Miloša i prve masovne likvidacije

Već od prvih dana kada su transporti iz Gospića i sa zagrebačke Zavrtnice krenuli za Jasenovac, zagrebačka Židovska općina nastojala je pomoći zatočenicima. U Jastrebarsko, gdje su se transporti iz Gospića znali i po više dana zadržavati, Židovska

[51] Berger, *44 mjeseca*, 22.

[52] Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 69-72.

[53] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 15, 3775, 3784-3785; *Popis žrtava*.

[54] Berger, *44 mjeseca*, 37; *Popis žrtava*; *Jevrejska tribuna* 45/1938; Marton je u studenom 1941. godine bio na popisu Židovske općine za slanje paketa – JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-67.

[55] Berger, *44 mjeseca*, 12.

općina je preko Crvenog križa direktno poslala velik broj paketa i nešto novca. Oto Breyer je vidio kako su jednu veću pošiljku Crvenog križa ustaše zadržali za sebe.[56] Ipak, mnogi paketi, neki vjerojatno i „carinjeni", stigli su do adresanata, od kojih su neki bili spremni to podijeliti s ostalima. Đuro Medić je 11. travnja 1942. pred Nedićevim Komesarijatom za izbeglice i preseljenike u Beogradu izjavio da „u Jastrebarskom od ustaških vlasti nismo primali uopšte hrane, već su nas Srbe i Hrvate hranili Židovi, koji su od svojih kuća dobivali pakete, a i sami za novac nabavljali živežne namirnice".[57] Kad je Vladimir Carin stigao u Jasenovac II (Bročice) još je imao dio pite od oraha koju mu je na Zavrtnici osobno dao rabin Freiberger, što je njemu i nekolicini logoraša malo olakšalo prve gladne dane.[58] Petorica srpskih zatočenika iz Bijeljine koji su početkom rujna bili u Bročicama izjavljuju 13. travnja 1942. u Beogradu da su „Jevreji koji su u istom logoru bili smešteni dobivali živežne namirnice od svojih bogoštovnih opština, pa su od toga nešto malo otkidali i nama davali".[59] Ovo je potvrda da napori zagrebačke Židovske općine, usprkos strogoj izolaciji logora Jasenovac I i II, ipak nisu bili sasvim uzaludni. Nešto je od obilnih pošiljki iz Općine ipak već u rujnu 1941. stiglo do logoraša, što im je sasvim nakratko ublažilo patnje, ali nije moglo utjecati na daljnju sudbinu. Prema svjedočenju Ota Breyera „oko 20. rujna svim zatočenicima oduzet je sav novac, sve dragocjenosti i vrednote i od tada nastaje period mučenja i zlostavljanja zatočenika na radovima i u samome logoru".[60]

Prema iskazu Ljube Miloša, prva masovna likvidacija zatočenika dogodila se potkraj listopada ili početkom studenoga 1941. u logoru Jasenovac I: „Luburić je dao nalog poručniku Remenaru, koji je tada bio upravitelj gospodarskog ureda, da izvrši pu-

[56] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 896.
[57] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 231.
[58] Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 35.
[59] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 241.
[60] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 897. Također vidi Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 389-390.

tem gladi likvidaciju logora Krapje. Remenar je isti nalog počeo sprovoditi, ali je zbog toga došlo do pobune zatočenika. Pošto se ova pobuna dogodila noću, to je straža otvorila vatru i tom prilikom je jedan veći broj zatočenika ostao na licu mjesta mrtav. Poslije ove pobune, a kao represaliju, Luburić je doveo u Jasenovac Pokretni prijeki sud s Ivanom Vignjevićem na čelu, koji je oko stotinu zatočenika iz logora Krapje osudio na smrt. Samo strijeljanje izvršio je osobno Luburić. Ovo je po mome mišljenju bilo prvo masovno ubijstvo zatočenika, koje se je desilo u Jasenovcu i Krapju. Ovo je, koliko se ja sjećam, i jedina likvidacija, kojoj se pokušala dati pravna podloga. Sve kasnije likvidacije, izvršavale su se bez ikakvih prethodnih istraga, suđenja ili nešto tome slično. Mislim da je još nekoliko puta bilo suđenje, ali to su bili samo pojedinačni slučajevi."[61] Sjećanja preživjelih zatočenika ne pobijaju Miloševopis, ali prvo masovno ubojstvo vide u ponešto drugačijem svjetlu: npr., Oto Breyer tvrdi da je to bila „po ustašama inscenirana pobuna" kako bi se našlo opravdanje za masovnu likvidaciju.[62]

U listopadu i studenome „tri tjedna neprekidno je padala kiša. Voda se u barakama popela preko bridova donjih ležajeva.

[61] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 57-58, također 11-12; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1054, 1077; Tuđman, *Bespuća*, 324-326, dokazuje da su ukupni brojevi o žrtvama Jasenovca u iskazu Ljube Miloša krivotvoreni, tj. da su na dva ključna mjesta nečijom rukom naknadno unesene brojke. Međutim, Tuđman ne poriče vjerodostojnost ostalih dijelova Miloševa opisa, koje drži „izjavama čovjeka koji je svjestan da je sudjelovao u *nepojmljivim* (podvukao F. T.) zlodjelima u izgubljenom ratu, pa pred smrt priznaje sve što zna i što mu – vjerojatno probuđena – savjest dopušta". Miletić opširno prenosi relevantne dijelove Miloševa saslušanja iz zatvora (Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1010-1023) i dijelove Miloševa *Elaborata o radu Ureda III* (Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1051-1089). S obzirom na bitne podudarnosti sa sačuvanom dokumentacijom, kao i s iskazima preživjelih zatočenika, svjedočenja Ljube Miloša mogu se smatrati vjerodostojnima, izuzev u procjeni broja žrtava i u nekim minimalizacijama osobne krivnje. Važan su izvor za saznanja o upravljačkoj strukturi jasenovačkog kompleksa, o njegovim namjenama, općim karakteristikama i funkcioniranju.

[62] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 897.

Svake noći umiralo je u svakoj baraci po nekoliko zatočenika."[63] Naposljetku je Sava probila slabe i nedovršene nasipe. „Od silne vode logor je stršio iz mora kao otok. Ustašama nije preostalo drugo, nego da nas nekamo prebace."[64] No, već je i prije, početkom listopada, barem po poslijeratnom svjedočenju Ljube Miloša, „Luburić odlučio da logor Bročice i logor Krapje fuzionira u jedan novi logor. Radi formiranja ovog logora, Luburić je uspio da u Zagrebu isposluje da Ciglana, koja se je nalazila u Jasenovcu, pređe u vlasničtvo Ureda III, tj. logora Ciglana."[65]

Logori Jasenovac I i II napušteni su između 14. i 16. studenoga. Prema opisima svih preživjelih zatočenika preseljenje je bilo prava kalvarija. Drago Čolaković seobu do Jasenovca III ovako opisuje: „Osvanuo je četrnaesti novembar. (...) Spremali smo se i čekali, jer je već polazila jedna radna grupa Jevreja. Neki smo se izuli, neki zasukali nogavice do koljena, a neki gledali tupo preda se. Sve nas je trgnuo jauk jednog Jevreja. Kad smo pogledali na logorsku kapiju, zgrozili smo se. Na kapiji, sa obje strane, stoji po jedan ustaša pa kako koji zatočenik naiđe, oni ga udaraju lopatama."[66]

Procjenjuje se da je od oko 3000 do 4000 zatočenika iz oba logora u Jasenovac III stiglo svega oko 1500.[67] Leon Koen drži da je broj preživjelih iz Krapja i Bročica bio nešto viši, naime, da je „oko dve do dve i po hiljade potpuno iscrpljenih logoraša bilo premješteno u Jasenovac III – Ciglanu".[68] Provizorno su smješteni u zgradu Ciglane, zapravo u otvorene šupe za sušenje cigli, jer su se barake za zatočenike još gradile.[69] Već te prve noći u Ciglani „iz grupe Jasenovac II umrlo je oko 50 zatočenika, jer su ih putem tukli do iznemoglosti".[70] Jedan od prvih zatočenika Logora III – Ciglane bio je Vladko Maček, koji je stigao tridesetak dana ranije.

---

63 Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 45.
64 Svjedočenje Ante Milkovića, u: Peršen, *Ustaški logori*, 13.
65 HDA, zbirka 1549, ZIG NDH, I-96/256, Iskaz Ljube Miloša.
66 Čolaković, *Kronika iz pakla*, 51-53.
67 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 20, 224.
68 *Sećanja Jevreja*, 141.
69 Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 122.
70 Jakov Kabiljo, u: *Sećanja Jevreja*, 87.

Grobari, koji su kasnije iz Jasenovca III išli uklanjati tragove, pričali su da su u barakama logora Krapje zatekli jezive prizore: naime, logoraši koji su bili preslabi za iscrpljujući hod po hladnoći i kiši prema Jasenovcu III – Ciglani, zaključani su i ostavljeni u barakama Krapja, gdje su ubrzo umrli od gladi i zime. Tako su grobari pronašli oko 550 nepokopanih smrznutih leševa. Grobari su ukupno pokopali 1200 leševa.[71]

Središnji logor: Jasenovac III

Prema Zakonskoj odredbi o preuzimanju nekretnina od Srba koji su napustili područje NDH, Državno je ravnateljstvo za ponovu preuzelo nekretnine bivše Prometne zadruge Jasenovac u vlasništvu Jovana Bačića & nasljednika – sinova Ozrena i Uroša. Od 13. do 16. listopada 1941. obavljena je primopredaja nekretnina. Sve nekretnine (ciglana, pilana, mlin i tvornica lanaca) prešle su u nadležnost Ministarstva unutrašnjih poslova NDH, odnosno Ravnateljstva za javni red i sigurnost, a za potrebe Zapovjedničtva sabirnih i radnih logora Jasenovac.[72]

U Jasenovcu III Ciglana uspostavljena je nešto sređenija organizacija nego u prvim logorima osnivanima na području NDH. Do listopada 1941, Jasenovac I i Jasenovac II djelovali su uglavnom samostalno. Privremeno zapovjedništvo, smješteno u samom mjestu Jasenovac, vodilo je nadzor i brigu samo oko ishrane zatočenika. U listopadu 1941. godine, istovremeno s formiranjem Logora III, uspostavlja se centralna (glavna) uprava logora pod nazivom Zapovjedničtvo sabirnih i radnih logora.[73] Nalazilo se u samom mjestu Jasenovac, u kući Ozrena

[71] Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 123; Peršen, *Ustaški logori*, 139-140.

[72] Mataušić, *Jasenovac, Logor smrti i radni logor*, 42; HDA, fond 1076, Ponova, kut. 515, 28 669/1941.

[73] Prvi zapovjednik Zapovjedničtva sabirnih i radnih logora bio je Ivica Brkljačić. Na toj ga je dužnosti, u proljeće 1942. zamijenio Ljubo Miloš. Početkom 1943. godine, Zapovjedničtvo je ukinuto, a njegove domene preuzima Zapovjedničtvo obrambenog zdruga.

Bačića. Povezivalo je jasenovački logor i glavnu upravu za logore Ustaške nadzorne službe, odnosno njezinoga Ureda III – Ustaške obrane u Zagrebu kojem je na čelu bio, sve do prosinca 1942, Vjekoslav Maks Luburić.

Namjera da se Zapovjedničtvo, formiranjem upravnog odjela s kartotekom zatočenika i gospodarskog odjela, organizaciono podijeli na više zasebnih odjela tek je djelomično ostvarena. U samom Logoru III Ciglana formirana su tri samostalna odjela: Zapovjedničtvo radne službe, Logorski zdravstveni odsjek i Sigurnosna služba. Poslove iz upravnog i gospodarskog područja za Logor III obavljalo je središnje Zapovjedničtvo.

Logor III imao je dva zapovjednika: zapovjednika Logora i zapovjednika radne službe. Dužnost zapovjednika Logora III (prvi je bio zastavnik Joso Matijević) bila je sigurnosnog karaktera. U njegovoj su nadležnosti bile vojne jedinice koje su osiguravale logorsko područje, nadzirale zatočenike na radu i obavljale likvidaciju zatočenika. U prvo vrijeme, od 1941. na 1942. godinu, Logor je osiguravala 17. satnija Ustaške vojnice (pod zapovjedništvom ustaškog poručnika Vjekoslava Ilea). Početkom 1942. osiguranje preuzima Prva satnija I. bojne I. Ustaškog obrambenog zdruga (zapovjednik satnik Mateša Sanković), dok je iz Jasenovca povučena 17. satnija.[74] Glavna zadaća Ustaškog obrambenog zdruga bila je, u prvo vrijeme, obrana logora od eventualnog napada izvana. Iz redova Zdruga regrutirana je straža za vanjsko osiguranje Logora (straže su bile locirane po izvidnicama, razmještenim oko cijelog logora i udaljene jedna od druge oko 100 metara) te straža za nadzor zatočenika na radovima izvan logora. U jesen 1942. godine Zdrug je brojio oko 1800 vojnika. Postupnom uspostavom stalnih posada u Bosanskoj Dubici, Novskoj, Lipovljanima i Sunji formacija je pred sam kraj rata dosegnula brojku od desetak tisuća ljudi.[75]

---

[74] Tijekom 1943. godine tu su satniju zamijenile 5. i/ili 7. satnija II. bojne Ustaškog obrambenog zdruga.

[75] HDA, zbirka 1549, ZIG NDH, I-91/378 i 384; Milivoj Vlaho, Izjava o Ustaškom obrambenom zdrugu, organizacija rada i časnički kadar.

Pri samom ulazu u Logor III nalazio se specijalni odred Logorske sigurnosne službe, pod vodstvom zastavnika Mihovila Prpića. Odred je kontrolirao ulaske i izlaske iz logora. Logorskoj sigurnosnoj službi pripadale su još i sigurnosne patrole, koje su se kretale unutar samoga logora u svako doba dana i noći.

„Sa preseljenjem logora I i II te formiranjem logora III rukovodio je Luburić", tvrdio je Ljubo Miloš, koji je tih dana bio imenovan zapovjednikom radne službe zatočenika u Logoru III.[76] U rujnu 1941. Luburić je proveo 10 dana „radi upoznavanja" u logoru Sachsenhausen-Oranienburg nedaleko Berlina,[77] odakle se vratio s nekim novim idejama, posebno „o osnivanju logorske radne službe".[78] Sachsenhausen, osnovan 1936, bio je jedan od tri najveća konclogora na području Trećega Reicha kroz koji je do 1945. prošlo oko 200.000 zatočenika – njemačkih Židova i političkih protivnika režima, antifašista iz okupiranih zemalja, sovjetskih zarobljenika. Više od 100.000, točnije, oko 104.000 zatočenika pomrlo je ili pobijeno u samom logoru. U nekoliko industrijskih pogona zatočenici su – a njihovo se brojno stanje kretalo oko 25.000 – radili za potrebe njemačke vojske.[79] Siegfried Kasche, poslanik Trećega Reicha u NDH, tvrdi da je „planove za izgradnju (jasenovačkog) logora izradio kapetan Luburić već u emigraciji. Oni su poslije razgledanja njemačkih instalacija poboljšani."[80]

Po uzoru na Sachsenhausen Luburić je – očigledno s Bačićevim pogonima u Jasenovcu – planirao uspostaviti sličan logor kombiniranoga tipa – za potrebe vojske, ali i za izolaciju i likvidaciju „nepoćudnih". Međutim, do kraja 1941. Bačićeve se pogone nije stiglo preadaptirati niti je cijeli prostor bio osposobljen za prihvat većeg broja zatočenika.

---

[76] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 64; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1061.

[77] Izjava Vjekoslava Luburića u zapisniku od 5. 11. 1941, HDA, zbirka 1549, ZIG NDH, spis II-91, USIKS 337/41, 813-814; *Dnevnik Dijane Budisavljević*, 69-70.

[78] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 10, 64; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1061.

[79] *Encyclopaedia Judaica*, sv. 14, 597-598.

[80] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 170.

Kao prvi zapovjednik radne službe, Ljubo Miloš bio je nadležan za rad u logoru i izvan njega, za ishranu, smještaj i zdravstveno stanje zatočenika. Prema njegovim uputama i izboru, određeno je radno vodstvo samih logoraša i svi su zatočenici bili podijeljeni u radne grupe. Formiranje radnih grupa i njihovo raspoređivanje po radnim pogonima izvršeno je tijekom zime 1941. na 1942. i održalo se kao sustav sve do prvih mjeseci 1945. godine.

Poplave i neprestane kiše u prvoj polovici studenoga 1941. ugrožavaju i sam Jasenovac III. Ravnateljstvo ustaškog redarstva telegramom od 13. studenoga izvješćuje Veliku župu Vrhbosna „da se do daljnjega nema ni jedna osoba upućivati u logor Jasenovac".[81] Vjerojatno pod pritiskom takva stanja i dolaska oko 1500 preživjelih iz napuštenih logora I i II, Luburić i Miloš proveli su 14. studenoga prvi pokolj veće grupe zatočenika u logoru Jasenovac III i „od toga dana je nastavljeno masovno ubijanje".[82] Kada je iz napuštenog Jasenovca II druga grupa zatočenika, u kojoj je bio i Leon Koen, stigla „pred kapiju glavnog logora, bila je ondje velika gomila od četiri-pet stotina mrtvih. Bili su to polugoli kosturi, koji su ležali jedan preko drugog. Ustaše su natjerale zatočenike ovog logora ujutru da ih nabacaju na zaprežna kola i odvuku skelom preko Save, gdje su i zakopani u zajedničku jamu. To su većinom bili Srbi i stariji Jevreji, među kojima je bilo i mnogo uglednih. Sjećam se da je među ovima bio i rabin ham Moše Nisim Papo."[83]

Tim se metodama vrlo brzo uklonio „višak" zatočenika, a vjerojatno je jenjala i opasnost od poplava, pa je već 18. studenoga Župska redarstvena oblast u Sarajevu obavijestila da upućuje „u koncentracioni logor Jasenovac" 116 osoba s urednim popratnim popisom i s osobnim podacima u kojima se pod rubrikom „vjera" nalazi 47 obilježenih s „grk.ist.", 39 „rkt.", 17 „islam", 10 „židov" i 3 „židov rkt." Međutim, 11 od onih koji su smatrani

---

[81] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 93.

[82] *Sećanja Jevreja*, 122.

[83] Leon Koen, u: *Sećanja Jevreja*, 141-142; riječ „ham" je kratica od „haham", titula židovskog teologa s najvišim obrazovanjem, nešto poput „doktor teoloških znanosti".

„rkt." nose izrazito židovska prezimena (Papo, Stern); očigledno se radi o pokrštenima koji su po zakonima od 30. travnja 1941. ipak smatrani Židovima. Apsurdna je politička kvalifikacija o otpremljenima – 107 puta „kom." (komunist) i 9 puta „čet." (četnik) – jer je iz popisa vidljivo da su otpremane cijele srpske i židovske obitelji, dakle po vjerskome i rasnome kriteriju, a ne političkome. Prvi put je zabilježeno da se deportiraju i žene – 23 od njih 116; najmlađoj je bilo svega 16 godina.[84]

Narednih dana u Jasenovac III sve učestalije stižu transporti uhićenika iz cijele NDH. Kvazizakonsku podlogu predstavlja Pavelićeva Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore od 25. studenoga 1941. po kojoj „odluku o upućivanju na prisilni boravak... donosi Ustaško redarstvo kao grana Ustaške nadzorne službe", i „proti odluci... nema pravnog lieka ni tužbe na upravni sud", a „trajanje boravka u sabirnim i radnim logorima ne može biti kraće od tri mjeseca ni duže od tri godine".[85] Po svjedočenju Ljube Miloša, od toga dana u Jasenovac stižu „dvije vrste zatočenika. Prva vrsta su bili oni, koji su bili upućivani redovnim odlukama RAVSIGUR-a i u kojima je naznačeno trajanje kazne... Druga pak vrsta zatočenika bili su oni masovni transporti koji su upućivani skoro sa svih strana bivše NDH. Ovi zatočenici dolazili su bez ikakvih odluka, eventualno samo s nekim skupnim popisom."[86] Najviše je pravoslavaca (najviše Srba, ali i manji broj Crnogoraca, Rusa i drugih), često sa cijelim obiteljima – dopremani su kao žrtve „čišćenja" terena i tzv. „dizanja" sela. Stižu i nove grupe Židova iz Zagreba, Sarajeva i drugih mjesta, zatim komunisti, zarobljeni pripadnici partizanskog pokreta, domobranski dezerteri, ali i kriminalci, prostitutke i pripadnici ustaškog pokreta kažnjeni zbog različitih prijestupa. „Svakodnevno stižu novi

---

[84] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 95-97.

[85] *Narodne novine*, 188, 26. 11. 1941; *Ustaša, Dokumenti*, 215-216; Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 98-100.

[86] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 73; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1070.

transporti. Pune se barake, ali i jasenovačke ledine. Grobari imaju pune ruke posla. Ubijanje se vrši maljem, sjekirom i kamom. Štede se meci. Krvava odijela počeše puniti magazin."[87]

Najteže razdoblje: zima 1941/1942.

Ljubo Miloš je poslije rata tvrdio da je „Luburić odredio da brojno stanje uvijek varira oko 3000, jer je ta cifra uglavnom bila dovoljna da podmiri sve potrebe radne službe... Bilo je slučajeva, kad je logor brojio i po 5000 zatočenika, ali dotična cifra nije mogla dugo trajati, jer se je u takvom slučaju vršila likvidacija 'viška'... Ovo likvidiranje 'viška' konstantno se sprovodilo od prvih dana osnivanja logora, pa sve do zadnjega dana njegova opstanka... Kad je brojno stanje bilo popunjeno obično je s novopridošlim zatočenicima dolazio odmah i Matković,[88] koji je određivao koliki će broj ljudi biti uvršten u logor, dok je ostali dio bio vođen na likvidaciju."[89]

To je trajalo, gotovo bez prekida, od sredine studenoga 1941. do ožujka 1942. godine. Najveća likvidacija „viška" dogodila se na Badnjak i Božić 1941. Sa stanovitim nebitnim razlikama pamte je svi preživjeli iz Jasenovca III. Luburić je na sam Badnjak opet održao zatočenicima jedan od svojih licemjernih govora: „Evo, morao sam prekinuti svoje božićne praznike, jer sam doznao za nepravde u ovome logoru... zato sam došao uspostaviti red. Bio sam u Đakovu i tamo sam naredio da se uredi za prijem starijih i bolesnih zatočenika iz Jasenovca. Vi ostali zatočenici sačinjavat ćete radni logor."[90] Mnogi su povjerovali da je to božić-

[87] Čolaković, *Kronika iz pakla*, 65.

[88] Ivica Matković bio je nadstojnik Općeg odjela Zapovjedništva logora u Jasenovcu, kasnije i zapovjednik logora – *Tko je tko u NDH*, 261.

[89] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 69-70, 78-79; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1066; takav prikaz likvidacije 'viška' prekobrojnoga stanja od 3000 do 5000, potvrđuju i sva svjedočenja o logoru III u *Sećanjima Jevreja*. Vidi i Peršen, *Ustaški logori*, 145.

[90] Berger, *44 mjeseca*, 46, 52; također svjedočenje dr. Teodora Grünera, po pričanju njegova oca, natkantora Bernharda Grünera, vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 316.

ni poklon za logoraše, pa ih je na Luburićev poziv više od tisuću požurilo pred Upravnu pisarnu prijaviti se za „premještaj" u Đakovo. Berger i Carin opisuju kako su one koji su se prijavili pred Upravnom pisarnom dočekali s mitraljezima „te je poginulo 1200 ljudi u nevjerojatno kratkom vremenu". Ostali svjedoci tvrde da se to dogodilo na prvi ili drugi dan Božića i da su zatočenici koji su se prijavili za Đakovo izvedeni izvan logora i tamo likvidirani.[91] Odonda se među zatočenicima „odlazak u Đakovo" crnohumorno upotrebljavao kao šifra za likvidaciju. Ljubo Miloš u istražnom postupku poslije rata tvrdi da je u tom pokolju moglo biti do 500 žrtava.[92] Čulo se kako neki ustaše pričaju da su ti Židovi ubijeni „u čast Krista" u Božićnoj noći.[93] Jedan od onih koji su skončali na taj način bio je i Zagrepčanin Milan Israel.[94]

U tom razdoblju, potkraj 1941. i početkom 1942. godine, broj Srba počeo je nadmašivati broj Židova i vrlo je brzo Srba bilo nekoliko puta više. Iz Karlovca, kao odmazda za upad grupe partizana pod vodstvom Vece Holjevca u grad, u Jasenovac je 25. studenoga otpremljena velika grupa uhićenika, najmanje 220, a prema nekim podacima 260 ili čak oko 300, najviše Srba, a mnogo manje Židova i „sumnjivih" Hrvata. Koliko je poznato, gotovo nitko od te grupe više se nije javio, a po nekim svjedočenjima većina je odmah u jasenovačkom logoru odvedena na likvidaciju.[95] U siječnju 1942. dopremljena je u Jasenovac (i Staru Gradišku) najveća grupa zagrebačkih Židova, njih oko 1500.[96] Prema svjedočenju

[91] Jakov Kabiljo, u: *Sećanja Jevreja*, 90; Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 109--110; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 904, 1102.

[92] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.0.65, II. dio, 47.

[93] Svjedočenje dr. Teodora Grünera, po pričanju njegova oca, natkantora Bernharda Grünera, vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 316.

[94] Svjedočenje Berte Israel, rođ. Švarcenberg, vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 316.

[95] Pismo Danice Kos, rođ. Mamula, u posjedu autora; svjedočenje Brane Majdera, koji je iz cijele grupe prije transportiranja pušten kući; svjedočenje Vukašina Žegarca o likvidaciji u Jasenovcu, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 225. Vidi i Goldstein, *1941 – Godina koja se vraća*, 335.

[96] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 406-407.

Jakova Kabilja „Jevreji iz svih krajeva NDH bili su dopremljeni do proljeća, ali su pojedinci i manje grupe, familije, došle i kasnije, ljeti. Od velikog broja mlađih i starijih, koji su bili stigli do kraja 1941. godine, nije do proljeća na životu ostalo ni 10%."[97]

Općenito je zima 1941/1942. godine za zatočenike bila najteže razdoblje u cijela 44 mjeseca postojanja logorskog sustava Jasenovac. U prvo vrijeme po osnivanju logora radilo se na tzv. Nasipu prema Savi, koji je zatočenike toliko „izmoždio, da su masovno umirali, ili su ih kada posve oslabe i ne mogu više da rade, jednostavno ubijali". Svakog je dana „bilo više ubijenih na putu do Nasipa i nazad, kao i na samom radilištu, raskvašenoj obali Save". Snijeg je bio obilan i visok, a temperature izuzetno niske. Voda se smrzavala, pa se zatočenici nisu imali čime prati. I nečistoća je pogodovala širenju zaraznih bolesti od kojih je, kao i od studeni, poumiralo mnogo ljudi. [98]

Zatočenici su tih dana „pleli i žicu oko logora. Pritisnula je strahovita zima. Hladnoća se spustila na petnaest stupnjeva ispod ništice. Alata nije bilo – alat može da bude i oružje. Tako smo bodljikavu žicu morali rasplitati i zapinjati golim rukama. A stupovi su bili razmješteni u dvoredove. Jednostruko razapeta žica činila se ustašama nedovoljnim osiguranjem."[99] Iako se, dakle, u logoru Ciglana radilo, postojalo je mjesto za vješanje zatočenika, kao i Tunel užasa, dio zgrade Ciglane, mjesto gdje su zatočenike ubijali.

„Količinu hrane koja se izdavala zatočenicima određivao je osobno Luburić... i bila je stvarno veoma slaba i mogu reći nedovoljna... Jasno se vidi da je ishrana i zdravstveno stanje zatočenika namjerno sniženo na zadnji minimum", iskazuje Ljubo Miloš.[100] „Bila je te godine nezapamćena zima", opisuje Jakov Kabiljo. „Bio je napadao visok snijeg, a temperatura je bila, od polovine decembra, svaki dan sve niža. Zatočenici su se vukli po logoru bez hrane

[97] *Sećanja Jevreja*, 88.
[98] *Sećanja Jevreja*, 29, 33.
[99] Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 85.
[100] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 68-69; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1065-1066.

i napola goli i bosi, neobrijani i prljavi. Vode nije bilo, jer se smrzla, pa se ljudi uopće nisu prali. Zbog nečistoće zavladala je i bolest (pjegavi tifus) od koje je umrlo mnogo zatočenika. Pored toga umrlo je mnogo ljudi i od zime... Koliko je dnevno umiralo, ili nestajalo, također se nije znalo."[101] Gabrijel Winter, privatni činovnik iz Zagreba, koji je u jasenovačkom logoru bio kočijaš i tako uspio pobjeći, svjedoči kako je na čelu te grobarske grupe išao „Dudo Bararon, Tuzlak Jevrej, raskopčanog kaputa da mu se vidi revolver. On je pored Danona bio najistaknutiji član tzv. 'D' grupe koja je kopala jame za mrtve, a i sama ubijala zajedno sa ustašama i snimala žrtve" – ali ni od takvih nitko nije izmakao smrti, jer „nijedan živi svjedok tih strašnih djela nije smio ostati živ."[102]

Međunarodna komisija kao farsa

Ustaške vlasti u Zagrebu ipak nisu bile sasvim neosjetljive na jezive priče koje su kolale o Jasenovcu niti na prigovore Katoličke crkve i talijanskih i njemačkih predstavnika: primjerice, nadbiskup Stepinac je tijekom zime 1941/1942. godine primio neke članove Židovske općine koji su pred njega doveli bjegunca iz Jasenovca, „nekog Hahna, trgovca s Trešnjevke", koji je u nekoliko mjeseci izgubio oko 20 kilograma, bio teško batinan i izranjavan. Hahn je pokazao Stepincu rane i ispričao mu što se u Jasenovcu događa. „Lice nadbiskupovo bivalo je sve mračnije i mračnije dok mu nisu potekle suze iz očiju", tvrdi jedan od članova Židovske općine. Kada je Hahn završio, Stepinac je rekao: „Ja sam od Pavelića već tražio da se dokinu ta zvjerstva po logorima, no on me je uvjeravao da su to neistine što se priča o logorima. Sada me ali nitko više ne će razuvjeriti."[103] A sam Hahn, odnosno trgovački putnik Gustav Hahn, koji je živio u Tratinskoj 13, i njegova djeca Armand i Alice kasnije su stradali na nepoznatom mjestu.[104]

---

[101] *Sećanja Jevreja*, 87.

[102] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 556; *Sećanja Jevreja*, 87.

[103] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 10, 114.

[104] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 10, 114; *Kartoteka židovskog znaka*; *Popis žrtava*; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 571.

Stoga je 6. veljače 1942. Dido Kvaternik u Jasenovac doveo međunarodnu komisiju koja je očigledno bila manipulirana, čega su morali biti svjesni i članovi komisije, jer nitko od njih nije sa zatočenicima progovorio ni riječi. Da bi posjetioci o logoru stekli što bolji dojam, iz Zagreba su prethodno za logorsku ambulantu i bolnicu stigli novi kreveti i posteljina. Prije nego je došla komisija, na ormariće su kraj kreveta stavljene jabuke, što se nikada ni prije ni poslije nije dogodilo. Danima prije dolaska komisije zatočenici su tjerani da urede logor: „... monteri uvode u barake električno osvjetljenje; od centrale u logoru pobijaju se direci; donosi se materijal za gradnju zatočeničke trpezarije, koju su zatočenici sklopili za 36 časova na hladnoći od 28 stepeni ispod nule; postavlja se pumpa za vodu; uređuju se prilazi i razgrće snijeg. Sve se to radi da logor što ljepše izgleda. Još da su nas mogli napumpati, e, onda bi zaista sto posto uspio povjerenik svih logora u NDH, satnik Luburić."[105]

Tri dana su zatočenici dobivali bolju hranu. Svi su logoraši dobili oko ruke trake s brojevima – Židovi žutu, Srbi plavu, Hrvati crvenu, Muslimani zelenu. Najstrože im je zaprijećeno da sa članovima komisije ne smiju razgovarati i da na svako pitanje moraju odgovoriti samo – „ja sam broj taj i taj, podatke možete dobiti u upravi". One koji nisu jako loše izgledali stavili su u krevete da „glume bolesnike, a čini se da su neki, koji su bili posve iscrpljeni, ubijeni kako ih komisija ne bi takve vidjela".[106] Njemački izaslanik u Zagrebu Siegfried Kasche kasnije je ustvrdio kao se „sa dobrim razlogom, mogu odbaciti kao neosnovane sve glasine koje kruže o Jasenovcu", jer logor ostavlja „u potpunosti besprijekoran i dobar utisak". Kasche je pridodao da je „brojno stanje trenutno oko 1000, od toga su otprilike 75% Židovi. Ostatak otpada na Cigane, Srbe i komuniste."[107] Nije jasno otkuda

---

[105] Čolaković, *Kronika iz pakla*, 77.

[106] Berger, *44 mjeseca*, 52-55; Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 118-121; Albert Maestro i Jakov Atijas, u: *Sećanja Jevreja*, 77, 127-128; o dolasku komisije Ljubo Miloš, HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 15-16.

[107] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 172.

znatna diskrepancija ove brojke s onom koju spominje Ljubo Miloš (3000 do 5000 zatočenika); moguće je da je Kasche bio krivo informiran, moguće i da je logorska vlast pobila čak do dvije trećine zatočenika koji su „lošije" izgledali i koje posjetioci nisu smjeli vidjeti.

Nakon te posjete u zagrebačkom su se tisku pojavili članci naslovljeni poput – „Jasenovac nije ni mučilište, a ni oporavilište" i „Jasenovac nije ni lječilište ni mučilište".[108] Želio se stvoriti dojam da je tretman strog, ali pravedan, da zatočenici rade kvalitetno i s velikim elanom (naslov „Nepokolebiva volja za poštenjem"). Autor teksta tvrdi da se „među Židovima opažaju tri tipa. Jedni se upravo bacaju na posao, i čine sve za poboljšanje svoga prolaznog položaja i sve zaboravljaju. Drugi ostaju sami sebi vjerni: traže toplo, uzimlju brzo posao u ruke kad netko dolazi, drzovito se smiju u lice i čine se, kao da to sve skupa nije ništa. Treći, ozbiljniji, gledaju u prazno s ugaslim licima, u kojima se vide sjene slomljenog odpora." Tekst završava zaključkom da gore žive Hrvati u malim selima negoli ovi logoraši. Koji mjesec kasnije snimljen je i propagandni ustaški film za potrebe izložbe *Godina dana rada sabirnih i radnih logora Ustaške obrane*.

Poslije odlaska komisije zdravi logoraši koji su u ambulanti i bolnici „glumili" bolesne izbačeni su iz kreveta, privremeno poboljšana hrana reducirana je na staru izgladnjujuću mjeru i sve se vratilo na staro.

Iako pod najstrožom naredbom da moraju šutjeti, grobari su svojim suzatočenicima ipak ponešto pričali o svirepostima kojima su prisustvovali. Ne prenosimo te posredne opise, jer nemaju potvrdu. Donosimo samo jedan, iskaz slučajnog očevica Alberta Maestra, čija se iscrpna svjedočenja o prilikama u logoru općenito mogu ubrojiti među najtreznija i najodmjerenija. Iskaz je zapisan i ovjeren svjedocima u listopadu 1945, kada je i sjećanje bilo živo: „Na prvi dan Božića 1941. otišle su ustaše sa maljevi-

[108] *Hrvatski narod*, Zagreb, 10. II. 1942; *Spremnost*, Zagreb, 3. III. 1942; članak dr. Hermanna Proebsta, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 174-177.

ma potcikujući u baraku Srba. Čim su ušli u istu, počeli su tući i vezivati ruke žicom. Duga kolona zatočenika sa jakom pratnjom, kojoj je na čelu bila naprijed navedena grupa Luburićevih suradnika, otišla je prema istočnom izlazu. Oko 300 metara od logora bila je već iskopana jama, uska ali dugačka, za ove zatočenike. Ja sam upravo tada bio dobio smjenu na glavnoj kapiji i pošao sam u novu baraku Ekonomije, odakle se moglo promatrati što se događa. Premda sam bio tako potresen da sam mislio da ću se duševno i fizički slomiti, nešto je u meni govorilo da moram izdržati. Htio sam da za takva zvjerstva ostane ma ko živ kao svjedok... Zatočenici su bili dotjerani i poredani s jedne i s druge strane jarka. Po naređenju svi su se morali okrenuti jarku, a za njima su ustaše udarile svakog maljem po glavi. Onesviješćeni su padali, a koljači su onda dokončavali kamama. Primijetio sam kako su neki zatočenici nastojali da što prije stignu pod malj i da ne gledaju kako drugove mrcvare."[109]

Selekcioniranje zatočenika

Za dio jasenovačkih logoraša u proljeće 1942. prilike su se malo poboljšale, ne samo klimatske. „Od mog hapšenja 1941. pa do aprila 1942. godine nisam se mogao javiti nikome izvan logora, kao ni svi ostali zatočenici, tako da vani nisu ni znali da li sam živ, ni gdje se nalazim",[110] ali „nekako krajem marta 1942. bilo je odobreno pisanje (dopisnica) i primanje paketa zatočenicima."[111] „Možete zamisliti naše veselje kada su počeli stizati prvi paketi i odgovori od porodice... Istina, od paketa su sve što je bilo bolje oduzimali, ali i svaka malenkost hrane, koju su ostavili je za nas mnogo značila."[112] U zagrebačkoj Židovskoj općini precizna evi-

[109] Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 124-125; o tome i Ljubo Miloš: „U početku, likvidacije su se vršile putem streljanja, a kasnije je to ukinuto, te se je upotrebljavala sjekira ili malj" – HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 79.

[110] Jakob Danon, u: *Sećanja Jevreja*, 20.

[111] Oto Breyer, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 907.

[112] Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 41.

dencija o pristiglim dopisnicama iz Jasenovca i odaslanim paketima postoji od lipnja 1942. godine.[113] Istovremeno, nisu prestali ni nastupi – postrojavanje zatočenika nakon nekog stvarnog ili navodnog incidenta: tada bi za kaznu jedan ili više zatočenika bili pred svima likvidirani. U Jasenovcu III (Ciglana) takvi su se nastupi događali obično ispred bolnice.

Ledina Limani (na terenu logora uz cestu prema Košutarici), a od veljače 1942. Gradina, na desnoj obali, bila su mjesta na kojima su vršena ubijanja. Topola uzdaha bilo je mjesto vješanja zatočenika.

Granik je bio mjesto na lijevoj obali rijeke Save gdje se inače pomoću dizalica vršio utovar i istovar robe s riječnih brodova. Tijela ovdje ubijenih zatočenika bacana su u Savu.

Vladko Maček spominje da su ga, dok je bio jasenovački zatočenik, „urlici i plač očajanja i krajnjih patnji pratili... i noću u snu",[114] ali on nije pokušao opisati svoje snove. A bio je potpuno svjestan činjenice da ustaše nastoje od njega prikriti stvarne strahote Jasenovca.

Tijekom zime 1941/1942. postupno se u Jasenovcu III uspostavio sustav selekcioniranja zatočenika. Oni sa zanatom ili nekom drugom potrebnom strukom raspoređivani su u logorske proizvodne pogone, radionice i na ekonomiju, gdje je postupak prema zatočenicima bio relativno bolji. Mnogi iz te grupe preživjeli su u logoru i po nekoliko godina, ali na kraju ipak nisu izbjegli sudbini većine ostalih logoraša.[115] U drugoj su grupi bili mlađi i zdraviji zatočenici bez poželjnih stručnih znanja koji su raspoređivani na razne fizičke radove; u surovim uvjetima na izgradnji nasipa uz Savu u zimi i proljeće 1942. brzo su umirali, dok su se na drugim poslovima (utovar i istovar, poljoprivredni radovi i sl.) mnogi i dulje održavali na životu.[116] U trećoj su skupni bili

[113] *Kartoteka Jasenovac*.

[114] Maček, *Memoari*, 244.

[115] Peršen, *Ustaški logori*, 140-144; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1113-1117; Berger, *44 mjeseca*; Carin, *Smrt je hodala četveronoške*.

[116] Leon Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 112.

stariji i slabiji ljudi koji su zajedno s ostalim nepotrebnima i „nepoćudnima” raspoređivani u „grupu C”, kasnije u zasebni logorski dio nazvan „Tri C”, u kojem se vrlo brzo umiralo od gladi ili na skupnome stratištu.[117]

Prema nekim prvobitnim ustaškim planovima, Jasenovac III trebao je postati centar industrije naoružanja za vojsku NDH, pa su u tom smislu po Luburićevoj naredbi u logorskoj tehničkoj crtaoni izrađivani neki vrlo zamašni projekti za izgradnju velikih postrojenja.[118] Od toga se gotovo ništa nije ostvarilo, ali postojeći Bačićevi pogoni proradili su, uglavnom u proljeće 1942, i sve do kraja 1944. zapošljavali u prosjeku oko 3000 logoraša. Bitnu ulogu u prvo je vrijeme odigrala bravarska radionica; njezina djelatnost isprva se sastojala u osposobljavanju vlastitih radionica, a onda i radionica ostalih radnih grupa.[119] Potom su počele proizvoditi ciglana, pilana, tvornica lanaca, keramička i puškarska radionica: one su radile za vanjske naručitelje, dok su električna centrala, stolarija, postolarija, krojačnica, kovačnica, mlin, remenarija, automehaničarska radionica, građevinci, tesari, zidari, tehnički crtači radili uglavnom za potrebe logora i ustaške posade, koja je s okolnim obrambenim sustavom brojala oko 1500 vojnika.[120] Postojala je i Krpara gdje su logoraši morali pretraživati odjeću ubijenih i umrlih zatočenika, kako bi pronašli u rubove ušiveni nakit, novac i drugo. Tako je Adolfu Schwarzenbergu 1942. dospjela u ruke i odjeća njegove supruge Side koja je stradala u Staroj Gradiški.[121] Razgranala se i ekonomija, sa štalama, svinjarnikom, mesnicom, ledanom, pekarom i s povremenim „pokretnim ekonomijama” u Feričancima, Gređanima, Jablancu, Bistrici, Mlaki, Dubičkim krečanama (pokraj Hrvatske Dubice), i

[117] Isidor Levi, u: *Sećanja Jevreja*, 65-66; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1106--1109.

[118] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 171-172; knj. 2, 903.

[119] HDA, zbirka 1549, ZIG NDH, I-91/471, Pregled rada tvornice lanaca i kovinske robe u godini 1942, Bravarska radionica.

[120] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1066, 1069.

[121] Svjedočenje Ljerke Magdić, vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 492.

drugdje. Na njima se radilo u vrijeme sezonskih, poljoprivrednih radova. Po završetku radova, većina je zatočenika i zatočenica bila ubijena.

Prisilni rad bio je jedan od temeljnih obilježja života zatočenika koji su uopće uspjeli preživjeti u logoru nešto duže vremena: isprva su ograđivali logor žicom, gradili barake i izvidnice, te nasip za zaštitu logora od poplava. Gradio se i cigleni zid oko logora, visok 3 metra. Ciglu su izrađivali sami logoraši. Logor III bio je okružen zidom sa zapadne, sjeverne i istočne strane u ukupnoj duljini od 3360 metara. Kao osiguranje od eventualnih pokušaja bijega služile su zidane promatračnice i bunker, izgrađeni od tesanog drva (jer betonski nisu trebali).

Formiranje radnih grupa i njihovo raspoređivanje po pogonima provedeno je tijekom zime 1941/1942. Rad se dijelio na unutrašnji i vanjski, a radne su grupe nosile naziv prema vrsti posla koji su obavljale. Broj zatočenika u radnim grupama iznosio je od najviše nekoliko stotina do najmanje desetak. Veće grupe dijelile su se na stotine, odnosno desetine, a svaka je imala radno vodstvo sastavljeno od samih zatočenika – grupnika, stotnika, desetnika. Prvi zapovjednik radne službe bio je Ljubo Miloš, ustaški natporučnik. U nekima od tih pogona Židovi su bili najbrojniji ili bar zastupljeni u znatnom broju, jer je među njima bilo relativno najviše nekih obrtničkih i drugih stručnjaka, osobito među Židovima iz Bosne.

Čak su i dužnosnici u aparatu NDH tih mjeseci javno progovarali o lošem stanju u jasenovačkim logorima: ing. Görlich, tehnički savjetnik pri Ministarstvu prometa i javnih radova na sjednici Gospodarskog odbora Hrvatskog državnog sabora u lipnju 1942. tvrdi kako „je dobiven logor u Jasenovcu, ali je uspjeh slab. Ta radna snaga nije za ništa i svaki je dan sve manje radnika", a član istoga odbora, izvjesni Hundrić dodaje da je zatočenike „gledao kako rade, jedni su kopali lopatama, a drugi su zemlju rukama nosili".[122]

[122] Kevo, „Počeci logora Jasenovac", 487.

Kažnjenici, transporti za Njemačku i razmjene s partizanima

Okružnicom RAVSIGUR-a od 30. prosinca 1941. obaviještene su sve velike župe da „Zapovjedničtva sabirnih logora neće i ne smiju primati u logor ni jednu osobu, za koju nije izdana odluka o upućivanju u logor po Ustaškoj Nadzornoj Službi, ured I".[123] Župska su se redarstva pridržavala ove okružnice, ali jedinice Ustaške vojnice i Ustaške obrane nisu. U Jasenovac i Staru Gradišku sve do listopada 1942. u valovima i na mahove stižu brojni transporti novih zatočenika bez ikakvih odluka i popratnih papira. Ipak, već u 1942, a osobito u 1943. godini, proporcionalno je sve više upućenih na osnovi administrativnih odluka, s određenim kaznama do tri godine, što ipak nije bila pouzdana zaštita od ustaške samovolje i ubijanja u logoru. Naročito su stradavali „trogodišnjaci", tj. osobe koje je Ustaško redarstvo uputilo na tri godine boravka u logoru.

Navodno je u lipnju 1942. godine stigao u Jasenovac transport od oko 300 „trogodišnjaka" koji su odmah otpremljeni na Gradinu, „gdje su ih Cigani pobili".[124] Godine 1942, 22. i 23. kolovoza, u Staru Gradišku stigle su „trogodišnjakinje", između njih i Zagrepčanke Margareta i Stela Berger, te su, po svemu sudeći, ubijene isti dan.[125] Braća Jakov i Edo Präger uhapšeni su na ulici u Zagrebu, potom odvedeni u zatvor na Savskoj cesti, pa u Jasenovac, gdje su ubijeni odmah pri dolasku, navodno jer su čuvari u njihovim čarapama pronašli sakriveni novac.[126] U kartonu UNS-a za Ružu Singer iz Kutine – „vjera: rkt./do 1941. jevrejska" – stoji da je „uhićena 27. lipnja 1942. prigodom čišćenja židova u Kutini i okolici" te je „odlukom Ureda I. br. 39259 upućena u logor Staru Gradišku na tri godine"; zatim je na kartonu

[123] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 116.

[124] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 11, 774; vidi i svjedočenje Gabrijela Wintera, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 227.

[125] Svjedočenje dr. Teodora Grünera.

[126] Svjedočenje Andrije Prägera, vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 256.

dopisano da je „UNS Ured I. br. 86139 od 24. rujna 1942. dostavio da je predmetna dne 29. srpnja 1942. umrla u logoru".[127]

Postoje podaci da su neki zatočenici bili ubijani i nakon što je stigla odluka o njihovu puštanju na slobodu.[128] Ipak, priličan broj osuđenika na kraće vremenske kazne, nakon izdržanog roka, po propisanoj je proceduri bio otpušten iz logora, ali među njima gotovo nikad nije bilo Židova ili Židovki. Nije ih bilo ni u prvom pomilovanju za 49 zatočenika koje je „pročitano 22. veljače 1942. pred logorašima koji su bili u nastupu"[129] niti u kasnijim pomilovanjima, kojima je do 1945. bilo obuhvaćeno najmanje 500 zatočenika.

U ambasadi Reicha u Zagrebu održana je od 23. do 31. siječnja 1942. konferencija na kojoj je konstatirano da je „hrvatska vlada izrazila svoju spremnost da sva zahtijevana lica preseli u Srbiju" i da će se „u slučajevima preseljenja iz nekog logora preseliti i članovi (uže) porodice", ali „uhapšenici smiju ponijeti sa sobom u Srbiju samo one stvari koje imaju pri sebi u logoru".[130] Po toj odluci prva grupa od oko 450 Srba otpremljena je 30. ožujka 1942. iz NDH u Srbiju, među njima i 13 logoraša iz Jasenovca i Stare Gradiške.[131] Zatim je uslijedilo više takvih transporta.[132] U lipnju 1942. stiglo je „ukupno 1200 osoba za radnu akciju Viking u Zemun. Sve te osobe potječu iz hrvatskog logora Jasenovac."[133] Akcija Viking bio je šifrirani naziv za prisilno odvođenje uhićenika u Njemačku, uglavnom na radove u vojnoj industriji i poljoprivredi, da bi se tako nadoknađivalo sve veće pomanjkanje radne snage. Prema iskazu ustaškog bojnika Ante

[127] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 347-348.

[128] Građa o Jasenovcu vrlo je obimna, vrlo različitog karaktera i različite upotrebne vrijednosti – vidi, primjerice, HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 11, 645-655.

[129] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 170.

[130] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 152.

[131] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 219, 228, 235, 248.

[132] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 378-380.

[133] Iz izvještaja policijskog atašea njemačke ambasade u Zagrebu od 13. srpnja 1942, u: Peršen, *Ustaški logori*, 182.

Vrbana, na radove u Njemačku otpremljeno je iz jasenovačkog logorskog sustava ukupno oko 10.000 zatočenika i zatočenica, pretežno Srba, ali i Hrvata i Muslimana.[134] Posljednja velika grupa od oko 600 zatočenika odvedena je iz Jasenovca u Njemačku 18. veljače 1945, među njima i neki stari logoraši iz 1941. i 1942. koje je u Linzu 5. svibnja oslobodila američka vojska.[135] Ustaške vlasti u te transporte nikad nisu uključivale Židove, a Nijemci ih ne bi ni prihvatili.

U rujnu 1942. godine izvršena je prva razmjena zarobljenika između partizana i ustaša. Slavonski partizani su, naime, u jednoj akciji u kolovozu 1942. zarobili dva visoka ustaška dužnosnika: Mirka Vutuca, zamjenika glavnog nadzornika UNS-a u Zagrebu i Karla Wagnera, upravitelja Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški. Do razmjene je došlo na inicijativu ustaškog redarstva u Novoj Gradiški koje je u zamjenu nudilo desetak seljaka, navodno partizana. Nakon pregovora, koji su obavljeni 23. rujna 1942. godine u selu Cage u blizini Okučana, ustaše su razmjenom predale partizanima 30 jasenovačkih (27 muškaraca i tri žene) i drugih zatočenika. Među njima bili su dr. Mladen Iveković, Andrija Hebrang i njegova buduća supruga Olga Kohn, kao jedina Židovka.[136] U takvim je razmjenama od rujna 1942. do travnja 1945. razmijenjeno, prema partizanskim podacima, oko 800 zatočenika, sa svake strane, a prema njemačkima, ukupno oko 2000 zarobljenika, odnosno zatočenika.[137]

Istodobno s povremenim otpuštanjem relativno manjeg broja zatočenika, kao i prvim zamjenama s partizanima, tijekom gotovo cijele 1942. vršene su u Jasenovcu III i Staroj Gradiški najmasovnije likvidacije velikih zatočeničkih transporta. Neki od preživjelih logoraša tvrde da je u to vrijeme „bilo oko

[134] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1054.

[135] Peršen, *Ustaški logori*, 182.

[136] HDA, (IHRP), NG. kut. 301/2.

[137] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 330-331; Broucek, *General im Zwielicht*, 36; u nekim zamjenama Nijemci i ustaše davali su veći broj zarobljenika za „svoje" više časnike, pa otud možda nesklad u podacima.

120 zatočenika-grobara... koji su mrtve nosili, zakopavali, bacali u Savu... (i) nisu smjeli imati kontakt s drugim zatočenicima, da ne bi odavali šta su sve vidjeli i morali uraditi. Zato su grobare svaka dva-tri mjeseca likvidirali... i stalno ih mijenjali" – to je dobar pokazatelj koliko je bilo ubijenih i nestalih zatočenika.[138]

Zapovijed vojskovođe Slavka Kvaternika od 31. ožujka 1942. između ostaloga naređuje: „Ako se u blizini nekog sela dogodi napad na domobrane ili ustaše, poštanske suhoputne ili željezničke komunikacije ili državne ustanove, ima se dotično selo pretražiti, pa iz svih domova u kojima se ne nađu muškarci (odbjegli) sve osobe (ženske i muške, starce i djecu) odvesti kao taoce u koncentracione logore. Kuće, blago, žito i ostalo postaje državna svojina."[139] Iz Glavnog stana poglavnika br. 400 javljeno je 27. travnja 1942. svim nadležnima da je „Zapovjedničtvo Ustaške nadzorne službe izvijestilo da sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničen broj zatočenika".[140]

Genocid nad Romima i spašavanje kozaračke djece

Na temelju rasnih zakona prema kojima su stradali Židovi, bili su progonjeni i Romi. I oni su, poput Srba i Židova, postali meta nesmiljenih novinskih napada: Romi „već stoljećima hrvatskom seljaku iznuđuju bilo milom bilo silom njegovu tešku muku", oni su krivi za „krađe konja i drugog domaćeg blaga, krađe poljskih plodina, otimanje novaca, palež kuća", potom i za „otimanje djece i njihovo osakaćivanje", „razbojničke provale ciganskih bandi u mirne seljačke domove" i „oskvrnuća naših seljačkih žena i djevojaka", pa bi i njih trebalo, zalagali su se autori takvih napisa – „odstraniti".[141] Iako je proturomskih tekstova bilo u ustaškom tisku mnogo manje negoli protusrpskih i protu-

[138] Jakov Kabiljo, u: *Sećanja Jevreja*, 87.
[139] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 259; Peršen, *Ustaški logori*, 155.
[140] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 269-270; Peršen, *Ustaški logori*, 155.
[141] *Hrvatsko jedinstvo*, Varaždin, 3. V. 1941; Hutinec, *Teror ustaškog režima*, 20.

židovskih, bio je to uvod u novu fazu progona: u srpnju 1941. donijeta je odredba prema kojoj su svi Romi bili popisani, a potkraj mjeseca strijeljana je prva skupina Roma – petnaest muškaraca u okolici Karlovca. U sljedećim mjesecima bilo je još nekoliko masovnih strijeljanja.

Naredba Vrhovnog oružničkog zapovjedničtva od 20. svibnja 1942. svim podčinjenim pukovnijama da po nalogu Ustaške nadzorne službe od 16. svibnja br. 24789 „pokupe sve Cigane na svom području, te da ih u sporazumu s mjerodavnom kotarskom oblasti preprate u Jasenovac" bio je početak posljednje faze u uništenju Roma.[142] U sljedeća dva mjeseca svi Romi s područja NDH deportirani su u Jasenovac (potkraj svibnja iz Redarstvene oblasti za grad Zagreb Zapovjedničtvu sabirnog logora Jasenovac otišao je, primjerice, dopis o slanju 69 Roma iz okolice Zagreba, a desetak dana kasnije dopis iz Županje o upućivanju „83 Cigana u logor").[143] U pravilu su Romi u Jasenovac slani u grupama, sa svom svojom pokretnom imovinom. Popratni popisi nisu nosili njihova imena, već samo broj osoba, a najčešće tek broj teretnih vagona u kojima su transportirani.

Ni nad jednom od diskriminiranih rasnih i nacionalnih skupina teror nije tako sistematski i dosljedno sproveden kao nad njima: malobrojni su prilikom hapšenja bili spremni pružiti otpor, ali bez ikakva uspjeha; tek nekolicina je, sluteći tragediju, prebjegla u partizane ili na područja pod njihovom kontrolom. Pred javnošću su vlasti NDH deportacije Roma u Jasenovac obrazlagale tvrdnjom „kako se po prvi puta u svojoj povijesti Cigani privode konstruktivnom radu". Romi koji su dolazili tijekom prva dva tjedna smještani su u napušteno selo Uštica u blizini Jasenovca (koje je potom dobilo naziv „ciganski logor"), gdje su vrlo brzo počela pojedinačna i skupna ubijanja. „Gledao sam rijeke Cigana, njihove žene i djecu, kako su se svakog dana slijevale u Jasenovac. Dolazili su na klanje", svjedoče zatočenici koji

[142] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 290-291.
[143] HDA, fond 248, UNS, kut. 6.

su to vidjeli.[144] Oni koji su stigli nešto kasnije uglavnom su bili odmah prebacivani na desnu obalu Save, na Gradinu, gdje su ubijani, na najsvirepiji način – redom muškarci, žene, djeca. Život je bio pošteđen tek neznatnom broju Roma, ali i posljednji od tih preživjelih smaknuti su početkom 1945. godine.[145] Sve u svemu, u Jasenovcu su stradali gotovo svi Romi s područja NDH, njih, po svemu sudeći, i više od 15.000 (to su pokazala najnovija istraživanja, odnosno prebrojavanja žrtava; dugo se vremena mislilo da je u Jasenovcu smaknuto oko 10.000 Roma, možda tek neznatno više).

Poslije zime 1941/1942. najviše je uhićenika u logore Jasenovac i Stara Gradiška stizalo u lipnju i srpnju 1942. godine. Pored Roma u to vrijeme stižu i masovni transporti iz „očišćenih" područja kotareva Prijedor, Dubica, Gradiška, Bosanski Novi i Banja Luka za vrijeme njemačko-ustaške ofenzive na Kozaru. Brojna istraživanja na osnovi poimeničnih popisa ukazuju da je u to doba iz krajeva oko Kozare „dignuto" najmanje 68.000 neboračkog stanovništva. Za više tisuća, vjerojatno i do 15.000, jasenovački su logori postali grobnice. Samo u općini Bosanska Dubica, koja je najviše stradala, popisana su 5523 imena nestalih u ustaškim represalijama, najviše u Jasenovcu i u Staroj Gradiški.[146] Za još više tih ljudi Jasenovac i Stara Gradiška bile su prolazne stanice u kojima su bili opljačkani, izgladnjeli i izmučeni, ali su im životi ipak bili pošteđeni. „Na područje Požeškog kotara upućeno je u zadnje vrijeme po Zapovjedničtvu sabirnih logora u Jasenovcu 155 vagona izbjeglica s Kozare, što predstoji po prilici oko 10.000 duša. Po brzoglasnoj zamolbi koju sam upravio na Ustaškog bojnika g. Luburića obustavljeno je dalje

[144] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 871; Iveković, „Dokumenti ustaškog terora – koncentracioni logori", u: *Vjesnik HJNOF*, Zagreb 1944.

[145] Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima*; Lengel-Krizman, „Genocid nad Romima – Jasenovac 1942."; Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, 675--677; Peršen, *Ustaški logori*, 156-159; mnogo pojedinosti daje i Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 242-264. Vidi i slabo dokumentiran prilog, Reinhartz, „The Genocide of the Yugoslav Gypsies".

[146] Brojčani podaci prema Peršen, *Ustaški logori*, 159-160.

šiljanje ovih izbjeglica na područje ovog kotara", stoji u zapisniku Kotarske oblasti Slavonska Požega od 30. kolovoza 1942. godine.[147] Oko 6000 ljudi s Kozare prebačeno je na sličan način u daruvarsko područje, više tisuća preko Zemuna na rad u Njemačku.

Više od 10.000 kozaračke djece mlađe od 12 godina ostalo je u logorima Jasenovac III, Stara Gradiška i u privremenom logoru kraj Siska. Roditelji su im poubijani ili su otpremljeni na rad u Njemačku, gdje djeca njihove dobi nisu mogla ići. Odvajanje djece od majki u logoru Stara Gradiška pamte svi preživjeli zatočenici logora. „Pri polasku ustaše su tjerali taj narod da pjeva u povorci, da pjeva kako se ne bi čuo plač i jauk djece koja su naricala za majkama."[148] Ni pomoć zatočenika liječnika, ili zatočenica zaduženih za njihovu skrb, nije mogla spriječiti svakodnevno umiranje djece od bolesti i neishranjenosti.

U Zagrebu se vrlo brzo čulo o strahovitim dječjim patnjama. Uporna Dijana Budisavljević, Austrijanka udata za uglednog zagrebačkog kirurga i sveučilišnog profesora, uspjela je preko poznanstva s visokim njemačkim vojnim predstavnicima u Zagrebu isposlovati dozvolu da 9. i 10. srpnja posjeti dječju bolnicu i druge dječje nastambe u logoru Stara Gradiška. Bila je potresena jezivim prizorima, strašnijima od svega što se čulo u Zagrebu: „Zatim smo ušli u tzv. dječju bolnicu. Najprije nekoliko soba u kojima su djeca ležala na krevetima... A onda je došlo nešto stravično. Sobe bez ikakvog namještaja. Bile su tu samo noćne posude, a na podu su sjedila ili ležala neopisivo mršava mala djeca. Svakom se djetetu već mogla nazrijeti smrt u očima. Što s njima učiniti? Liječnik je rekao da je tu svaka pomoć već prekasna... većina ih je umrla još tijekom dana... Preuzela sam bolnicu i pokušala sam uz pomoć žena iz hrvatskog logora, koje su se brinule za djecu, dobiti podatke za ova mala iznemogla bića."[149] Pokrenula je svoja poznanstva i veze, prijetila javnim istupima i uspjela

[147] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 431.

[148] *Sećanja Jevreja*, 131.

[149] *Dnevnik Dijane Budisavljević*, 46, 71-74; Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 107.

natjerati visoke njemačke oficire da isposluju Pavelićev pristanak da se kozaračka djeca puste iz jasenovačkog logora. Uz pomoć Hrvatskog Crvenog križa, katoličkog Caritasa i nekoliko činovnika Odjela za socijalnu skrb u Ministarstvu udružbe oko 7000 kozaračke djece smješteno je po bolnicama, domovima za gluhonijemu i drugu djecu, po raznim ustanovama, u logore u Jastrebarskom i u Gornjoj Rijeci, u privatne domove. Gotovo isto toliko djece, vjerojatno čak oko 5000, poumiralo je od bolesti i gladi ili bilo poubijano u jasenovačkim logorima.[150] Kasnije su na intervenciju nekih njemačkih predstavnika, vlasti NDH dopustile da se neka djeca odvedu u Jastrebarsko te u Zagreb, gdje su bila smještena u prihvatilište na Josipovcu. Neka od te djece prihvaćene su u zagrebačkim obiteljima. Preko Josipovca je, primjerice, prošlo oko 800 djece u dobi od nekoliko dana do tri godine. Umrlo ih je oko 530.[151]

„Dizanje" srpskih sela i privremena smjena Maksa Luburića

U razdoblju od 15. lipnja do 7. srpnja 1942. likvidiran je koncentracioni logor u Đakovu. Između 2400 i 3200 židovskih žena i djece dopremljeno je u Jasenovac III, pred ciglanu. „Niti jedno jedincato dijete ili žena iz logora Đakovo nije stiglo živo u sam logor Jasenovac. Preživjeli logoraši svjedočili su, da se po logoru tada pričalo kako je na kolosijek kraj Save u Jasenovcu stizalo, kroz čitav tjedan, po nekoliko vagona. Pred večer, ustaše da su te vagone otvarali, a ljude iz tih vagona odvodili na drugu stranu Save i tamo ih poklali i bacali u rijeku. Očevidaca ovom groznom pokolju od 3208 židovskih žena i djece nema. Klali su sami ustaše, a pokapali su ih ili bacali u Savu, cigani, koji su po tome bili po ustašama također poklani. Stvarnost je, da se niti jedna žena i niti jedno dijete, koji su bili u logoru Đakovo, nikada nisu mogli

---

150 *Dnevnik Dijane Budisavljević*, 74-76; Peršen, *Ustaški logori*, 272-279, 281--282, 288-290.

151 *Dnevnik Dijane Budisavljević.*

nigdje pronaći... ovo je bio, do tada, najstrašniji pokolj Židova, strašan već i zbog toga, što je tu bilo mnogo sitne djece od kojih su neka rođena u samom logoru (Leon Abinun, 7. ožujka 1942; Mosko Papo, 16. ožujka 1942)."[152]

Ustaške jedinice stacionirane u Jasenovcu iselile su u ožujku 1942. pravoslavno stanovništvo iz nedalekih sela Mlaka i Jablanac (iako su prethodno stanovnici prešli na katoličku vjeru), a u svibnju iste godine i pravoslavno stanovništvo iz sela Uštice i samog Jasenovca. „Tako na cijeloj obali Save od Jasenovca do Stare Gradiške nizvodno, gotovo nije bilo nikakvih stanovnika osim ustaških posada i malobrojnih članova njihovih obitelji (uglavnom u Jasenovcu i Staroj Gradiški)."[153] Stanovništvo tih sela je deportirano u Jasenovac. Slično se dogodilo i u mjestima na drugoj obali Save (naprimjer, u Gradini i Drakseniću). Sva „očišćena" sela služila su ustašama kao ekonomije gdje su na opustošena selišta dovodili zatočenike na rad ili naseljavali novo stanovništvo iz Hercegovine.

Umjesto da takve mjere uguše začetke partizanskog pokreta na tom prostoru, on se vremenom samo pojačavao. Stoga su se zapovjednici njemačkih vojnih jedinica u NDH i njihovi obavještajci još 1941, a pogotovo tijekom 1942. godine, raznim kanalima žalili na ustaški teror prema Srbima, jer im stvara teškoće: produbljuje kaos i potiče oružani otpor. Nedvojbeno je i to bio jedan od razloga što je Pavelić u rujnu 1942. prisilio Eugena Didu Kvaternika da podnese ostavku. Međutim, umjesto da Didinim odlaskom takvi postupci prestanu, Luburić i jedinice njegove Ustaške obrane nastavile su u rujnu i listopadu akcije „dizanja" pravoslavnih sela u široj okolici Jasenovca. Iz sela Vinske, Vrele, Velike i Male Brusnice te Donjeg i Gornjeg Klakara 20. rujna

---

[152] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 10, 88-9; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 871; Kolar-Dimitrijević, „Sjećanja", 172; ovaj izvještaj potvrđuju i mnogi drugi neovisni izvori, ali broj ubijenih od 3208 nije se mogao potvrditi. Vasiljević, *Đakovo*, 73-77, uz citiranje niza svjedočenja, tvrdi da se radi o oko 2400 žrtava; HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 85; Albert Maestro, u: *Sećanja Jevreja*, 128; opširnije o logoru Đakovo vidi Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 360-362. i 418-422.

[153] Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, 16.

1942. dopremljeno je u Jasenovac 1008 uhićenika. Iz uredno priloženog popisa vidi se da se radi uglavnom o ženama, starijim muškarcima i djeci, od kojih su 23 mlađa od jedne godine, najmlađe četiri dana.[154]

Dotad „mirna i lojalna sela” Crkveni Bok, Ivanjski Bok i Strmen došla su na red 13. listopada, iz kojih je opet oko 1000 ljudi dopremljeno u Jasenovac. Po naredbama Luburića i pod zapovjedništvom Ljube Miloša, sela su sasvim opustošena: primjerice, stanovnici Crkvenog Boka prešli su 1941. na katoličanstvo, pa je lokalni župnik Augustin Kralj svaku propovijed završavao zaključkom da se „sada ne trebaju ničega bojati”. Ustaše su ušle u selo pod lažnim izgovorom da se radi o partizanskom uporištu, potom su, po župnikovu izvještaju, „kupili narod i ubijali ga”: dio stanovništva odveli su u Jasenovac, drugi dio su masakrirali, a treći je uspio pobjeći. Kuće su bile temeljito opljačkane. No, pošto su 12 dana proveli u Jasenovcu, stigla je naredba njemačke komande da se svi stanovnici Crkvenog Boka otpuste iz logora. U međuvremenu, što u logoru, što u samom selu, ustaše su, po njemačkom izvještaju, „zaklali preko 100 lica, među kojima 12 male dece i više žena”.[155] Povratnici iz Jasenovca su preko noći od bogatih seljaka postali sirotinja. Sve je to destabiliziralo regiju koja je dotad bila relativno mirna i zabrinulo njemačke vojne predstavnike, jer se zbivalo u blizini pruge Zagreb – Beograd, koju su osiguravali s najviše snaga. Glavni predstavnik njemačke vojske u NDH, Glaise von Horstenau, odmah se otputio u Crkveni Bok i susjedna poharana sela. Zatražio je od Pavelića najstrože kažnjavanje „njegovih najvjernijih pristaša koje (sam) nazvao zločincima, ubojicama i nasilnicima”.[156]

Pavelić je ovaj put morao popustiti. Luburić i Ljubo Miloš su smijenjeni i stavljeni pod istragu i internirani (što je zapravo bila

---

[154] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 462-481.

[155] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 27-28; Dedijer, *Vatikan i Jasenovac*, 457; Peršen, *Ustaški logori*, 161-164; Škiljan, „Akcija Crkveni Bok”.

[156] Broucek, *General im Zwielicht*, 166-169.

farsa, jer su ubrzo pušteni i vraćeni na slične položaje).[157] Prije toga, Luburić je imao dovoljno vremena da ukloni neke tragove: spaljen je relevantan dio arhive, likvidirana je grobarska „grupa D", likvidirani su zatočenici kompromitantnog logora III C i sam logor. U tom je razdoblju izvršena i likvidacija Židova i Židovki koji nisu radili u logorskim proizvodnim pogonima, u sanitetu ili na ekonomiji.[158] Odjeća likvidiranih vraćala se u magazin, pa su tako preživjeli logoraši svakog jutra prepoznavali tko je protekle noći bio ubijen. U svjedočenju 25. travnja 1945. Oto Breyer tvrdi da je „posljednja veća likvidacija u 1942. u logoru III bila 17, 18. i 19. studenoga kada su ustaše svaku večer zašli po barakama i odabirali Židove... i noću otpremali za Gradinu i tamo sve ubijali... i tako u ta tri dana pobili su otprilike 700 do 800 zatočenika Židova".[159]

Broj muških židovskih zatočenika u Jasenovcu i Staroj Gradiški ujesen 1942. godine bio je „danomice sve manji". Dominik Mandić tvrdi da tih mjeseci „Židova ima još nešto u Jasenovcu, ali ti strašno pate i propadaju".[160] U Jasenovcu III, IV i V preostalo je početkom 1943. još oko 1800 Židova, ali „koncem 1942. godine nije bilo više ni jedne jevrejske žene ni djeteta ni u jednom ustaškom logoru. Jedino je još nekoliko mlađih žena bilo u Staroj Gradiški, koje su radile u krojačnici", svjedoči Albert Maestro.[161]

Miroslav Šalom Freiberger u siječnju 1943. godine u jednom pismu iznosi podatak da se Zagrebačka općina brine o „600 zatočenika koji se redovito javljaju, a više nikoga nemaju".[162]

Krajem 1942. u Logoru III izbila je epidemija pjegavog tifusa. Od prvoga dana postojanja Logora III javljale su se u njemu zbog teškog, iscrpljujućeg rada i slabe prehrane mnoge zarazne bole-

[157] *Tko je tko u NDH*, 241, 276. Opširno u HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M. i Dosje Luburić.

[158] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 26-28. i knj. 2, 1108-1110.

[159] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 910.

[160] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 489.

[161] *Sećanja Jevreja*, 129.

[162] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 16, 4481.

sti – dizenterija, tuberkuloza, pjegavi trbušni tifus te psihička oboljenja. „K tome se pridružila i nečistoća, pa je ljeti stalno harala dizenterija, tifus i druge bolesti probavnih organa, koje su samo u jednom mjesecu 1942. godine pokosile 1800 zatočenika.”[163] Medicinsko osoblje, liječnici i bolničari koji su se brinuli o zdravstvenom stanju u logoru, bili su i sami zatočenici. Prema svjedočenjima preživjelih logoraša, požrtvovno su nastojali pomoći bolesnima i starijima, propisujući im, kad god je to bilo moguće, „poštedu” od rada.

Iako su obje bolesničke barake bile prepune bolesnika, a mnogi upućeni na „kućnu” njegu u barake, Zapovjedničtvo dugo nije priznavalo zarazu u logoru. Istina se skrivala iza znatno bezazlenijeg imena – „logorska gripa”. Zatočenik dr. Josef Konforti, liječnik u Logoru III od ožujka 1942. do listopada 1943, uspio je ishoditi od Uprave nabavku aparata za dezinfekciju i provedbu određenih mjera kojima bi suzbio bolest. To potvrđuje i dopis od 24. studenog 1942. što ga je Ustaška nadzorna služba uputila Ministarstvu unutrašnjih poslova: moli da joj se što hitnije ustupi „jedan aparat za razkuživanje i k tome odgovarajuću količinu ciklona, koji ćemo upotriebiti za razkuživanje sabirnog logora u Jasenovcu, jer je zavladala epidemija pjegavog tifusa. Obolilo je 30 osoba.”[164]

Politički zatvorenici: Vladko Maček, masoni i komunisti

Ustaški su ideolozi željeli svoj pokret predstaviti kao općenarodni. Kako je Hrvatska tada bila pretežno seljačka država, logično je bilo da se predstavlja kao zagovornik seljačkih interesa. Priličan broj članova HSS-a pomogao je u travnju 1941. pri uspostavljanju ustaške vlasti i njoj se priklonio – radilo se pokatkad i o nekoć uglednim članovima HSS-a: Janku Tortiću, Lovri Sušiću,

[163] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 15, *Zločini u logoru Jasenovac*, 15.
[164] HDA, fond 226, MZU NDH, kut. 156, 74979/1942.

Zvonku Kovačiću, Dragutinu Tothu, Josipu Berkoviću i drugima. Slijedili su ih i drugi članovi HSS-a, uglavnom oni koji su prije rata bili aktivni u Građanskoj i Seljačkoj zaštiti. Dijelovi Seljačke i Građanske zaštite u danima osnivanja NDH, po svemu sudeći, „održavale su red i sigurnost na dostojnoj visini", pa su, zapravo, htjele ili ne htjele, pomagale ustašama u uspostavi vlasti. No, bilo je dijelova tih dviju organizacija koje su se držale dosta pasivno, a bilo je dijelova tih organizacija koji su bili pod utjecajem komunista te su se čak i suprotstavljale ustašama.[165]

Pa ipak, većina članova HSS-a nije se približila vlasti. Vodstvo Gospodarske sloge ostalo je vjerno Mačeku – predsjednik Ljudevit Tomašić, potpredsjednik August Košutić i drugi. Potpredsjednik Jozo Mratinović se politički pasivizirao, a jedino se dugogodišnji potpredsjednik Ivo Čelan priključio ustašama.

U većine članova HSS-a, pogotovo onih koji su se pasivizirali, kao i kod većine hrvatskoga naroda, ubrzo je nastupilo zahlađenje i razočaranje prilikama u NDH (Mačekov sin Andrej svjedoči kako je obitelji u Kupincu i bližoj okolici „bilo mirno", ali da su „naravno, čuli skoro svakodnevno o strahotama koje su ustaše činili u mnogim krajevima; prijeki sudovi, strijeljanja, strašni koncentracioni logori, progoni Židova, zatvaranja haesesovaca..., masovni pokolji Srba i Cigana").[166] Kako ni Maček poslije 10. travnja više nije htio surađivati s vlastima, ustaše su počele njega i velik dio HSS-a smatrati protivnicima – za njih su to bili omrznuti „sporazumaši" (po sporazumu Cvetković-Maček). Već koncem svibnja ustaški tisak sugerira da je „'Mačkovština' za uvijek pokopana", odnosno da je „narod Hrvatskog Zagorja definitivno likvidirao 'sporazumaše'".[167]

Tijekom kolovoza 1941. režim je, u akciji koju je vodio Janko Tortić, pokušao ogranke HSS-a kolektivno inkorporirati u ustaški pokret, ali je uspjeh bio više nego skroman (doduše, valja uze-

---

[165] Vidi tekstove Slavka Kvaternika i Janka Tortića, u: *Hrvatski narod*, Zagreb, 20. IV. i 11. VIII. 1941; također, Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 50.

[166] Maček – Škrabe, *Maček izbliza*, 89.

[167] *Hrvatska gruda* 48/1941.

ti u obzir da su nekadašnji članovi HSS-a koji su samoinicijativno željeli ući u ustaški pokret, to učinili već u prvim mjesecima postojanja NDH).[168]

Od članova HSS-a koji nisu željeli surađivati s ustaškim režimom stanovit je broj bio interniran (Bariša Smoljan, Ivan Andres, Josip Reberski, August Košutić, Đuro Kemfelja, Rudolf Herceg, Ante Budimirović, Tomo Jančiković i drugi), neki i likvidirani, dok je sâm Maček pet mjeseci (od listopada 1941. do ožujka 1942. godine) proveo u jasenovačkom logoru. Razlozi slanja Mačeka u Jasenovac bili su višestruki: ustaše su se bojale da bi Mačeka mogli iskoristiti Nijemci u uspostavi alternativne vlasti, potom da Maček ne bi stvarao neprilike pri sazivanju i konstituiranju Sabora. Po izlasku iz Jasenovca, Maček je bio interniran na svom imanju u Kupincu južno od Zagreba i potom, kada su se oko Kupinca počele stvarati jake partizanske jedinice, od početka 1943. do kraja rata (s kraćim prekidom) u samom Zagrebu, dva mjeseca čak u stanu Maksa Luburića osobno.[169]

Mihovil Pavlek Miškina, tridesetih godina zastupnik u beogradskoj Skupštini, smatran je pučkim tribunom te napredno orijentiranim seljakom. Kasnih tridesetih bio je meta napada desničarskog tiska, primjerice, klerikalne *Hrvatske straže* koja ga je, između ostaloga, proglasila i „neprijateljem Krista". Odmah po uspostavi NDH nekoliko je puta bio hapšen, pa potom i puštan. Javno se usprotivio pokušajima da njegova lokalna, koprivnička organizacija HSS-a pristupi ustaškom pokretu. Posljednji put je uhapšen u svibnju 1942. u rodnom Đelekovcu (kod Koprivnice) te deportiran u Staru Gradišku, potom u Jasenovac, gdje je ubijen.[170]

---

[168] Radelić, *Hrvatska seljačka stranka, 1941-1950*, 22; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 131; vidi i Ivičević, „Politički program ratne HSS i 'puč Vokić-Lorković'".

[169] Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 73; Maček, *Memoari*, 248-249; Maček – Škrabe, *Maček izbliza*, 99; o Mačekovu boravku u Jasenovcu, opširno, Škiljan, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, 186-201. Vidi i Kevo, „Stradanja Hrvata u Jasenovcu", 190.

[170] *Hrvatska straža, tjednik za katolički dom*, 5, 12, 15, 16-18, 27, 30, 39, 41, 43, 50/1937; 1, 2, 6, 10, 17, 19, 28/1938; *Hrvatska straža*, dnevnik, 12. I. 1939.

Komunisti su bili najžešći neprijatelji ustaškog režima i fašizma od samog početka. Upravo zbog toga su bili zatvarani kao najopasniji protivnici. U jasenovačkom logorskom kompleksu boravio je i stradao veći broj komunista – Marijan Čavić, Nada Dimić, Jakša Dugandžić, Milo Bošković i mnogi drugi istakli su se hrabrošću, sposobnošću organiziranja, izdržljivošću, praktičnošću i požrtvovnošću.[171] Svakako je najznačajniji od njih bio Andrija Hebrang – nakon dvanaestogodišnje robije, neposredno pred rat izlazi iz zatvora te se brzo uspinje u partijskoj hijerarhiji – izabran je za člana CK KP Hrvatske, potom za voditelja Vojnog komiteta KPH, a već u lipnju 1941. i za člana Operativnog rukovodstva KPH. Kada je izbio ustanak, Hebrang ostaje u Zagrebu, ali je njegovo obitavalište provaljeno (bio je kod špijuna NKVD-a Srebrnjaka, koji je bio uhapšen i ubijen) te je uhapšen u veljači 1942. godine. Prilikom hapšenja, hrabro je pružio otpor i bio ranjen u glavu te se dugo oporavljao u zatvorskoj bolnici. Kasnije je deportiran u Staru Gradišku, odakle je u rujnu 1942. izvučen u prvoj većoj partizansko-ustaškoj razmjeni zatočenika.[172]

U studenom 1941, u Staru Gradišku pristigla je grupa od četrdesetak istaknutih znanstvenika i intelektualaca osumnjičenih da su masoni (među ostalima – Antun Barac, Josip Badalić, Mihovil Kombol, Grga Novak, Fran Tućan): razloge njihova zatočenja otkriva nepotpisani članak objavljen u *Hrvatskom narodu* upravo tih dana kad su hapšeni: pod naslovom „Masonerija u službi neprijatelja Hrvatske" ističe se da je Jugoslaviju načinila masonerija, da su masoni „naši iskonski neprijatelji", da „će biti prekinute sve veze s Londonom, Jeruzalemom ili New Yorkom", a koji dan kasnije i tekst sljedećeg sadržaja: „Ustaška Hrvatska i masonstvo dvije su nepomirljive opreke, dva neprijatelja, gdje mora jedan ili drugi pobijediti – nestati. Ustaška Hrvatska zato čisti sav javni život od masonstva, inače bi masonstvo kao potajna sila i ideologija rastakala i uništavala našu ustašku Hrvatsku."[173] Prvi

---

[171] Opširno, Škiljan, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, 49-113.

[172] Škiljan, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, 114-126.

[173] *Hrvatski narod*, Zagreb, 16. XI. 1941.

iz grupe pušten je pred Božić 1941, ubrzo potom još trojica, a većina grupe puštena je početkom travnja, jer su za njih intervenirali neki utjecajni ljudi, između ostalih i general Glaise von Horstenau i ustaški ministri Nikšić i Badovinac. Tada su ostali još petorica, od kojih su dvojica ubijeni, a preostala trojica su pušteni do kraja godine.[174]

U Jasenovcu je bilo zatvoreno i nekoliko katoličkih svećenika koji su se ili direktno sukobili s režimom, ili surađivali s partizanima – od devet slovenskih svećenika deportiranih u logor samo je jedan preživio. Na vijest o likvidaciji svećenika, nadbiskup Stepinac je u pismu poglavniku Paveliću napisao kako je „čitav Jasenovac sramotna ljaga za NDH".[175]

Nema izravnih potvrda da su u Jasenovac deportirane osobe zbog homoseksualnih sklonosti, ali se navodi da je u Kuli u Staroj Gradiški bilo zatočeno „60 prostitutki".[176] Bilo je i sitnih kriminalaca, kao i skitnica, najčešće označavanih pojmom „klatež".[177]

Židovi u unutarnjoj logorskoj upravi

Poslije improvizacija i dezorganizacije u logorima Jasenovac I i II, od kasne jeseni 1941. ustaše pokušavaju organizirati Jasenovac III mnogo bolje, kao što smo već rekli, po uzoru na njemačke logore. Zapovjednik logora „imao je u svojoj nadležnosti vojne jedinice koje su osiguravale logor, osiguranje samih zatočenika prilikom rada i likvidacije", dok je zapovjednik radne službe bio nadležan za „rad u samom logoru, ishranu zatočenika, smještaj, zdravstvene prilike itd.". „Glavni predstavnik zatočenika bio je logornik… (koji je) imao široko polje djelatnosti, jer je preko njega

[174] Škiljan, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, 127-152.

[175] Škiljan, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, 176-185; Krišto, *Katolička crkva*, II, 255.

[176] Karakaš, „Žene u logorima Stara Gradiška i Jasenovac prema svjedočenju logorašica 1946.-1948. godine", 501; Kevo, „Stradanja Hrvata u Jasenovcu", 109-138.

[177] Kevo, „Stradanja Hrvata u Jasenovcu", 129.

vodstvo radne službe provodilo svoje namjere."[178] Tako se u logorima uspostavila „unutrašnja uprava" koju su vodili sami zatočenici, a na čelu su joj bili logornici. U velikim logorima Ciglana i Stara Gradiška postojali su i grupnici koji su vodili pojedine radionice i druge odjele i hijerarhijski su bili podređeni logornicima. „Nekada je bilo mogućnosti da logoraši utječu na izbor grupnika, ili kog drugog funkcionera logoraša, ali uvijek je to bila odluka ustaša."[179] U okvirima općih naredbi ustaškog zapovjedništva nadležnost logornika bila je ograničena na radne i pomoćne službe logoraša, kojima su direktno ili preko grupnika određivali radne zadatke, raspoređivali ih po nastambama i radnim jedinicama, odobravali poštede, izabirali logoraše za posebne grupe i poslove. Nisu imali ingerencije nad masovnim transportima koji su odmah određivani za likvidacije niti nad nekim posebnim grupama logoraša. Uglavnom je jasenovački logorski sustav istovremeno imao pet do šest logornika: logornice ženskih odjela Jasenovca III i V, logornike muških logora III i V, logornike Jasenovca IV i automehaničarskog Brzog sklopa te logoraša koji je vodio bolnice i medicinsku službu, jedno vrijeme također sa statusom logornika.

Od jeseni 1941. do travnja 1945, na logorničkim su dužnostima bila ukupno 22 logornika, od kojih su šestorica bili Židovi.[180] Među židovskim logornicima zagrebački „privatni namještenik" Bruno Diamantstein (35) u Jasenovcu III, zagrebački trgovački putnik („agent") Herman Spiller u Jasenovcu V i, u nešto manjoj mjeri, Bernhard Wiener (logornik u Jasenovcu III nakon Diamantsteinove smrti) bili su općenito ozloglašeni kao bezobzirni suradnici ustaških zapovjedništava; dok i njih ustaše nisu ubili, uživali su velike privilegije, kretali su se slobodno i izvan logora, primali plaću i maltretirali zatočenike. Naprotiv, logornici ing. Silvije Alkalaj (Jasenovac IV), dr. Gustav Leimdörfer (bolnice i ambulante) i Maks Samlaić-Somlei (Brzi sklop) bili su dosljedno

[178] Ljubo Miloš o organizaciji logora, HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 66.

[179] Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, 18.

[180] Sobolevski, „Židovi", 106-107.

solidarni sa svojim logorašima i preživjeli su o njima govorili samo najbolje kao o ljudima koji su pomagali i spašavali kadgod se to moglo.[181] Od te šestorice preživio je samo Samlaić. Sa stanovitim nijansama, slično bi se – o nekima bolje, o drugima lošije – moglo govoriti i o ostalih 16 logornika i logornica.

Kad se ujesen 1941. u Jasenovcu III uspostavljao sustav „unutrašnje uprave", Židovi su u logoru bili u velikoj većini. Među njima bilo je i relativno mnogo kvalificiranih ljudi, jer su upravo takve ustaške vlasti hapsile i deportirale u ljeto i jesen 1941. godine. I tako su Židovi u prvo vrijeme „imali prednost. Radili su po kancelarijama, u kuhinjama, u skladištima, bili opskrbnici, zauzimali sva 'bolja mjesta', ukratko... Židov je bio druga vlast. Ali, istini za volju, treba priznati da je broj takvih 'dobrih namještenja' bio ograničen."[182] Velika većina Židova u jasenovačkim logorima dijelila je sudbinu većine ostalih logoraša i, počevši od ranoga proljeća 1942, razmjerno najviše (izuzev Roma) odvođena je na likvidacije. Tako se postupno smanjio i broj Židova na „boljim mjestima", jer „osim toga se pokazalo da nije ni dobro biti 'druga vlast'. Pošto bi saznali više nego što je poželjno, ti su 'vlastodršci' redovito bili uklonjeni. Na jedini način kako se u logoru uklanjalo."[183]

Među Židovima bilo je pojedinaca koji su se dodvoravali i „surađivali" s ustaškim zapovjedništvom i mislili da će na taj način spasiti život. U više od 600 dokumenata koje prenosi Miletić i u raznim memoarskim knjigama i zapisima spominje se desetak takvih po imenu i prezimenu: „cinkaroši" Steiner, Feldbauer, Sohr, Polan, grobari Danon i Baranon, pljačkaši Katan i Pajtaš, kolaborant Begović, zločinci Diamantstein, Spiller i Wiener.[184]

[181] Za Diamantsteina i Spillera vidi naročito: Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 721--722; za Wienera i o drugim logornicima HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, 66, Izradak Lj. M.; za Alkalaja, u: *Sećanja Jevreja*, 14-15. i iskaz Stojana Lapčevića, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 963-965; za Samlaića, u: *Sećanja Jevreja*, 66, 145, 155.

[182] Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 113.

[183] Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 113.

[184] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 872, 911, 1063; *Sećanja Jevreja*, 28-29, 164-165, 240; Berger, *44 mjeseca*, 25.

Sigismund Städtler Bobi, nekadašnji dopisnik ljevičarske štampe u Španjolskoj, bio je prije rata vrlo aktivan član KP. Nakon što su ga ustaše dva puta hapsili, poslali su ga u Jasenovac kao provokatora, a kada im više nije mogao služiti, ubili su ga 1942. godine: u ustaškom časopisu *Spremnost* objavljeno je da je Städtler bio „židov, član KP, španjolski dobrovoljac" te da je „radio po specialnoj liniji, tj. uhodario je redarstvene činovnike".[185]

„Doba Spillerove i Diamantsteinove logorske uprave ostalo je svima koji su to doba preživjeli (od studenoga 1941. do srpnja 1942. godine – op. ur.) u najstrašnijoj uspomeni", svjedoči bivši logoraš dr. Mladen Iveković,[186] dok Sado Koen za istu dvojicu tvrdi da su „zaveli pravi pakao" i da „smo mi Jevreji navukli mržnju ostalih zatočenika zbog takvih izroda i bandita u rukavicama".[187] Međutim, bilo je i nekoliko „srpskih i hrvatskih nitkova... pomagali su i služili ustašama i zatočeničkoj upravi u toj krvavoj raboti".[188] U optužbama protiv židovskih logornika najdalje je otišao, na svom saslušanju, zapovjednik jasenovačkog logora, nekadašnji franjevac Miroslav Filipović-Majstorović, koji je tvrdio da su „Diamantstein, Spiller i drugi" bili „ugnjetači, pravi tirani u logoru, koji više zla učiniše, krvi proliše, nego li ijedan logorski ustaša". Filipoviću su, navodno, neki ustaše „kasnije pripovijedali da su pri izgradnji prvog nasipa, (ta dvojica) pobili tisuće i tisuće Židova nagoneći ih na rad".[189] I Ante Ciliga je naveo niz optužba na račun Židova u Jasenovcu.[190]

Iako je Diamantstein katkada i uspio spasiti neke ljude ili barem odložiti njihovu smrt,[191] zatočenici su ga ipak okarakterizirali kao „zloglasnog",[192] kao „dobrog slugu loših gospodara",

---

[185] Kolar-Dimitrijević, „Sjećanja", 161; U *Popisu žrtava* stoji da je Städtler stradao na „nepoznatom" mjestu; *Spremnost*, Zagreb, 13. IX. 1942, 2.

[186] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 872.

[187] *Sećanja Jevreja*, 165.

[188] Svjedočenje dr. Mladena Ivekovića, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 872.

[189] HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.86, 5; o Filipoviću, u: Kovačić, „Zapovjednici", 107-111.

[190] Ciliga, *Sam kroz Europu*, 280. i d.; vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 606-608.

[191] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 15, 3777, 3782.

[192] *Sećanja Jevreja*, 28-29.

kao „nemilosrdnog prema ostalim zatočenicima”, kao osobu koja se „neljudski odnosila” prema drugim zatočenicima,[193] odnosno, kao „čovjeka bez karaktera koji je za olakšanje svoga života prodavao drugove i time nastojao dokazati ustašama da i među zatočenicima ima vjernih slugu”.[194] Berger dodaje kako je „takovih Diamantsteina bilo za cijelo vrijeme trajanja logorovanja, a za nas je bilo svejedno da li se oni zvali Spiller, Steiner ili Polan”.[195] O Spillerovim surovostima židovski zatočenici govore još i gore, jer je sam tukao logoraše i bio „veoma zao čovek”.[196] Spiller je „zatočenike mučio i ubijao zbog jednog ‘zatajenog’ krumpira, zbog nekoliko zrna kukuruza”.[197] Berta Israel tvrdi kako je viđala Diamantsteina u društvu s Maksom Luburićem, kada su dolazili u prostorije Židovske općine na Tomislavovu trgu. Bili su u prisnim odnosima, govorili su jedan drugome „ti”.[198]

Prije nego što ih je ustaško zapovjedništvo postavilo za prve logornike Jasenovca III i V, Diamantstein i Spiller imali su već slične uloge u paškom logoru na Slani i u Krapju i Bročicama. S vremenom su se tako zbližili s nekim ustaškim zapovjednicima, da su zajedno s njima, uz pomoć nekih Roma, organizirali sustavnu pljačku zlata od ubijenih i živih zatočenika. „Prilikom premetačina, koje su također na vlastitu ruku provodili, dolazili su do još negdje skrivenog zlatnika, koji bi zatočenik negdje prišio.”[199] Ne zna se tko je sve to dojavio i tko je naredio strogu istragu i najstrože kazne koje su izvršene. Prvo su ubijene obitelji logornika. Potom su na najsvirepiji način ubijeni i Diamantstein i Spiller, njihova dva židovska suučesnika, nekoliko Roma i nekoliko ustaških sukrivaca, među njima i brat Luburićeva za-

[193] Peršen, *Ustaški logori*, 97-98.
[194] Berger, *44 mjeseca*, 25.
[195] Berger, *44 mjeseca*, 25.
[196] *Sećanja Jevreja*, 240.
[197] Svjedočenje dr. Mladena Ivekovića, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 872.
[198] Svjedočenje Berte Israel, rođ. Švarcenberg; vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 340.
[199] *Sećanja Jevreja*, 165.

mjenika Matkovića:[200] najprije su ih mlatili i boli, a potom ih dopremili pred logoraše i javno ih strijeljali.[201]

Diamantsteinov nasljednik na mjestu logornika, koji je održao čak i govor kada su ustaše ubili Diamantsteina i još četiri zatočenika, bio je Varaždinac Bernhard – Ladislav Wiener (ili Viner). Zapovjedništvo jasenovačkog logora u prosincu 1942. godine potvrđivalo je da su Wiener, njegova supruga Elizabeta i sinovi Vladimir i Miroslav „u svakom pogledu dobrog vladanja". Izgleda da je tada cijela obitelj prešla na katoličku vjeru. Vladimir Wiener čak je 1942. godine bio upisan u jasenovačku školu. Usprkos svemu tome, Wiener je, po svjedočenju Ljube Miloša, likvidiran 1944. godine, a zajedno s njim stradali su i njegova žena i djeca.[202]

Nedjela ove nekolicine židovskih konfidenata i kolaboranata ponekad se upotrebljavaju kao argumenti za generalizacije o općem ponašanju Židova u logorskom kompleksu Jasenovac. Takve su generalizacije neumjesne, kao što je uvijek neumjesno kad se generalizacijama karakteriziraju i vrednuju cijeli narodi i narodne skupine. Najviše je takvih generalizacija u iskazima petnaestak Srba koji su u proljeće 1942. oslobođeni iz Jasenovca i Stare Gradiške i otpremljeni u Beograd. Tamo su u travnju 1942. dali iskaze pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike Nedićeve Vlade. Najprije su o Židovima u Jasenovcu govorili povoljno ili neutralno, a onda su pod očiglednom iznudom dali nove iskaze i o Židovima izrekli, generalno, sve najgore. Izjava Vojislava Prnjatovića: „Židov ostaje Židov, pa i u logoru Jasenovac... sebičnost, lukavstvo, nesolidnost, tvrdičluk, podmuklost i konfidentstvo",[203] nije autentična, nego je ili izmanipulirana ili

[200] *Popis žrtava*; Peršen, *Ustaški logori*, 97-98.

[201] Kolar-Dimitrijević, „Sjećanja", 173-174; svjedočenje dr. Mladena Ivekovića, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 872; Ljubo Miloš, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1063.

[202] Peršen, *Ustaški logori*, 144; Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 182-183; Kolar-Dimitrijević, „Sjećanja", 165, 174; NAZ, skupina NDS 2143/1943; Ciliga, *Sam kroz Europu*, 339.

[203] Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 115.

je falsifikat. Upravo taj iskaz obilno citira Franjo Tuđman u *Bespućima povijesne zbiljnosti* kao glavni argument u antisemitskim insinuacijama.[204]

Logoraške radne grupe

Organizaciju i funkcioniranje radnih grupa u jasenovačkom logoru III dosad je najsustavnije obradila Nataša Mataušić u knjizi *Jasenovac 1941-1945, Logor smrti i radni logor* (urednik S. Goldstein), pa o tome iz njezine knjige prenosimo neke osnovne podatke. Radne grupe zatočenika nosile su naziv prema vrsti posla koji su obavljale. Unutar logora djelovale su radne grupe lančara, pilana – šumska stolarija, stolarije, ciglana, kožara, električna centrala, zatim tehnička poslovnica, obrtna grupa, grupa Brzi sklop te niz manjih, pomoćnih radnih grupa.[205] Budući da se dobrim dijelom radilo o stručnim radnicima, likvidacije u radnim grupama nisu bile česte, sve do pred kraj postojanja logora, tj. do njegove likvidacije.

U radnoj grupi I Lančara, zatočenici su radili u tvornici lanaca te u njoj pripadajućim tehničkim i mehaničkim radionicama (oružarnici, automontaži, alatnici, puškarnici, radionici precizne mehanike). Broj zatočenika varirao je od 100 do 250. Izrađivali su se metalni predmeti za potrebe ustaške vojske i drugih institucija vlasti: lagani i teški lanci (kojima su bili okivani i zatočenici logora), noževi, brave, rešetke (za ustaške kaznionice i zatvore na području NDH), limeno posuđe, peći. To je bila jedina tvornica lanaca na području NDH, a kao sirovina služila su i skinuta zvona s pravoslavnih crkava. „Prva strojnica izrađena u Nezavis-

---

[204] Tuđman, *Bespuća*, 316-320; o krivotvorini vidi, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 600-609.

[205] Riffer, *Grad mrtvih*, 121, za obrtnu grupu navodi da je imala oznaku IX. To potvrđuju i dokumenti koji se nalaze u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu; npr. „Brzovozni tovarni list za jedan sanduk krumpira za zatočenike VII. grupe (tehničari) logora Jasenovac", inv. br. 550; o radnim logorima, opširno: Mataušić, *Jasenovac, Logor smrti i radni logor*, 42-54.

noj Državi Hrvatskoj izašla je iz puškarske radionice sabirnog logora u Jasenovcu... Izrađeno je i ostalo automatsko oružje, u prvom redu samokresi."[206]

Radna grupa II Ciglana, prema kojoj je i cijeli logor dobio ime, zapošljavala je oko 180 zatočenika, a povremeno i više.[207] Ta je radna grupa obavljala sve poslove u procesu proizvodnje cigli i opeka. Za najteži rad u logoru, ako se izuzme rad na izgradnji nasipa, smatrao se rad na „bajeru", dakle iskopu zemlje za ciglanu, jer se cijeli dan radilo u blatu i vodi.

Radna grupa III Pilana – šumska stolarija, obavljala je sječu šume, dovoz i obradu drva u logorskoj pilani – izradu dasaka i raznovrsnih drvenih predmeta. Između ostaloga i kundaka za puške, košara za voće i okvira za nošenje crepova.

Radna grupa IV Kožara počela je s radom u siječnju 1942. godine, a nalazila se u samom mjestu Jasenovac.[208] No, kako se Kožara može smatrati i zasebnim jasenovačkim logorom (tzv. Jasenovac IV), o njoj smo govorili na prethodnim stranicama.

U samom mjestu Jasenovac nalazila se i grupa Brzi sklop, automehaničarska radionica u kojoj su osim zatočenika radile i ustaše. Bila je dugo u sastavu Lančare, a u ljeto 1944. preselila je u mjesto Jasenovac i smatrana je najbolje opremljenom radionicom u logoru u kojoj su popravljana razna vozila i vršena reparatura motora i drugih dijelova.[209]

Pod vodstvom ing. Hinka Piccilija bila je Građevinarska grupa sa stolarijom u kojoj su radili inženjeri, geodeti, tehničari, zidari i soboslikari. Jedan od najvećih poslova te grupe bila je izgradnja velikog nasipa za zaštitu logora od poplava. Treći nasip, građen 1942, bio je dugačak oko 1000 metara i nalazio se uz sta-

---

206 *Hrvatski narod*, Zagreb, 10. IX. 1942. Članak „Godinu dana rada sabirnih logora ustaške obrane", vidi i u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 440.

207 Korošec, *Jasenovac*.

208 O tome da li je Kožara bila jedan od pet jasenovačkih logora ili samo radna grupa unutar Logora III Ciglana, vidi, opširno, Mataušić, *Jasenovac, Logor smrti i radni logor*, 46-47.

209 Leon Koen, u: *Sećanja Jevreja*, 145.

ru cestu prema selu Košutarici. Na njegovom vrhu bila je uređena nova cesta široka oko 6 metara. Ovaj je nasip danas jedino što je preostalo od nekadašnjeg Logora III. Početkom 1943, Građevinarska grupa sagradila je još i zgradu ustaške bolnice u mjestu Jasenovac, a u srpnju 1943. počela je (izvan žičane ograde) izgradnju logorskog zida i izvidnica koje su mogle poslužiti i kao bunkeri.[210]

Stolarska radionica izrađivala je kancelarijski namještaj (stolove, stolce, ormare) za brojne ustanove, ministarstva i vojsku te za pripadnike Ustaške obrane i članove njihovih obitelji.

Radna grupa električna centrala, koju su zatočenici nazvali Pogon, opskrbljivala je logor električnom strujom. Pogon je radio na drva, kojega je okolica logora imala u izobilju. Sjekli su ga i dopremali sami logoraši.

Radna grupa E – Ekonomija tijekom vremena izrasla je u ekonomiju velikih razmjera jer su joj iz okolice Jasenovca pripojena zemljišta „očišćenih" pravoslavnih sela (Mlaka, Jablanac, Drakšenić, Međeđa). Radom ekonomije upravljao je Milivoj Vlaho, glavar Gospodarskog odjela Ustaške obrane.[211] Po završetku poljoprivrednih radova, većina bi zatočenika i zatočenica bila likvidirana.

Zatočenici koji nisu smatrani kvalificiranima za bilo koji od spomenutih poslova ili su bili bolesni, stari i onemoćali, raspoređivani su u radne grupe za pomoćne (nekvalificirane) radove. Te su grupe bile izvrgnute najgorem maltretiranju, radile su na najtežim fizičkim poslovima. Prilikom masovnih likvidacija, ubijanja talaca, egzemplarnih represalija ili otklanjanja „viška" radne snage, pripadnici te grupe redovito bi bili prvi kandidati smrti.

[210] Ako se zna da standardizirana veličina cigle iznosi 27 x 26,5 cm, te da je zid bio širok oko 56 cm a visok prosječno 3 m i 60 cm (s temeljem), može se, uz određena odstupanja zbog veziva između cigli, izračunati da je za potrebe izgradnje zida Ciglana proizvela oko 3,100.000 cigli, odnosno, da je iskopano preko 12.500 tona zemlje, potrebne za njihovu proizvodnju – vidi, Mataušić, *Jasenovac, Logor smrti i radni logor*, 49.

[211] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1070, iskaz Ljube Miloša.

Radni dan zatočenika počeo bi u 5 i 30. Nakon jutarnje prozivke, grupnici su do šest sati morali logorskom pisaru predati izvještaj o prozivu – svaka radna grupa imala je svoga pisara – koji bi onda zapisao brojno stanje grupe u „knjizi dnevnih prijavaka". Brojno stanje grupe bilo je specificirano na Židove, „četnike" (u koje su ubrajani svi Srbi) i Hrvate, zatim na bolesnike u bolnici, umrle, pridošle i nestale. Uz kratku stanku za ručak, radilo se do 18 sati. Na kraju dana „u knjigu dnevnih prijavaka" bilježeni su podaci o dnevnoj produkciji pojedinih radionica. Pripadnost određenoj radnoj grupi nije bila trajna. Zatočenici su često premještani iz jedne grupe u drugu, a po osnivanju logora u Staroj Gradiški i iz jednoga logora u drugi. Radne grupe „manjeg rizika" (Lančara, Ciglana, Kožara) bile su među zatočenicima osobito na cijeni jer tu likvidacija nije bila svakodnevna, pa su se zatočenici uz razne veze i prijateljstva pokušavali domoći tih grupa. Krajem 1941. i početkom 1942. godine ustalio se sustav selekcioniranja zatočenika – svi zatočenici bili su podijeljeni u tri skupine (a, b i c). Prvoj su pripadali stručni radnici, ili „lakši okrivljenici", te dio logoraša s „duljim stažom" u logoru i oni koji su radili u industrijsko-obrtnim grupama, ekonomiji i skladištu. U toj je skupini postupak prema zatočenicima bio relativno bolji i mnogi bi preživjeli u logoru i po nekoliko godina. Drugoj skupini pripadali su novopridošli teži okrivljenici, te stariji zatočenici (misli se na zatočenike s duljim logorskim „stažom") bez potrebnih kvalifikacija za bilo koje stručne poslove. Raspoređivani su na teže poslove (gradnja nasipa, poljski radovi, sječa šume) ili su određivani, prema potrebi, u grupe za najhitnije poslove. Ta je skupina činila centralni logor. Smrt i likvidacije u njoj bili su svakodnevna pojava. Trećoj skupini pripadali su stariji i onemoćali zatočenici, kao i oni koji su kao „nepoćudni" (politički zatvorenici, intelektualci) unaprijed bili određeni da što kraće ostanu u logoru. Za ovu je skupinu osnovan zasebni logorski dio nazvan Logor III C.[212]

[212] Mataušić, *Jasenovac, Logor smrti i radni logor*, 52-54; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1032-1033; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 320.

U proljeće 1942, dio ledine u sjeveroistočnom kutu Logora III (oko 200 m^2) ograđen je trostrukom bodljikavom žicom. Bio je to početak izgradnje Logora III C, „logora u logoru", ili „logora pod vedrim nebom". U njega su smještani „najteži" zatočenici, „trogodišnjaci", oni unaprijed osuđeni na smrt. Na prostirci od slame, ispod niske strehe pod koju se moglo ući samo četveronoške, spavalo je „... hiljade muškaraca, koji teško, pod bičem, ropski rade na smrtonosnom savskom nasipu, u neposrednoj blizini desetine umirućih koji stenju ili se raspadaju na očigled nas..."[213] Svake je noći umiralo po tridesetak zatočenika. One koji više nisu mogli hodati, zatvarali bi, bez hrane, u Ciganski logor, a odatle više nije bilo povratka. Po završetku izgradnje nasipa, mali dio zatočenika bio je prebačen u druge radne grupe, a većina preostalih bila je likvidirana. Početkom prosinca, kad je logorom zavladao tifus i kad je u Logoru III C preostalo još samo dvjestotinjak zatočenika, na ulaz u logor III C postavljen je natpis: Pjegavac – karantena za one inficirane tifusom.

Krajem 1942. godine, posljednjih 160 zatočenika ovoga logora, većinom intelektualaca, osuđeno je na smrt glađu.[214] One koji nisu umrli i nakon višetjednog izgladnjivanja (njih oko 35) odvezli su skelom preko Save u Gradinu i tamo ih, navodno, u nekoj kući žive zazidali. U proljeće 1943. godine, žica je s tog dijela zemljišta skinuta, streha uklonjena, a zemlja preorana i zasijana krumpirom i kukuruzom.

„Mirna godina" 1943.

Godina 1943. i prvi mjeseci 1944. bili su u jasenovačkim logorima relativno najmirnije razdoblje. Bilo je znatno manje dopremljenih transporta u logor i nije bilo ni blizu toliko masovnih likvidacija u logoru. „U to vrijeme se u logoru najednom osnova-

[213] Riffer, *Grad mrtvih*, 28.

[214] Neki preživjeli logoraši (Oto Breyer, Milko Riffer) u vezi s likvidacijom Logora III C, u svojim su sjećanjima opisali da se među zatočenim osuđenicima na smrt pojavio kanibalizam.

la i crkva... Opet je zavladao optimizam u logoru. Počeli su stizati paketi, a i zdravstveno stanje se popravilo", prisjećao se Egon Berger.[215] Nova, 1943. godina, započela je prvi put održavanjem katoličke mise u prostorijama stolarije, u zgradi Upravne pisarne. Improviziran je i oltar. Misu je predvodio ustaški satnik, Zvonko Brekalo, katolički dušebrižnik Ustaške vojnice u Jasenovcu. „I taj pop imao je toliko drskosti i cinizma, da... pred logorašima, koji su na sebi osjetili bič i užareno željezo njegovih najintimnijih prijatelja, suradnika i istomišljenika, govori u ime kršćanstva o ljubavi prema bližnjemu..."[216]

Drugi logoraš, Sado Koen, zapisao je da su ih ustaše tada „natjerali da obrazujemo 'diletantsku grupu', jednu muzičku i jednu nogometnu sekciju. Tendencija je bila zavaravanje javnosti. Prisilili su nas da pišemo kući da nam šalju knjige za biblioteku, koja nikad nije ni postojala."[217] Logoraški orkestar bio je navodno vrlo kvalitetan, a nogometna momčad izgladnjelih logoraša vrlo slaba, ali je ipak morala nastupiti protiv momčadi ustaške posade. Sve je to bila žalosna farsa, jer istovremeno je za neposluh bila uvedena kazna višednevnog (i na radu) hodanja u okovima i u lancima. Također, za nezalaganje na radu ili u drugim aktivnostima, pojavila se skupna kazna zabrane primanja paketa i do mjesec dana za cijelu grupu, pa se ustaška posada gostila pristiglim paketima.[218]

Pavelićevom odlukom UNS je raspušten 21. siječnja 1943, ali se u Uredu III, nadležnom za sve logore, nije ništa mijenjalo, osim što je ušao u sastav RAVSIGUR-a. Umjesto Luburića predstojnik Ureda III postao je njegov dotadašnji zamjenik Stanko Šarac, koji je očigledno imao upute ublažiti prilike u logorima. U Jasenovcu i Staroj Gradiški također su postavljeni novi zapovjednici, ali svi iz starog sastava jasenovačkih ustaških časnika. Luburić, koji se privremeno morao povući u svojevrsnu „ilegalu" zbog Nijemaca koji su tražili njegovo izručenje, iz svojeg pribježišta u jednome selu

[215] Berger, *44 mjeseca*, 71.
[216] Riffer, *Grad mrtvih*, 145.
[217] Sado Koen, u: *Sećanja Jevreja*, 174.
[218] *Sećanja Jevreja*, 103-104.

kraj Lepoglave ostao je faktički zapovjednik Ustaške obrane.[219] U svojoj obrani na glavnoj raspravi pred Županijskim sudom u Zagrebu 28. lipnja 1999. optuženi Dinko Šakić tvrdio je da je kao „zapovjednik logora u pitanjima sigurnosti logora i logoraša bio izravno podređen zapovjedniku Prvog zdruga Ustaške obrane",[220] što znači da je Luburić i nadalje zadržao mnogo od svoje ranije moći nad jasenovačkim logorima. Uostalom, mladi, 23-godišnji Dinko Šakić došao je na to mjesto očigledno ponajprije zbog toga što se oženio Luburićevom polusestrom Nadom.

S istom ustaškom posadom, za jasenovačke logoraše nesigurnost je i dalje bila velika: svaki ustaša mogao je premlatiti ili ubiti svakog zatočenika, s bilo kakvim stvarnim ili izmišljenim povodom. U žargonu ustaških stražara i časnika to je glasilo „ubiti po krivnji" ili „ubiti onako".[221] Zagrebački brijač Stern ubijen je „onako", iz čistoga hira. Miro Krein, student veterine iz Krapine, ubijen je „po krivnji" jer je navodno prisluškivao vijesti s radija koje su ustaše slušali.[222] Odvjetnika dr. Ivu Gavrina, sina zagrebačkog nadrabina dr. Gavre Schwarza, ubio je jedan ustaša u prepirci, jer se Gavrin usudio prigovoriti nekoj naredbi. Zagrebački kipar Slavko Bril radio je od 1942. kao logoraš u keramičarskoj radionici. Umro je od tuberkuloze u logorskoj bolnici ujesen 1944. godine. Kad je zagrebački okulist dr. Marko Bauer u Logoru III umro od tifusa, ustaše su se odlučili našaliti: pozvali su njegovu suprugu da ga dođe posjetiti, jer je teško bolestan. U logorskoj upravi su joj saopćili da je stigla prekasno, da joj je suprug već umro. Kad je pod šokom počela suviše energično tražiti da vidi mrtvo tijelo ili grob, ustaše su je ubili.[223]

---

[219] Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 26-28.

[220] Zapisnik od 28. VI. 1998, Županijski sud u Zagrebu, broj VK-242/98-190, 6.

[221] Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 268; o grubostima i samovolji u postupcima pojedinih ustaša prema logorašima Ljubo Miloš, HDA, fond 1561, SDS, RSUP SRH, 013.2.30, Izradak Lj. M., 74-75.

[222] Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 194, 195, 201.

[223] Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 235-236; Romano, „Jevreji zdravstveni radnici", 150; o Brilu *Enciklopedija likovnih*, 1, 501. i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 369.

Zagrebački Židov Ljudevit Stolzer bio je Pavelićev školski drug. U jednoj prilici, kad je Paveliću 1929. prijetila opasnost od jugoslavenske policije, Stolzer ga je sakrio u svom stanu. Kada je Stolzer s cijelom obitelji u siječnju 1942. bio otpremljen u Jasenovac, Pavelić je dao nalog da ga se povlašteno tretira. Obitelj Stolzer živjela je u jednoj kući u mjestu Jasenovcu, a Stolzer je radio kao pisar u općini. U noći 24. rujna 1943, navodno na zahtjev nekoga iz zagrebačkog Gestapa, u najvećoj tišini grupa ustaša opkolila je kuću u kojoj su živjeli Stolzerovi i bez metka poubijala cijelu obitelj.[224]

Srećko Tkalčić bio je jedno vrijeme šef (grupnik) u logorskoj kuhinji. Logoraši su ga cijenili, osobito logoraški liječnici, jer je znao pomoći boljom hranom kad je to nekome bolesnome ili premlaćenome trebalo. Netko ga je možda prijavio, pa su ga ustaše optužili da je „tajni vođa Židova koji spremaju pobunu u logoru". Kad su ga ustaše vodili kraj „sablasnog jezera", istrgnuo se i skočio u nj. Uhvatili su ga i odveli na Gradinu, gdje je ubijen.[225] Preživjeli logoraš Josip Erlih u *Sećanjima Jevreja* opisuje pogibiju Zagrepčanina Ivana Volnera u svibnju ili lipnju 1944. godine. Volner je bio grupnik (poslovođa) logoraške građevinarske skupine. Dobro je svirao na harmonici „i bio je kao takav u logorskom orkestru. Ustaše su ga znale i jednom prilikom, bez znanja i odobrenja komande logora, odvele ga u Dubicu da svira. On je svirao dok se ustaše nisu ponapili. Tada su ga (u obijesti pijanstva) jednostavno zaklali, a u logor su javili da je ubijen prilikom pokušaja bijega." Prema Erlihu, tadašnji zapovjednik logora natporučnik Dinko Šakić proveo je grubu istragu u kojoj je u bijesu ubio dva zatočenika, a više logoraša iz Volnerove grupe građevinara i iz logoraškog orkestra poslao je u Zvonaru, zloglasni logorski zatvor i mučilište, odakle ih se većina nije vratila.[226]

[224] Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 202; iskaz Jakoba Danona, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 533; Smreka – Mihovilović, *Jasenovac*, 1119-1120, spominje Stolzerovu suprugu Fibijanu i sina Vivijana s napomenom „ubijen(a) od ustaša u logoru Jasenovac".

[225] Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 196.

[226] Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 48, 278-279.

U obrani pred Županijskim sudom u Zagrebu 1999. Dinko Šakić nije poricao da se „slučaj Volner” dogodio, „ali se zbio prije vremena mog zapovijedanja (bio je zapovjednik od 2. srpnja do 1. listopada 1944. godine) i povodom toga nije bilo nikakvih izdvajanja, strijeljanja niti upućivanja u Zvonaru”.[227]

Uspjeli i neuspjeli pokušaji bijega

U kolovozu 1943. godine, pobjeglo je, s vanjskih radova, iz grupe Ekonomija, 25 zatočenika koji su kod sela Drenov Bok radili na krčenju šume i postavljanju telefonskih kablova. Bio je to prvi organizirani bijeg veće grupe logoraša.[228] Uspostavljena je veza s partizanima (s Protučetničkim bataljonom); ovi su napali ustašku stražu, oslobodili zatočenike i prebacili ih na oslobođeni teritorij. U organiziranju akcije sudjelovao je i ustaški natporučnik dr. Marin Jurčević (ili Jurčev) upravitelj ustaške bolnice u Jasenovcu.[229]

U toj su akciji dvojica ustaških stražara ranjena, a dvojica ubijena. Represalije su bile izuzetno teške i surove. Naredio ih je bojnik Marko Pavlović, zapovjednik Ustaškog obrambenog zdruga koji je u to vrijeme zamjenjivao Ivicu Brkljačića. Svim zatočenicima na noge su stavljeni teški okovi; u sljedećih šest mjeseci bilo je zabranjeno pisanje kućama i dva mjeseca zatočenici nisu smjeli primati pakete. „Ubrzo smo osjetili Pavlovićevu ruku. Odmah poslije ručka vratile su se sve grupe s vanjskih radova krvave od batina. Bilo je razbijenih glava, slomljenih ruku i nogu. Na vanjskim radovima poklano je i postrijeljano preko stotinu logoraša. Od šumske grupe malo se tko vratio u logor, Ekonomija je desetkovana. Savom su plivali leševi logoraša poklanih u

[227] Županijski sud u Zagrebu, zapisnik glavne rasprave od 28. VI. 1999, poslovni broj VK-242/98-190, 9.

[228] Albert Maestro i Moric Montiljo, u: *Sećanja Jevreja*, 136-138, 265-268.

[229] „Veza je ipak proradila. Dr. Marin je javio da će partizani doći u pomoć. Trebalo je svakog dana očekivati partizansku zasjedu u šumi...”; Moric Montiljo, u: *Sećanja Jevreja*, 267.

Uštici."[230] Divljanje ustaša nastavilo se i sljedećih dana, sve do Brkljačićeva povratka iz Zagreba. „U logoru je opet nastupilo 'normalno' stanje. Batine su pljuštale, nekad više, nekad manje, zatočenici su 'ubijani u bjekstvu', ali sada to barem nije bilo sistematski pojačavano i izazivano, sada je to bilo redovno, onako kako su ustaše bile raspoložene."[231]

Pod optužbom da je pomagao u pripremama za bijeg jedne grupe zatočenika ubijen je 24. listopada 1944. na Gradini logornik (šef) zatočeničke bolnice Jasenovac III, mladi zagrebački liječnik dr. Gustav Leimdörfer (rođ. 1916). Bio je vrlo požrtvovan, spreman i riskirati ako je trebalo pomoći bolesnim i zdravim zatočenicima, cijenjen kod logoraša i medicinskog osoblja. Njegova je smrt bila definitivni indikator da nema izuzetaka, da će malo tko još preživjeti.[232] Ukupno je u jasenovačkim logorima ubijeno i umrlo 77 židovskih liječnika i 24 stomatologa.[233]

U glavnoj raspravi od 24. lipnja 1999. godine, zapovjednik jasenovačkog logora Dinko Šakić tvrdio je da je za nekog Ivana Heinricha iz Slavonskog Broda „puno učinio, tako da su njegovi bliski srodnici Milan i Mirko Hirschl koji su bili zatočeni u Jasenovcu bili oslobođeni iz logora".[234] Miroslav Majstorović-Filipović na saslušanju 25. lipnja 1945. spominje tog Heinricha kao čovjeka sa silnim vezama u njemačkoj komandi, odakle je Luburiću nabavljao neko oružje, pa je „njegovim posredovanjem iz logora na slobodu pušteno nekoliko Židova".[235] Međutim, u popisu 170 jasenovačkih logoraša koji su amnestirani u srpnju 1944, u povodu Pavelićeva rođendana (14. srpnja), dakle, za Šakićeva zapovjedništva, nema nijednog Hirschla i nema nijednog Židova.[236] U po-

[230] Riffer, *Grad mrtvih*, 163.

[231] Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, 331.

[232] Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 194, 195, 201; Romano, „Jevreji zdravstveni radnici", 155.

[233] Romano, „Jevreji zdravstveni radnici", 117, 149-170.

[234] Županijski sud u Zagrebu, zapisnik glavne rasprave od 24. VI. 1999, poslovni broj VK-242/98-190, 4.

[235] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1033-1034.

[236] Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 383.

pisima muških logoraša koji se otpuštaju iz logora jer im je istekla vremenska kazna također nema nikoga sa židovskim prezimenom. U popisu 101 logorašice kojima je u prvoj polovici 1944. istekao rok kazne i u popisu 31 logorašice kojima je uskoro isticao taj rok nalaze se tri koje bi po prezimenima mogle biti židovskog porijekla.[237]

Jedan od rijetkih zagrebačkih Židova za kojeg je poznato da je oslobođen iz jasenovačkih logora bio je kipar Viktor Samuel Bernfest, inače u braku s „arijevkom". Po svemu sudeći, razlog puštanju bio je taj da je zagrebački oftalmolog dr. Vilko Panac, Bernfestov šogor, operirao dvostruku očnu mrenu rođaku Ante Pavelića i nekim višim ustaškim dužnosnicima.[238] Jedan od vodećih zagrebačkih pedijatara dr. Ivo Spitzer – zbog toga što je spasio dijete nekog visokog ustaškog dužnosnika – bio je ujesen 1944. nagrađen puštanjem svoga zeta Adolfa Schwarzenberga, koji je u Jasenovcu boravio od ljeta 1942. godine.[239] Istaknuti judaist Lavoslav Šik pušten je početkom 1942. iz Jasenovca na Stepinčevu intervenciju, ali je ubrzo opet uhapšen, deportiran u Jasenovac, gdje je odmah ubijen.[240] Židovima je bilo praktički nemoguće legalnim putem napustiti Jasenovac. U *Nepotpunom spisku*, popisu zatočenika napravljenom vjerojatno u kasno ljeto ili ranu jesen 1944. godine, navedena su ukupno 3502 zatočenika, od toga se 748 prezimena moglo prepoznati kao židovska. Jedan svjedok bilježi na samome spisku da je „otpušteno" 76 zatočenika, ali je od Židova otpušten samo jedan, što je očiti nerazmjer – Židova je, naime, bilo među zatočenicima 21%, a među otpuštenima jedva 1%.[241]

Među ustašama je kolala parola: „Ne smije ostati na životu nijedan Židov iz logora, jer bi Židovi bili najbezobzirniji svjedoci protiv ustaštva."[242]

---

[237] Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 362-364.
[238] *Novi Omanut*, 29-30, 9.
[239] Svjedočenje Ljerke Magdić, vidi i Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 474.
[240] Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 142-143.
[241] *Nepotpuni spisak*.
[242] Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 114.

Tijekom četiri godine oko 300 zatočenika uspjelo se spasiti iz jasenovačkog logorskog kompleksa bijegom i u posljednjem proboju, ali ih je još više koji su u tim pokušajima izgubili živote. Osiguranje oko logora bilo je vrlo jako, ustaške patrole bile su brojne, a i Savu je bilo teško preplivati da bi se stiglo na bosansku stranu – ukupno je tek 95 Židova uspjelo pobjeći, od toga trećina u proboju 22. travnja 1945. godine. Godine 1941, kada je Židova u Jasenovcu bilo daleko najviše, bijeg je uspio tek petorici.[243] Albert Maestro je pobjegao u kolovozu 1943, kada su grupu logoraša i stražara koji su bili u sječi šume, napali partizani.[244]

Uzaludna nastojanja Međunarodnog Crvenog križa

U jasenovačkim logorima 1943/1944. godine sve je više raznolikih zatočeničkih grupa i različitih načina postupanja s njima. Iako još ima povremenih ubijanja pojedinaca i manjih grupa, čak se ni zarobljeni partizani više ne ubijaju masovno, već ih se čuva za zamjene ili se otpremaju na rad u Njemačku.[245] Uhićeni dezerteri iz domobranstva u jasenovačkim se logorima također selekcioniraju: neki odlaze na rad u Njemačku, neke presvlače u ustaške uniforme i odmah šalju u borbene ustaške jedinice, a neke i grupno ubijaju.[246] U 1943. godini u Jasenovcu V (Stara Gradiška) nalazi se oko 1100 muških zatočenika s vremenskim kaznama, uglavnom politički sumnjivih Hrvata i Bošnjaka, pored oko 200 muškaraca Židova (uglavnom kvalificiranih radnika) i nešto više Srba na poljoprivrednim ekonomijama te oko 700 do 800 žena i djece.[247] U Jasenovcu III i IV u to je vrijeme prosječno blizu 5000

[243] Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 189-190; Peršen, *Ustaški logori*, 189-193.

[244] *Jevrejski pregled* 1-2/1988.

[245] O tome vidi dopis opunomoćenog njemačkog generala u Hrvatskoj, Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 751-752.

[246] *Sećanja Jevreja*, 49.

[247] Zapis dr. Zvonka Tkalca u Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 877-888; *Sećanja Jevreja*, 134-135.

logoraša, od kojih najmanje oko 1000 Židova u logorskim radionicama i ekonomijama.[248] Sredinom 1943, u Jasenovcu i Staroj Gradiški bilo je ukupno na životu još samo oko 2600 Židova muškaraca.[249]

Postupak prema zatočenicima u 1943. godini općenito je blaži, nešto je bolja i hrana za logoraše, ali u unutarlogorskim kaznenim zatvorima (tzv. Zvonara u Jasenovcu III i Kula i tzv. hotel Gagro u Jasenovcu V) preslušava se jednako svirepo. Malo koji kažnjenik izlazi živ, jer ih sustavno ubijaju glađu.[250] U Jasenovcu III posebna je nastamba, a u Jasenovcu V posebne su ćelije za kažnjene pripadnike ustaških jedinica. Oni uživaju privilegirani tretman: hrane se s ustaškom posadom, a neki dokazuju svoju vjernost sudjelovanjem u nadzoru i grubim postupcima prema ostalim logorašima.[251] Ipak, ni oni nisu bili sigurni za svoje živote: po Luburićevoj naredbi, grupa njegovih egzekutora, zvana Crna ruka, u Jasenovcu je ubila prvoga šefa ustaške obavještajne službe Vladu Singera, banjolučkog velikog župana Dragutina Hadrovića i još nekoliko ustaša koji im nisu bili po volji.[252]

U kolovozu 1943, stigla je u logor, na sezonske poljske radove u Ekonomiji, prva grupa od stotinu zatočenica iz Stare Gradiške. Bile su to većinom mlade i zdrave žene, Srpkinje, Židovke i Hrvatice, odabrane za težak fizički rad na jesenskim poljskim radovima. Među njima bilo je i nekoliko prostitutki i kriminalki. Sve su žene smještene u dvije barake na logorskoj Ekonomiji, nedaleko „velikog jezera". „Te je noći muški logor slabo spavao. Prevrtao se po tvrdim ležajima i uzdisao. Za ženama na ribnjaku."[253] Bio je to početak organiziranja ženskog logora u do tada isključi-

[248] *Nepotpuni spisak.*

[249] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 10, 89-90.

[250] Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 163-165; *Sećanja Jevreja*, 167-168, 279; Peršen, *Ustaški logori*, 209.

[251] Jakovljević, *Konclogor na Savi*, 135, 53-60; Peršen, *Ustaški logori*, 142; Maček, *Memoari*, 167.

[252] *Tko je tko u NDH*, 147, 359; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 855-856.

[253] Riffer, *Grad mrtvih*, 172.

vo muškom logoru. Žene i djeca koji su prije stizali u Logor Jasenovac bili bi ubrzo premješteni u Staru Gradišku ili likvidirani. Žene bi svaki dan odlazile skelom preko Save u Gradinu, a onda pješice do udaljenih polja gdje su radile na branju kukuruza, sabiranju plodova, sušenju sijena i čuvanju stoke. Po završetku jesenjih radova, većina je žena bila vraćena u Staru Gradišku, tako da je u ženskom logoru ostalo tek dvadesetak zatočenica raspoređenih na rad u praonicu rublja. Tijekom zime 1943. na 1944, broj zatočenica se povećao dolaskom većeg broja žena prikupljenih iz okolnih sela i ratom zahvaćenih područja. Zatočenice su same birale svoje logornice.

Međunarodni komitet Crvenog križa poslao je svog predstavnika Juliusa Schmidlina u Zagreb tek potkraj 1943. godine. Raspolagao je i sa stanovitom potporom međunarodnih židovskih organizacija koja je bila namijenjena pomoći preostalim zatočenim Židovima i grupi starijih ljudi iz židovskog Staračkog doma koji su bili sklonjeni na imanju Katoličke crkve u Brezovici kraj Zagreba. Schmidlinovi pokušaji da od predstavnika ustaških vlasti, između ostalih i od Andrije Artukovića, dobije neka obećanja da će se stanje preostalih Židova u NDH popraviti, nisu dali rezultata. Dobio je, napokon, tek 13. srpnja 1944. godine dozvolu da posjeti jasenovački kompleks. Obilazio je logore i okolicu tri dana, od 14. do 17. srpnja. Nije smio razgovarati sa zatočenicima. Čitavo vrijeme pratili su ga agenti jedne od ustaških obavještajnih službi te sekretar Ministarstva unutrašnjih poslova NDH dr. Vladimir Sabolić i glavni ravnatelj za javni red i sigurnost dr. Milutin Jurčić. Prije Schmidlinova dolaska Jasenovac je bio posebno uređen i dotjeran. Možda zbog konformizma i straha, a možda i zbog toga što je Međunarodni komitet Crvenog križa imao prilično nejasne odnose s nacistima, Schmidlinov je izvještaj providno uljepšano prikazao prilike u jasenovačkom kompleksu. Osim toga, pri razmatranju Schmidlinova izvještaja treba imati u vidu da je njegov posjet Jasenovcu obavljen pri kraju „mirnog razdoblja", kad su prilike za logoraše bile manje okrutne nego u prvoj i u posljednjoj godini opstanka jasenovač-

kih logora.[254] Kada je Schmidlin napustio logor i vratio se u Zagreb, zatočenicima se dostava paketa donekle poboljšala, iako obično u okljaštrenom sadržaju, ali i to se ubrzo pogoršalo i sve se vratilo na staro stanje.

Već u lipnju Schmidlin je podnio listu prijedloga za omogućavanje djelotvornijeg rada Međunarodnog komiteta Crvenog križa: zahtijevao je listu zatočenih Židova sa svim podacima, redovito obavještavanje o premještajima, smrti i smještaju u bolnicu, uključivanje povjerenika iz redova interniraca u organizaciju i distribuciju pomoći, sve po principima ženevske Konvencije o ratnim zarobljenicima iz 1929. godine. Kad je postalo jasno da je takav pokušaj bio posve iluzoran i da je ostao bez rezultata, Međunarodni je komitet ujesen 1944. godine odustao od slanja paketa u Jasenovac, jer se nije moglo pouzdati u obećanja predstavnika ustaških vlasti, niti su se mogla dobiti jamstva da će u distribuciji pomoći sudjelovati i zagrebačka Židovska općina.[255] Želja Međunarodnog komiteta da pomogne zatočenim Židovima stigla je sve do Nahuma Goldmanna, predsjednika Svjetskog židovskog kongresa.[256] Kako se približavao kraj rata, tako su Schmidlinove mogućnosti da bilo što učini postajale sve manje, pa se on u početku ožujka 1945. godine vratio u Švicarsku.[257]

Povratak Maksa Luburića i novi val terora

Potkraj 1943. Luburić se iz svojeg pribježišta kraj Lepoglave vraća u Zagreb. Njegova Ustaška obrana brzo raste do veličine jedne čitave divizije, pa i više, a Luburić preko nje ponovno preuzima neposrednu nadležnost nad jasenovačkim logorskim kompleksom. Smjenjuju se dotadašnji logorski zapovjednici koji

---

[254] Vidi kompletan izvještaj u Kevo, „Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa”, 547-585.

[255] Ristović, *Jevreji*, 188; Peršen, *Ustaški logori*, 215-216; vidi i opširno, Favez, *Das Rote Kreuz*, 371.

[256] Ristović, *Jevreji*, 185-186.

[257] Ristović, *Jevreji*, 188; Favez, *Das Rote Kreuz*, 373.

su provodili blaži režim i postavljaju novi pomoću kojih je „Luburić u logorima uveo stari režim iz 1942. godine”, pa je „došlo do novih masovnih ubijanja, klanja i davljenja u svrhu istrebljenja”.[258] U prosincu 1943. u dva puta su likvidirani zatočenici iz radne grupe III Pilana. Prva je likvidacija izvršena 22, a druga 27. prosinca kad je „traženo 120 zatočenika, tobože za rad u šumi. Odredili su većinom za taj posao komuniste, starije logoraše, koji su već previše znali šta se sve u logoru događalo kroz više od dvije godine... Otjerali su ih i sve pobili iz pušaka i strojnica. Onda je proradio i Granik.”[259]

U srpnju 1944, novi zapovjednik Logora III postaje „ustaški nadporučnik Dinko Šakić, balavac od jedva 20 godina” i na toj dužnosti ostaje do početka listopada.[260] Od rujna nastupa „najgore razdoblje našeg života u Jasenovcu (...) masovne likvidacije žena i muškaraca bile su svakodnevna pojava. Te jeseni 1944. godine naš ženski logor u Jasenovcu brojio je stalno oko 500 do 1000 žena, jer su svakodnevno dolazili novi transporti, a svako je veče prozivano 100 do 200 žena za likvidaciju.”[261] To se isto zbiva i u muškome logoru Jasenovac III: „Od kraja rujna pa do Nove 1945. godine odvodili su svake noći po 200 i više zatočenika na Granik ili u Gradinu, gdje su ih ubijali i bacali u Savu. Svaki dan su dolazili novi zatočenici, a brojno se stanje ipak nije smanjivalo.”[262]

U nastupajućoj agoniji i propadanju NDH jasenovački logorski sustav prepušten je isključivoj samovolji Luburića i njegovih ljudi, koji sve više djeluju kao glavni i najpouzdaniji Pavelićev oslonac. U obračunu s umjerenijim dijelom ustaškog vodstva predvođenog ministrima Vokićem i Lorkovićem „poglavnik Ante Pavelić naredio je generalu Luburiću da spriječi ovaj puč, a bez prolijevanja krvi”, pa je zato tadašnji zapovjednik Jasenovca Dinko

[258] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 856-858; *Sećanja Jevreja*, 175.
[259] Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, 46.
[260] Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 47.
[261] Memoarski zapis Nade Salamon, prema Peršen, *Ustaški logori*, 209.
[262] Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 49.

Šakić s još nekoliko ustaških časnika iz Jasenovca bio pozvan u Zagreb da „provedu akciju" od 28. kolovoza do 11. rujna.[263]

Pristizanjem novih zatočenika brojno stanje logoraša u Jasenovcu III „samo za jedan mjesec (tj. rujan – op. ur.) popelo se od 2500 na 8000", a kad je „koncem 1944. prestalo masovno ubijanje, u logoru je od 8000 bilo ostalo još 1800 zatočenika, ne računajući one, koje su po danu dovlačili, a na večer ubijali, jer se njihov broj ni približno ne može znati. U toj likvidaciji 1944. godine – po mišljenju logoraša – bilo je ubijeno oko 14.000 muškaraca, žena i djece."[264] Ostali su pošteđeni samo „zatočenici iz raznih industrijskih radiona i ekonomije, jer su ovi još bili potrebni".

Uz izuzeće takvih stručnjaka, u jesenskim se likvidacijama nastojalo ukloniti sve Židovke i Židove. „U to vrijeme logornica Pina (Pina Vlah – op. ur.) govorila je da je ustaška naredba takva da niti jedna Židovka ne smije ostati živa. Mi smo u našim redovima, to jest u radionicama, čuvale između sebe drugarice židovskog porijekla prikazujući ih ‘arijevkama'. Posljednja koju smo tako prikazivali bila je omladinka židovskog porijekla Stela Polak... U kasnu jesen i ona je prozvana jedne večeri kad smo se vraćale iz vešeraja. Bila je neobično hrabra, nije plakala... O njezinoj hrabroj pogibiji govorili su i sami ustaše, koji su bili prisutni likvidaciji. Izvikivala je parole, nije se dala mirno udariti maljem, već je bila nasilno zaklana."[265] Selma Grünwald ubijena je u Jasenovcu u listopadu 1944, a Nada Friedländer u Lepoglavi tek u ožujku 1945. godine.[266]

Pokušaj organiziranja akcije u rujnu 1944. kojoj bi krajnji cilj bio ustanak i oslobođenje logora, otkriven je, a vođe akcije surovo kažnjeni. Prijeki sud, na čelu s Dinkom Šakićem, poveo je

---

[263] Iskaz Dinka Šakića, Županijski sud u Zagrebu, poslovni broj VK-242/98, od 24. VI. 1999, 5. i od 28. VI. 1999, 4-5.

[264] Adolf Fridrih, u: *Sećanja Jevreja*, 49-50.

[265] Memoarski zapis Nade Salamon, prema Peršen, *Ustaški logori*, 209; također i Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 952, gdje je u „Popisu zatočenica logora Jasenovac" zavedena i Stela Polak s naznakom „umrla 8. 12. 1944."

[266] JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4864, sign. K-63-1-1/1-249.

istragu i nakon višednevnog mučenja osudio dvadesetak zatočenika na smrt vješanjem. Među njima su bili dr. Mile Bošković, Remzija Rebac, Nikola Pejnović, logornik Bernhard Wiener i mnogi drugi. Egzekucija je izvršena 21. rujna 1944. godine u nazočnosti svih zatočenika Logora (bio je to „nastup"). Dr. Mile Bošković, Crnogorac, odbio je vješanje kao nečasnu smrt, na što ga je Dinko Šakić ustrijelio iz pištolja.

Uz njih su stradali i ustaški satnici dr. Marin Jurčević i Zvonimir (Ivan) Belušić, liječnici u jasenovačkoj mjesnoj bolnici, koji su kao pritajeni aktivisti NOP-a pomagali zatočenicima. Bili su obješeni u centru Jasenovca, a s njima i supruga dr. Jurčevića i njihovo dijete.[267]

Pripreme za konačnu likvidaciju logora

Pošto se nakon partizanskog napada na Banjaluku u rujnu 1944. i logor Stara Gradiška našao u ugroženoj zoni, „nastalo je komešanje u ovom logoru... (i) odmah se tu stvorio glavni zločinac Luburić... na 22. septembra bili smo pozvani u nastup, iz koga su izdvojili oko 400 Srba, povezali ih žicom i sve ih je progutala ta noć".[268] Zapravo, počelo je ukidanje Logora Stara Gradiška, jer „tvrđava opet postaje tvrđava. U logor su stigli njemački tenkovi, posada je više nego utrostručena, opreznost ustaša i Nijemaca izuzetno je pojačana... Njima sada Stara Gradiška treba za nešto drugo, a ne za logor."[269] Narednoga dana, 23. rujna, oko 650 do 700 logoraša, uglavnom Hrvata i Bošnjaka i nešto Židova, otpremljeno je pješice u 36 kilometara udaljeni Jasenovac. „Putem su ljudi pod teretom svojih jadnih stvari, po glibu, gladni i izmoreni, počeli padati... pa su ih (ustaški pratioci) dotukli. Putem od Gradiške do Jasenovca tako je nestalo oko 200 ljudi."[270] Većina preostalih logoraša iz Stare Gradiške potom je prevezena u logor i zatvor u Lepo-

[267] Mataušić, *Jasenovac, Logor smrti i radni logor*, 84.
[268] *Sećanja Jevreja*, 176; Peršen, *Ustaški logori*, 264.
[269] Huber, *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, 54.
[270] *Sećanja Jevreja*, 176; Peršen, *Ustaški logori*, 264.

glavi. Do proljeća 1945. u Staroj Gradiški ostalo je svega oko 70 zatočenika (35 muških i 35 ženskih) koji su bili potrebni ustaškoj posadi. Kad su prilikom konačnog povlačenja 23. travnja ustaše počeli likvidirati posljednje logoraše, neki su se uspjeli posakrivati, neki i pobjeći, pa se tako spasilo sedam logoraša i tri logorašice.[271]

Prema *Nepotpunom spisku* napravljenom vjerojatno u kasno ljeto ili ranu jesen 1944. godine, u Jasenovcu su ukupno bila 3502 zatočenika.[272] Iako se u naslovu govori o „indeksu paketarnice", anonimni autor tvrdi da je to popis, iako nepotpun, zatočenika cijelog logora. Od tih 748 osoba, svjedok tvrdi da je pobjeglo njih 11, da zna da ih je „likvidirano" ili umrlo 89.[273]

Nakon velikih jesenskih likvidacija, od Nove godine 1945. u Jasenovcu III nastupilo je privremeno zatišje. Kad je 18. veljače na rad u Njemačku otpremljen posljednji transport od 600 jasenovačkih zatočenika, u logoru Jasenovac III ostalo je još oko 1200 logoraša i oko 700 logorašica.[274] U logoru IV (Kožara) bilo je još 147 logoraša.[275]

Posljednji val likvidacija započeo je u ožujku, a kulminirao je u travnju 1945. godine. Već od siječnja 1945. glavne snage Ustaške obrane s njihovim zapovjednicima bile su s Luburićem, koji je od Pavelića imao zadatak organizirati obranu Hercegovine, a zatim i Sarajeva. Kako su se ubrzo morali povlačiti, tako su u posljednjem bijesu „s terena" upućivali u Jasenovac šarolike grupe uhićenika (domobranske dezertere i pobunjenike, partizanske suradnike itd.). Stigao je i jedan pun vlak zatočenika iz Lepoglave, koja je također morala biti evakuirana. Sve su te grupe isti dan ili dan-dva kasnije išle na likvidaciju.[276] Koliko se to

---

271 Peršen, *Ustaški logori*, 264-265.

272 *Nepotpuni spisak*.

273 *Sećanja Jevreja*, 50.

274 HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, kut. 10, 89-90; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1115.

275 Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 180; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1116.

276 *Sećanja Jevreja*, 196-197; Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 178-179; Berger, *44 mjeseca*, 91-92; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1114.

još moglo, ustaško je zapovjedništvo sada nastojalo prikriti i ukloniti tragove masovnih likvidacija, pa zatočenici „stalnog sastava" odlaze na vanjske radove oko spaljivanja leševa i kamufliranja grobišta. Prolaze kolone izmučenih, olinjalih njemačkih vojnika koji se umorno vuku prema zapadu.[277] „Dah slobode je bio blizu, ali i mi sve bliži smrti."[278]

Saveznički su avioni prvi put bombardirali Logor III u studenom 1944, potom su u veljači 1945. bezuspješno pokušavali srušiti nedaleki most preko Save. Nakon savezničkih i partizanskih bombardiranja logora u ožujku i travnju 1945. godine, unutar logora bili su uništeni mnogi objekti (zgrada Zapovjedničtva, zatvor, zvonara s paketarnicom). To je očigledno i bio cilj bombardiranja: udarac i upozorenje ustaškoj posadi, u nadi da bi to moglo donijeti i neke šanse ili barem olakšice za logoraše. „Jednog dana u mjesecu martu pojavila su se iznenada tri partizanska aviona u niskom letu nad logorom... malim bombama srušili su neke zgrade. Pri tom je poginulo osam drugova... Poslije prvog napada aviona slijedila su još druga dva. Kod drugog napada stradalo je šesnaest zatočenika, dok kod trećeg niti jedan", priča očevidac Egon Berger. Tada je u logorskim radionicama obustavljen rad. Više nitko od zatočenika, s izuzetkom rijetkih pojedinaca, nije smio izlaziti iz logora. Na više je mjesta porušen i logorski zid.[279]

Pobuna i proboj posljednjih zatočenika

Ustaše su započeli evakuaciju glavnog jasenovačkog logora 19. travnja 1945. godine. Tog su dana prema Zagrebu najprije otpremili zatočenike dviju manjih logorskih jedinica za koje su držali da su im potrebni u daljnjem povlačenju: 11 zatočenica i zatočenika iz grupe medicinskoga osoblja ustaške bolnice i oko 15 najboljih mehaničara i drugih majstora iz radionice Brzi sklop.

[277] Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 174-177.
[278] Josip Erlih, u: *Sećanja Jevreja*, 281.
[279] Berger, *44 mjeseca*, 77, 82; Vidi, Mataušić, *Jasenovac, Logor smrti i radni logor*, 87-88.

Neki su uspjeli pobjeći za vrijeme kaotičnog povlačenja, preostale su oslobodili partizani kad su kod Maribora zarobili cijeli transport.[280] Doktora Arnolda Schöna jedan je domobranski oficir ukrcao na kamion svoje satnije i iskrcao pred kućom Schönovih prijatelja u Šenoinoj ulici u Zagrebu, gdje se sakrio do oslobođenja grada.[281]

Iste večeri 19. travnja ustaše su odveli medicinsko osoblje i bolesnike zatočeničke bolnice na čelu s dr. Leonom Perićem s objašnjenjem da ih „preseljavaju u Sisak", a likvidirani su iste noći.[282] Jedna znatno veća grupa zatočenika pokupljena je naredne noći iz nastamba Logora III također radi „preseljenja u Sisak" i likvidirana preko Save na Gradini. „Među zatočenicima nastala je panika, pa ih se stotinjak objesilo iz očaja po nastambama i radionicama."[283]

Drugog jutra i preostali muški zatočenici iz svih dijelova Jasenovca III (navodno ih je bilo točno 1073) zatvoreni su u zgradu Ciglane i držani pod jakom stražom. Te večeri, 21. travnja, s prozora su promatrali kako brojna ustaška pratnja odvodi cijeli ženski logor na likvidaciju. Očevici Ješua Abinun, Jakob Danon i drugi, zajednički tvrde da je bilo „760 žena i djevojaka", Josip Engel tvrdi da ih je bilo „oko 700", Jakov Finci da ih je bilo „oko 800", Adolf Fridrih procjenjuje „skoro 900". Odlazile su nevjerojatno hrabro, „pozdravljajući svoje drugove i opraštajući se s njima" i „bacale su svoje stvari i pjevale, gordo koračajući u smrt". Pjevale su „Vi ostajete, mi idemo u smrt" i „Hajde, majko, domu svome, ne dolazi grobu mome".[284]

---

[280] *Sećanja Jevreja*, 67, 144, 146, 156, 159; Peršen, *Ustaški logori*, 220; Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 538.

[281] *Sećanja Jevreja*, 247-248.

[282] *Sećanja Jevreja*, 282; Nikolić, *Jasenovački logor smrti*, 232; Romano, „Jevreji zdravstveni radnici", 157.

[283] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 991, 1115.

[284] *Sećanja Jevreja*, 197, 283; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1115; Peršen, *Ustaški logori*, 217; Roksandić, „O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u jasenovačkom logoru, 1941. – 1945. godine", 73.

Tada su svi preostali muški zatočenici smješteni u zidanu dvokatnu zgradu u dijelu ženskog logora (u jugoistočnom dijelu logora prema istočnoj kapiji), pa im je postalo jasno da su sada oni na redu: sinjski komunist Ante Bakotić te je noći okupio partijsko vodstvo i dogovorio detalje proboja. Zbog opreza od mogućih dojavljivača plan je držan u užem krugu sve do posljednjeg trenutka pred akciju. Svaki od članova užeg kruga partijskog rukovodstva imao je zadatak da oko sebe organizira po jednu zatočeničku desetinu, izuzev Bakotića koji je trebao dati znak za pokret riječima „Naprijed, drugovi". Preživjeli zatočenik Ilija Ivanović sjeća se kako je, kao dječak, prišao toj grupi koja je dogovarala detalje proboja ali nije znao o čemu se radi. Bakotić ga je potom pomilovao po glavi i rekao: „Ovdje se, sine, ništa ne jede. Nije ovo za tebe, ali pazi – kada mi krenemo, ti trkom za nama." Ivanović nastavlja: „Nije mi bilo sasvim jasno šta je Ante mislio, pa sam se povukao."

Prije samog proboja koji je zakazan za 10 sati ujutro 22. travnja Bakotić je obišao sve dijelove zgrade i provjerio da li su zatočenici spremni za proboj. Preživjeli zatočenik Čedomil Huber sjeća se kako je Bakotiću rekao „Idi i daj znak" te da je nakon toga Bakotić povikao dogovorene riječi „Naprijed, drugovi". Još neki zatočenici koji su uspjeli preživjeti proboj sjećaju se Bakotićeva pokliča.

Tada su pripremljene grupe logoraša naoružane stolarskim noževima, čekićima i letvama izvršile prepad na ustaške stražare. Uspjeli su im oteti dvije puške i jednu strojnicu. „Poskakali smo kroz prozore i vrata dvokatne zgrade, gdje smo bili zatvoreni, i jurnuli smo na izlazna vrata logora prema Novskoj. Bio je to posve brisan prostor oko 150 metara dug, bez ikakvih zaklona od metaka. Ustaše su odmah zapucale iz pušaka i strojnica, neki su bacali i bombe u masu."[285]

U proboju je sudjelovalo oko 600 zatočenika. Većina od mase koja je pojurila prema slobodi pao je pokošen rafalima iz ustaških osmatračnica i bunkera oko logorskog zida. Vjerojatno ih se

[285] *Sećanja Jevreja*, 53, 148, 152, 197-198, 283; Peršen, *Ustaški logori*, 218--220; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 991-992, 1115-1116.

blizu 200 uspjelo probiti iz samog logora, ali su mnogi izvan žice stradali od vatre iz zaštitnih bunkera. Na *Nepotpunom popisu zatočenika logora Jasenovac koji su ostali živi prilikom proboja 22. 4. 1945. godine* navedena su 84 imena i prezimena.[286] Ako se tome dodaju preživjeli iz Brzog sklopa i iz sastava medicinskog osoblja ustaške bolnice te desetak spašenih iz Stare Gradiške i nekoliko nepopisanih bjegunaca iz Kožare, vjerojatno se ukupno blizu 120 logoraša i najviše 7 ili 8 logorašica uspjelo u posljednji tren spasiti iz jasenovačkih logora.[287] Među poginulima bio je i Ante Bakotić. Sudionici proboja Mile Ristić i Čedomil Huber opisali su u svojim kasnijim sjećanjima kako je Bakotić skončao svoj život u hladnoj Savi. Njihovi opisi međusobno se do kraja ne podudaraju. Ristić je između ostalog naveo: „Kada smo izašli kroz kapiju smrtno je pogođen Ante. Zastao sam da mu pomognem. Naredio mi je da idem naprijed i da netko mora ostati živ. Posljednjom snagom, vidio sam, odvukao se do obale rijeke Save i u njenim valovima se izgubio." S druge strane Huber o Bakotićevoj smrti piše: „Sjećam se da sam vidio Antu Bakotića kako ide po cesti, korakom, a pluća mu se nadimaju kao kovački mjehovi. Pozvao sam ga da siđe k meni i da ide ovim mrtvim uglom. On je samo odmahnuo rukom i nije pošao dolje. Tako ga je pogodio metak i on se srušio u Savu."

Bijeg iz logora i desetak dana lutanja po okolnim šumama do dolaska Jugoslavenske armije dojmljivo su opisali J. Grossepais-Gil, Egon Berger i Vladimir Carin.[288]

Manji broj logoraša pobjegao je prije toga iz jednog transporta tako da su izdubili rupu u drvenom podu vagona. Našli su se u Moslavini, gdje su naletjeli na Nijemce i ustaše. Njih osmorica su uhapšeni, pa dovedeni u Zagreb. U pratnji četvorice domobrana koji su se preobukli u ustaše, u noći između 24. i 25. travnja 1945. godine Lavoslav Koričan zajedno sa sedmoricom uhićenih

[286] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 971.

[287] Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 189-190; *Sećanja Jevreja*, 198.

[288] Grossepais-Gil, „Bekstvo"; Berger, *44 mjeseca*; Carin, *Smrt je hodala četveronoške*.

posjetio je svoju sestru i njezinu obitelj na Trešnjevci. Pred svitanje stražari su ih potjerali na pokret i ta osmorica više nikada nisu viđeni živi.[289]

Poslije proboja u Jasenovcu III ostalo je još oko 460 zatočenika koji iz straha, rezignacije, iznemoglosti ili krive računice nisu ni pokušali bježati. Ustaše su ih u bijesu istoga dana većinu pobili. Neutvrdivo je koliko ih se pokušalo sakriti u logoru, ali i ti su stradali, najviše kad su ustaše narednih dana minirali i dizali u zrak sve logorske nastambe koje nisu već bile uništene u tri avionska bombardiranja početkom travnja.[290] Prema postojećim evidencijama, od skrivenih su se u logoru spasila samo trojica.

U izvještaju Jugoslavenske državne komisije za utvrđivanje zločina koji je na njemačkom jeziku 26. prosinca 1945. dostavljen Međunarodnom vojnom tribunalu u Nürnbergu, za Logor Jasenovac III stoji da je „postojao do travnja 1945. Prije nego je Jugoslavenska armija oslobodila ovo mjesto, ustaše su uništili cijeli logor, sve zgrade i arhivu i ubili još preživjele logoraše izuzev oko 50 koji su se spasili bijegom ili skrivanjem",[291] što je očigledno preniska brojka, jer je broj preživjelih u samome proboju otprilike dvostruko veći.[292]

Alarmirani prijepodnevnom paljbom i detonacijama iz dva kilometra udaljenog Logora III, zatočenici Logora IV (Kožara) pripremili su se 22. travnja za bijeg iste večeri. Braća Ervin i Oto Moster, Zagrepčani, i sarajevski kemičar Avram Demajo priredili su po jednu bočicu cijankalija za svakog logoraša da se mogu otrovati ako bi ih ustaše uhvatili.[293] Kasno popodne uspjelo im je bez buke ubiti dvojicu ustaša koji su ušli u njihove prostorije.

[289] Korda, „Povratak iz Jasenovca", 49-50.

[290] *Sećanja Jevreja*, 51; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 1116.

[291] Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 998, knj. 3, 718.

[292] Opširni opisi bijega i spašavanja u: Berger, *44 mjeseca*, 94-102 i Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 180-187; *Sećanja Jevreja*, 15-17, 107-110, 113-116; Peršen, *Ustaški logori*, 228-232; zapisnik o iskazu Stojana Lapčevića od 10. svibnja 1945, u: Miletić, *Jasenovac*, knj. 2, 963-965.

[293] *Sećanja Jevreja*, 15; Carin, *Smrt je hodala četveronoške*, 181.

S prvim mrakom po dogovorenom planu svih 147 „kožaraca” odjednom je nahrupilo na izlaze i razbježalo se na sve strane prema Savi i šumarcima. Kako su zbog prijepodnevnih događaja na Ciglani ustaše bili na oprezu i pojačali straže, velika većina zatočenika nije se uspjela probiti. Logornik i glavni planer proboja ing. Silvio Sisi Alkalaj otrovao se da ne bi pao ustašama u ruke. Spasilo se samo jedanaest zatočenika. Svi su prošli višednevnu kalvariju skrivanja, gladi i probijanja kroz šume dok se nisu uspjeli pridružiti partizanskim jedinicama. Nataša Mataušić popisala je 106 imena i prezimena logoraša koji su se spasili probojem iz logora Jasenovac III (Ciglana) i 11 logoraša koji su se spasili probojem iz Jasenovac IV (Kožara).[294]

Prije konačnog povlačenja 1. svibnja ustaše su zapalili sve što je ostalo u logoru i mnoge kuće u naselju. Prema izvještaju 45. divizije Jugoslavenske armije od 2. svibnja 1945. „u toku noći između 30. aprila i 1. maja 1. četa 3. bataljona 24. brigade prešla je rijeku Savu istočno od Jasenovca... i tako ušla u Jasenovac koji je neprijatelj napustio pošto ga je zapalio”.[295]

U demoliranom logoru pronađena su tri preživjela logoraša – bili su se sakrili za vrijeme proboja – i mnogo tijela mrtvih logoraša. Uz dozvolu novih vlasti, stanovništvo okolnih popaljenih sela raznijelo je ostatke građevinskog materijala iz porušenih logorskih objekata i preostalu ciglu iz razrušene ciglane i oštećenog logorskog zida. Poprište ustaškog logora Jasenovac postalo je gola ledina.

---

[294] Mataušić, *Jasenovac, Logor smrti i radni logor*, 92-93.
[295] Peršen, *Ustaški logori*, 221.

Slavko Goldstein

Radna grupa Jasenovac 1945-1947.

Objavljeno kao urednikov dodatak u knjizi Nataše Mataušić *Jasenovac 1941-1945, Logor smrti i radni logor* (2003).

U razdoblju 1989-1999. godine u hrvatskoj publicistici i u brojnim novinskim člancima pojavile su se tvrdnje da je „jasenovački logor primao zatočenike još neko vrijeme i poslije Drugoga svjetskoga rata", da je „nekadašnji zloglasni ustaški logor i dalje funkcionirao dvije godine poslije rata", da je „taj prostor (Jasenovac – Gradiška) poslužio za logor novim vlastima, najprije jedinicama Jugoslavenske armije, a zatim i civilnim vlastima". Tom se temom najviše bavila Ljubica Štefan, koja nije ostala na golim tvrdnjama, već je nastojala sabrati dokaze. Iz njenih radova proizlazi da se tvrdnje o postojanju poslijeratnog logora Jasenovac II zasnivaju na izjavama (sjećanjima) ukupno šestorice svjedoka: Slavka Bašića, Stjepana Ereša, Dragana Ercegovića, dr. Ivana Paspe, Matije Helmana i Eduarda Mikše.[296] Ljubica Štefan navodi i jedan iskaz čovjeka koji nije dozvolio da se navede njegovo ime, pa se takvo anonimno svjedočenje ne može uzimati u obzir, tim više jer se njegovi navodi ne podudaraju ni s jednim drugim iskazom niti podatkom. Iz izjava imenovanih svjedoka proizlazi prilično podudarno da je na području Jasenovca i oko bivšeg Logora III Ciglane, u svibnju i lipnju 1945. godine, bilo pojedinačnih ili grupnih ubijanja zarobljenih pripadnika oružanih snaga NDH. Međutim, ni u jednome od tih ili bilo kojih drugih sjećanja nema ni jedne tvrdnje, ni jednog podatka, po kojem bi se moglo zaključiti da je „zloglasni ustaški logor (Jasenovac) i dalje funkcionirao dvije godine poslije rata". Mladi povjesničari

[296] Štefan, „Poslijeratni Titov logor Jasenovac 1945.-1947/48.", 209-214; Štefan, „Svjedočenje stradalnika Titova Jasenovca", 5.

Petar Bašić i Mario Kevo analizirali su sva svjedočenja i druge tekstove o toj tematici, pa postavljaju pitanje „Gdje je istina?" i kao zaključak odgovaraju: „Mogli bismo je možda prepoznati u izjavama onih svjedoka koji govore o smaknućima, ali ne tvrde da je u Jasenovcu više godina nakon rata postojao komunistički logor."[297] Prema tome, neosnovan je apriorni zaključak Ljubice Štefan, istaknut već u prvoj rečenici njenog glavnog rada na koji se najviše pozivaju drugi autori (npr. Živko Kustić), da je „Jasenovac bio logor oba totalitaristička režima: prvo ustaškog od 1941. do travnja 1945, a od svibnja 1945. do 1948. komunističkog".[298]

Kako bi se i o tim pitanjima utvrdile sve relevantne činjenice, Savjet Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac inicirao je u proljeće 2002. godine pomnije istraživanje. Tadašnji kustosi ustanove, Mario Kevo i Marica Karakaš, nakon više tjedana provedenih na radu u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, nisu mogli pronaći nikakvih dokumenata ni tragova o tome da je područje bivšeg ustaškog logora Jasenovac (Logor III Ciglana) poslije rata i nadalje postojalo kao zarobljenički ili kažnjenički koncentracioni logor. Jelka Smreka, dugogodišnji kustos JUSP Jasenovac, obavila je već 1990. godine neke razgovore s mještanima Jasenovca i s drugim sudionicima poslijeratnih događanja na tom području i ta je istraživanja proširila i 2002. godine. Prikupila je dvadesetak opširnih audiozapisa i pisanih iskaza koji su dostupni u dokumentaciji Memorijalnog muzeja Spomen-područja Jasenovac. Preciznost tih svjedočenja i njihova velika međusobna podudarnost omogućuju utvrđivanje prilično jasne opće slike o svemu što se 1945-1947. godine zbivalo na području bivšeg ustaškog Logora Jasenovac. Ta će dokumentacija u dogledno vrijeme biti detaljnije obrađena, dopunjena i, u najbitnijim dijelovima, publicirana. Neke osnovne činjenice već se sada mogu smatrati utvrđenima, pa ih ovdje u sažetom obliku iznosimo.

---

[297] Bašić, Kevo, „O problemu postojanja jasenovačkog logora nakon 1945.", 306.

[298] Štefan, „Poslijeratni Titov logor Jasenovac 1945.-1947/48.", 209.

Kad su jedinice JA 2. svibnja 1945. godine u okviru završnih ratnih operacija ulazile u jasenovačko područje, mjesto Jasenovac zatekle su gotovo sasvim srušeno i spaljeno, okolna sela u sličnome stanju, a dotadašnji koncentracioni logor sav je bio u ruševinama. Predstavnici Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina 18. su svibnja 1945. konstatirali da su sve zgrade „... uništene ili teško oštećene tako, da se nijedna ne nalazi u uporabivom stanju".[299] Protjerano i izbjeglo stanovništvo već se sljedećih dana vraćalo na svoja zgarišta. Obilje materijala s ruševina bivšeg logora ljudi su odmah počeli odvoziti i koristiti kao građu za obnavljanje svojih domova. Novouspostavljene vlasti to su u početku tolerirale, a nekoliko tjedana kasnije i organizirano pomagale. Nema nikakvih podataka da se u to vrijeme bilo koja ustanova ili bilo koji pojedinac suprotstavljao totalnom rušenju bivšeg logora, bilo iz povijesno-dokumentarnih bilo iz drugih razloga. Naprotiv, postoji na stotine dokumenata (uključujući fotografije) koji svjedoče o daljnjem raščišćavanju i uklanjanju ruševina, ali ne i o bilo kakvom obnavljanju objekata ili cijeloga logora. Prema često citiranom mišljenu arhitekte Bogdana Bogdanovića, autora jasenovačkih spomenika – „bila je to prvih meseci po oslobođenju zemlje prva, spontana reakcija naroda koji je ovo omrznuto mesto i sam počeo da zatire. Osim toga, nestašica građevinskog materijala i vrlo teška stambena kriza, naročito u popaljenim selima... dovela je do raznošenja materijala koji je posle miniranja i rušenja logora još postojao."[300]

Prve radove na demontaži postrojenja bivšeg Logora III Ciglana obavljali su njemački zarobljenici, počevši već od svibnja ili lipnja 1945. godine. Najprije ih je bilo 20 do 40, među njima i nekoliko stručno kvalificiranih. Demontirali su logorsku električnu centralu i uređaje u radnim pogonima logora, što je zatim otpremljeno djelomično u Staru Gradišku, a djelomično u

299 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 486.

300 „Spomenik žrtvama Logora Jasenovac", Zagreb 1964, 3. Arhiva JUSP Jasenovac.

Kragujevac. Poslije je njemačkih zarobljenika bilo još više, radili su sve do kraja 1947. na obnavljanju obližnjeg savskog mosta, bili su pod stražom KNOJ-a (Korpus narodne obrane Jugoslavije) smješteni u zgradi bivše šumarije i otišli kad je most pušten u promet.[301]

Od svibnja do kolovoza 1945. godine u nedalekom selu Bročice postojao je privremen logor za zarobljene pripadnike oružanih snaga NDH, o kojem se navode neke pojedinosti u jednom izvještaju Okružnog komiteta KPH za Novu Gradišku i u iskazu Franje Cvrtile, koji je u lipnju 1945. bio stražar u tom logoru.[302] Iz tog su logora manje grupe zatočenika bile dovođene na raščišćavanje ruševina Logora III Ciglana. Pomagali su i pri rušenju velikog logorskog zida i raspodjeli cigli iz tog zida okolnom stanovništvu za obnovu kuća. U istom izvještaju Okružni komitet KPH za Novu Gradišku žali se Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju da su organ OZNE u dva slučaja „načinili grešku" time što su „postreljali neke ljude u gradu bez suđenja", što je „dalo povoda za nezdrava komentarisanja po gradu... da mi radimo što i ustaše, da ubijamo krijući".[303] Međutim, u tim izvještajima nema spomena o takvim likvidacijama u Jasenovcu, iako je i Jasenovac bio u nadležnosti istog Okružnog komiteta.

Za razliku od jasenovačkog Logora III Ciglana, Logor Stara Gradiška prilikom povlačenja ustaške posade nije bio uništen, već samo djelomično demoliran. Bivšu je kaznionicu nova vlast odmah po završetku rata počela koristiti kao zatvor u koji su naj-

---

301 Pregled brojnog stanja njemačkih ratnik zarobljenika N. O. Slavonije, logor N. Gradiška, od 17. VII. 1945, HDA, NOV – 13/1547; svjedočenje Dragutina Cazina (koji je u lipnju 1945. stručno rukovodio radovima na demontiranju električne centrale) i svjedočenje mještana Mačković Jele, Mačković Marije i Matije i drugih, sve u Dokumentaciji Memorijalnog muzeja JUSP Jasenovac.

302 Izvještaj Okružnog komiteta KPH Nova Gradiška Oblasnom komitetu KPH za Slavoniju od 24. VI. 1945, 1, HDA, fond 1821, Kotarski komiteti KPH, Nova Gradiška, kut. 47; izjava Franje Cvrtile, Dokumentacija Memorijalnog muzeja Spomen-područja Jasenovac.

303 Isti Izvještaj Okružnog komiteta..., ibid., 2.

prije bili dopremani uhićenici iz okolnih krajeva, a od ljeta 1945. kažnjenici osuđeni po sudovima na vremenske kazne. U sačuvanom privatnom dnevniku što ga je potajno bilježio kao kažnjenik u Staroj Gradišci, šumarski inženjer Matija Helman je zapisao da je od 1. lipnja 1946. godine, u grupi od dvadesetak kažnjenika, bio dopremljen u Jasenovac radi „uređenja Konačišta” i da je na tim radovima proveo devet dana.[304] U izvještaju Upravnog odjela Oblasnog NOO-a za Slavoniju tajništvu istog NOO-a od 27. VI. 1945. godine stoji da su „8. VI. u Staroj Gradiški dopremljeni zarobljenici te su sprovodnici pri dolasku ubili 7 zarobljenika”, a „19. VI. kad su napustili logor još je pronađeno 14 zarobljenika mrtvih”.[305] Međutim, ni u izvještajima koji se nalaze u tom arhivskom fondu, u kojima se na više mjesta govori o zatvoru Stara Gradiška, nema spomena o postojanju nekog logora u kontinuitetu s ustaškim logorom Jasenovac niti o likvidacijama na jasenovačkom području.

U ljeto 1945. godine, na Viktorovcu kraj Siska formiran je veliki zarobljenički logor koji je u jesen iste godine pretvoren u kažnjenički logor pod imenom „Zavod za prisilni rad Sisak”. Brojno stanje kretalo se između 3500 do 4000 zatočenika. Iz tog je logora u jesen 1945. godine upućeno oko 600 zatočenika u mjesto Jasenovac pod nazivom „Zavod za prisilni rad Sisak – Radna grupa Jasenovac”. Od travnja 1946. do svibnja 1947. godine upravnik te radne grupe bio je Mirko Šimunjak, tadašnji potporučnik OZNE. U pisanim i audioizjavama 2000. i 2002. godine, predstavnicima Spomen-područja Jasenovac podrobno je opisao karakter i djelovanje te kažnjeničke Radne grupe u Jasenovcu.[306]

---

304 Štefan, „Poslijeratni Titov logor Jasenovac 1945.-1947/48.”, 210. Iz šturih zapisa pok. Helmana (umro 1962) nije jasno kakvo je to „Konačište” koje su zatočenici uređivali u Jasenovcu, niti gdje se ono točno nalazilo.

305 Izvještaj Upravnog odjela Oblasnog NOO-a za Slavoniju, Odsijek za javni red i sigurnost, tajništvu istog NOO-a od 27. VI. 1945. godine, HDA, fond 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, kut. 1.

306 Pisana izjava i audiozapisi Mirka Šimunjaka u Dokumentaciji Memorijalnog muzeja Spomen-područja Jasenovac.

Radna grupa se sastojala od kažnjenika većinom osuđenih na višegodišnji prisilni rad, pretežno bivših pripadnika oružanih snaga NDH. Bili su smješteni u nekoliko zgrada oko šumarije, u središtu mjesta Jasenovac, opkoljeni bodljikavom žicom, pod stražom vojnika iz lokalne jedinice KNOJ-a. Radili su na raščišćavanju bivšeg ustaškog Logora III, osobito na razgrađivanju velikog zida i vađenju cigli iz njega, te na obnovi porušenih i spaljenih kuća, popravku i izgradnji cesta i na šumskim poslovima. Na rad su odlazili šest puta tjedno, u 7 sati ujutro, a vraćali se u 7 navečer, s jednosatnom ili dvosatnom pauzom za ručak. Dobivali su tri obroka dnevno, doručak i večeru u smještajnom prostoru, ručak na radilištu. Nedjelja je bila neradni dan, kad su mogli primati pakete i posjete rodbine. Prema Šimunjakovim izjavama Radna grupa Jasenovac bila je zaista radna grupa: nije bilo ni pojedinačnih ni grupnih ubijanja. Među zatočenicima bilo ih je koji su pod krivim imenom sakrivali svoj pravi identitet. Tijekom Šimunjakove uprave takvih je dvadesetak otkriveno, među njima i nekoliko njih iz „Ustaške obrane" koji su ranije pripadali ustaškoj posadi Koncentracionog logora Jasenovac. Njima se, navodi Šimunjak, ponovno sudilo pred nadležnim sudovima.

Bivši zatočenik jasenovačke grupe iz 1946. godine, dr. Ivan Paspa sjeća se 1998. godine da je „zapovjednik logora bio pristojan potporučnik imenom Miro"[307] i time direktno potvrđuje bitni dio iskaza Mirka Šimunjaka. Međutim, Paspa u istom tekstu govori o „krajnje nečovječnom postupku prema zatočenicima" prethodnog upravnika Radne grupe (a vjerojatno se radi o poručniku OZNE Savi Šakanu koji je bio upravnik Radne grupe Jasenovac od studenog 1945. do travnja 1946. godine). Matija Mačković, lugar iz Jasenovca, za vrijeme rata povojničeni ustaša, 1945. osuđen na 8 godina prisilnog rada, bio je 1946. također kao kažnjenik u Radnoj grupi Jasenovac. Na radove je prolazio kraj svoje kuće, ali samo je nedjeljom smio razgovarati sa supru-

---

[307] Štefan, „Svjedočenje stradalnika Titova Jasenovca".

gom, kad su bili redoviti posjeti. U njegovom ćemo iskazu naći potvrde još nekih dijelova Šimunjakova opisa Radne grupe Jasenovac, kao i u iskazima još nekih mještana Jasenovca i drugih sudionika tadašnjih događanja koji su u to vrijeme bili na službi u Jasenovcu.[308]

Do ljeta 1947. poslovi namijenjeni radnoj grupi bili su uglavnom dovršeni. Njeni pripadnici postepeno su otpremani natrag u logor Viktorovac kraj Siska, odakle su neki puštani kućama. Grupa je prestala postojati potkraj 1947. godine. U nekih jasenovačkih mještana ta se Radna grupa kolokvijalno spominje kao „Jasenovac II", iako to nitko ne proglašava istim, čak ni sličnim, ustaškom logoru koji nazivaju „Jasenovac I". Naime, i neke likvidacije zarobljenika, kojih se mještani sjećaju ili su o njima čuli, desile su se u prvim tjednima poslije završetka Drugoga svjetskog rata i ni po čemu se ne odnose na radnu grupu osuđenika detaširanih iz logora Viktorovac – Sisak u razdoblju od jesen 1945. do jesen 1947. godine.

Ni u jednom iskazu jasenovačkih mještana ne spominju se ubijanja zarobljenika na području bivšeg ustaškog logora, čak ni u prvim poslijeratnim tjednima. Spominju se, međutim, pojedinačne likvidacije i ubijanja manjih grupa u okolnom području i u blizini Logora III. Žrtve su, uglavnom, bili povratnica ili bjegunci s Križnog puta i Bleiburga, seljaci iz obližnjih krajeva koji su dobrovoljno ili prisilno bili u ustaškoj vojsci i vraćali se kućama. Nikakva veća kolona zarobljenika s Križnog puta nije se zadržavala u Jasenovcu niti se u iskazima mještana spominje da je prolazila kroz mjesto, ali se u većini svjedočenja spominje likvidacija jedne kolone s Križnog puta potkraj svibnja ili početkom lipnja 1945. pokraj sela Trebež, pored ušća istoimene rijeke u Savu, petnaestak kilometara uzvodno od Jasenovca. O jarku s brojnim leševima neposredno izvan bivšeg logorskog zida, što se spominje u dva iskaza koje citira Ljubica Štefan, nemoguće je pouzda-

[308] Vidi izjave Ivana Bezjaka, Franje Cvrtile, Mateja Kršulja, Mile Prpić, Nedjeljka Kukića i drugih u Dokumentaciji Memorijalnog muzeja JUSP Jasenovac.

no utvrditi o kojim se žrtvama radi, partizanskim ili ustaškim. Ma koje to žrtve bile, zaslužuju pijetet. Zločin ubijanja bez istrage i suda, uvijek je zločin, ma tko ga počinio i ma tko da je žrtva. Autori Petar Bašić i Mario Kevo, u njihovom već citiranom radu, dolaze do zaključka da je na takav način, u prvim poslijeratnim mjesecima, na području Sisak – Jasenovac – Nova Gradiška – Požega – Kutina, dakle na području veličine nekoliko tisuća kvadratnih kilometara, moglo biti zabilježeno *ukupno nestalih* (podvukli P. B. i M. K.) pet do osam tisuća ljudi.[309] To je vrlo velika, moglo bi se reći zastrašujuća brojka, jer se radi o poslijeratnom razdoblju, ali prije citirani izvori dovoljno govore da se samo vrlo mali dio tih likvidacija desio na jasenovačkom području.

Sve što se poslije 2. svibnja 1945. zbivalo u mjestu Jasenovac i oko njega nije ni približno istovjetno onome što se tu zbivalo od ljeta 1941. do travnja 1945. godine – niti po trajanju i karakteru zločina, niti po razmjeru nasilja i broju žrtava, niti po sustavno smišljenom planiranju. Radna grupa Jasenovac 1945-1947. bio je logor ratnih zarobljenika među kojima je većina bila nepravedno osuđena na prisilni rad, protivno međunarodnom pravu o zarobljenicima, ali to nije bio logor u kojem se masovno ubijalo bez obzira na spol i dob, samo zbog vjerske, nacionalne i rasne pripadnosti ili zbog političkog mišljenja. Ubijanje zarobljenika i političkih „nepoćudnika" u prvim poslijeratnim tjednima zločin je osvetništva i političkog nasilja kojem nema opravdanje, ali to ni po čemu ne umanjuje tragediju genocidnog zločina u Hrvatskoj nezapamćenih razmjera koji se na tom području zbivao tijekom četiri godine prije svibnja 1945. Velika je nesreća što se o svemu tome punih 45 godina nije moglo razumno i objektivno raspravljati i tražiti istinu: tragedija je ili bila politički zloupotrebljavana ili prikrivana pod prisilom šutnje. Desilo se ono o čemu je pisao Emile Zola, jedan od velikih zagovornika istine: „Kad se istina pokapa, kad joj se ne dopušta da bi kao biljka prodrla na površi-

309 Bašić, Kevo, „O problemu postojanja jasenovačkog logora nakon 1945.", 307.

nu, ona ne miruje: prikuplja svoju moć i na površinu izbija osvetnički eksplozivnom snagom."

Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac osnovana je s namjenom da istražuje i javnosti prezentira istinu o stradanjima u ustaškim logorima Jasenovac i da utvrđivanjem istine iskazuje poštovanje prema žrtvama. Ispunjavajući prvenstveno ovu osnovnu namjenu, djelatnici Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac, njeno Upravno vijeće i Savjet neće kriti istinu niti o poslijeratnim žrtvama na tom području, među kojima ima i mještana Jasenovca. Istraživanja će se nastaviti i u tome pravcu, dokumentacija će biti stručno sređena i dostupna i sve što je dostojno istine bit će objavljeno.

Slavko Goldstein

Prepad krivotvoritelja povijesti na Spomen-područje Jasenovac

Godine prolaze, a širitelji mita o „Jasenovcu poslije Jasenovca" nisu još uvijek pronašli niti jedan jedini onovremeni dokument koji bi nedvojbeno potvrdio da je „nekadašnji zloglasni ustaški logor i dalje funkcionirao dvije godine poslije rata". Stoga takve tvrdnje postepeno i zamiru u hrvatskoj javnosti. Ipak, 2008. godine pojavila se knjiga *Ogoljela laž logora Jasenovac* Vladimira Mrkocija i Vladimira Horvata, u kojoj na osnovi smiješno nespretne argumentacije piše i ovo: „Ustaški je logor bio radni logor, a partizanski je... bio isključivo KAŽNJENIČKI LOGOR SMRTI!" (verzal posljednje tri riječi točno prema izvorniku). U tom duhu, 19. travnja 2009. godine, izvršen je mali „prepad na istinu", kad je grupa od desetak javnih radnika došla u Jasenovac položiti cvijeće na grobove „poslijeratnog Jasenovca". Mislim da je to bila posljednja javna demonstracija zastupnika takve postjasenovačke mitologije. Začuđuje što se u toj grupi našao i prof. dr. Zvonimir Šeparović. U poglavlju ove knjige – „Kapitalno djelo koje je razbilo mitove" bit će istaknute njegove zasluge u počecima nastojanja da se suzbiju mitološke laži i uspostavi istina o Jasenovcu, pa utoliko više čudi što se poslije 20 godina prof. dr. Šeparović pridružio krivotvoriteljima istine.

Tim povodom u *Globusu* br. 960 od 1. svibnja 2009. napisao sam polemički članak pod naslovom „Prepad na istinu o Jasenovcu", iz kojeg ovdje prenosimo tri odlomka.

Već punih 20 godina jedna laž kruži Hrvatskom – laž da jasenovački logor smrti nije nestao s propašću ustaške NDH, jer je, navodno, nastavio djelovati još nekoliko poslijeratnih godina na istome mjestu i s jednakim namjenama, pod novom vlašću. Širitelji te laži uporno unose razdore u hrvatsko društvo i vrijeđaju uspomene na nevine žrtve, iako za svoje tvrdnje o „poslijeratnom Titovom Jasenovcu" nikad nisu pronašli niti jedan jedini autentičan dokument. Pomanjkanje vjerodostojnog dokumenta

u posljednje vrijeme nadoknađuju javnim provokacijama. Njih desetak, u nedjelju 19. travnja 2009. godine, izvršilo je prepad na Spomen-područje Jasenovac s namjerom da krivotvore povijest. Humak pod kojim su pokopani leševi 164 posljednja ubijena logoraša koje su partizani zatekli 2. svibnja 1945. kad su ušli u napušteni logor, krivotvoritelji povijesti proglasili su „mjestom jedne od masovnih grobnica nastalih nakon Drugog svjetskog rata u događajima poznatim kao Blajburška tragedija i Hrvatski križni put". Grobnicu ustaških žrtava proglasili su grobištem ubijenih ustaša i položili vijenac na taj humak, nadovezujući se tako na zloglasnu ideju o „miksanju kostiju" koja je prije petnaestak godina žalosno osramotila tadašnju hrvatsku vlast pred cijelim civiliziranim svijetom – što nam raznovrsni retardirani ustašoidi pomalo opet čine.

Grupa koja je 19. travnja 2009. izvršila prepad na istinu o Jasenovcu ostavila je o tome pisani dokument u jasenovačkom spomen-muzeju. Potpisali su ga prof. dr. Zvonimir Šeparović u ime Hrvatskog žrtvoslovnog društva, Božo Vukušić u ime Počasnog blajburškog voda, Vladimir Fuček kao predsjednik Udruge ratnih veterana Hrvatski domobran, Antun Suić kao potpredsjednik Kluba hrvatskih povratnika iz iseljeništva i vlč. Ante Kutleša, ravnatelj Nacionalnog ravnateljstva inozemne pastve Hrvatske biskupske konferencije i Biskupske konferencije Bosne i Hercegovine. U tom dokumentu pišu da se „od uprave Javne institucije Jasenovac zahtijeva istraživanje i obilježavanje masovnih grobnica nastalih na njenom području nakon Drugog svjetskog rata". Javnoj ustanovi Spomen-područje Jasenovac predbacuju što nije izvršila istraživanje o poslijeratnim događajima na njenom području, pa joj se implicite podmeće da skriva istinu. Držim da sam osobno dužan demantirati tu dodatnu laž krivotvoritelja povijesti.

U nastavku članka u *Globusu* opširno je prepričana argumentacija iz prethodnog teksta „Radna grupa Jasenovac 1945-1947", pa je ovdje ne treba ponavljati. Donosimo još samo zaključak teksta u *Globusu*.

S propašću ustaške države zauvijek je prestao postojati i ustaški logor Jasenovac. Na tom području nikad, ni prije ni poslije, ni približno nisu počinjena tako stravična zla kao što ih je ovdje počinio ustaški režim. To dobro znade i desetak ljudi koji su u nedjelju 19. travnja izvršili prepad na Spomen-područje Jasenovac. Prihvaćam opće poznate maksime da krivnja postoji samo kad je individualno utvrđena, da je ubijanje bez sudovanja zločin i da svaka žrtva zaslužuje svoj grob. Držim zločinom što je pravo na taj grob punih 45 godina mnogima bilo uskraćivano. Iako su do kraja Drugoga svjetskog rata ratovali na krivoj strani, slažem se da im treba podići spomenike ili spomen-obilježja, ali ne u jasenovačkom Spomen-području gdje su neki od njih ubijali, već u Macelju, Teznom kraj Maribora, nad Hudom jamom, gdje su bez sudovanja bili ubijeni. Jednom ću poći zapaliti svijeću na neko od tih grobišta, ali prije toga podsjećam da je od 1990. do 1995. u Hrvatskoj demolirano, uklonjeno ili sasvim uništeno 2986 spomenika i spomen-obilježja žrtvama koje su stradale tijekom četiri godine prije Bleiburga i Križnoga puta. Kad se bar neka od tih vandalski uništenih obilježja počnu obnavljati, kad se ponovo dostojno obilježe žrtve Jadovna, Gline, Hrvatskog Blagaja i Gudovca, odmah ću poći u Bleiburg, Macelj i u Jamadol kraj Karlovca.

Slavko Goldstein

Kapitalno djelo koje je razbilo mitove

Predgovor Žerjavićevoj knjizi iz 1989. godine

U travnju 1989. godine objavljeno je prvo izdanje knjige ing. Vladimira Žerjavića *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Bio sam urednik i organizator objavljivanje tog kapitalnog Žerjavićevog djela. Pojava njegove knjige obilježila je zaokret od dotadašnjih politiziranih manipulacija s brojevima jasenovačkih žrtava prema trijeznome i znanstveno fundiranom pristupu. Od 1989. do danas sve se više pokazuje da je Žerjavićevo djelo, iako pionirsko, bilo i maksimalno uspješno u svojim izračunima i brojčanim procjenama, koje sada definitivno potvrđuje i poimenični popis žrtava u Javnoj ustanovi Spomen-područja Jasenovac. Knjizi sam napisao urednički predgovor pod naslovom Napomena urednika koji ovdje prenosimo u cijelosti, bez ikakvih dopuna ili korektura. U Dodatku originalnom tekstu donosimo i neke, dijelom nepoznate podatke o nastanku Žerjavićeve knjige.

Urednik koji potpisuje ovo izdanje uvjeren je da se radi o knjizi kakva je Jugoslaviji potrebna već punih 40 godina. Da je ranije napisana, s ovakvom bismo knjigom izbjegli mnoge nesporazume i mnoge rasprave. „Sa žrtvama se politizira, ideologizira, manipulira... Manipulacija je nedostojan čin" – kaže izdavač ove knjige u svojoj uvodnoj riječi, a valja još dodati da se manipulacijom žrtvama truje prošlost i sije mržnja u sadašnjosti za budućnost. S neukusnim licitacijama, s proizvoljnim uvećavanjem i ružnim zataškavanjem broja žrtava došli smo već dotle, da se sa svih strana čuje poziv: „Dosta!" U beogradskom *NIN-u* i u zagrebačkom *Glasu Koncila*, dakle na najoprečnijim polovima dugotrajne rasprave (da ne nabrajamo mnoga druga glasila), upravo su odnedavna zaredali tekstovi sa zahtjevima da se, konačno, jednom već stručno i znanstveno ustanovi broj

ratnih žrtava u Jugoslaviji i u njenim pojedinim dijelovima (i na pojedinim stratištima), kako bi napokon prestala licitacija s proizvoljno izvedenim brojkama. Stoga vjerujem da će knjiga Vladimira Žerjavića *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* biti pozdravljena kao pravi, dugo očekivani zaokret. Ne kao „definitivna knjiga" poslije koje više nema rasprave, ne kao „neoboriv rezultat" koji se ne bi mogao korigirati, već kao odlučan zaokret prema trijeznom pristupu, kakav zahtijeva povijesna distanca: statistika, demografska analiza, arhivsko istraživanje i minuciozna provjera. Od sada nijedna rasprava o broju ratnih žrtava u Jugoslaviji više ne može mimoići Žerjavićev ukupni rezultat. Pojedinačni segmenti (po nacionalnostima, republikama ili općinama, po logorima ili po drugim načinima pogibije) moraju se matematički podvesti pod ukupni rezultat, ili se ukupni Žerjavićev rezultat mora osporiti putem statistike i demografije, a ne proizvoljnim procjenama ili izoliranim pojedinačnim primjerima.

Uz knjigu takva značaja mislim da sam kao njen urednik, koji je blizu tri godine pratio i pripremne radove, dužan nekoliko narednih napomena i objašnjenja.

Izdavač je knjige Jugoslavensko viktimološko društvo, općejugoslavenska stručna i naučna organizacija o čijoj namjeni i djelatnosti govori njen predsjednik u uvodnoj riječi ovoj knjizi. Autorove istraživačke i pripremne radove pomogla je Jevrejska općina u Zagrebu. Uz njenu podršku autor je u toku 1987. i 1988. godine imao pristup brojnim arhivima i drugim izvorima, gdje mu je posvuda bio susretljivo olakšan golemi posao. Autorov istraživački rad kroz gotovo tri godine savjetodavno je pratio akademik Vladimir Stipetić, predsjednik Odbora za demografiju JAZU. Ta je ohrabrujuća suradnja za autora bila dragocjena, ne samo kad je autor slijedio stručne savjete akademika Stipetića, već i u pojedinim slučajevima kad je dolazilo do razlika u pristupima procjenama. Akademik Stipetić napisao je kolovoza 1988. zaključnu opširnu recenziju s primjedbama i sugestijama, nakon kojih je autor dao konačno oblikovanje svog teksta, tako da je

recenzent na kraju „sa zadovoljstvom konstatirao" da je „tako poboljšan rad podoban za tisak". Drugi recenzent prof. dr. Drago Roksandić također je u toku 1988. godine intenzivno surađivao s autorom. Njegova recenzija ukazala je na brojne dodatne izvore i sugerirala je provjere nekih podataka. Kao historičar prof. dr. Roksandić nije se upuštao u raspravu o problemima i metodama statistike, ali je podržao autorov pristup i pomogao pri formuliranju nekih komentara u studiji.

Uza svu nedvojbenu stručnost i obilnu pomoć recenzenata, pouzdanost ovakvih istraživanja i izračunavanja ipak prvenstveno ovisi o pristupu i radu samog autora. Vladimir Žerjavić prišao je tom poslu s toliko sistematičnosti, upornosti i energije, kakvu je rijetko vidjeti i kod znatno mlađih istraživača. U toku četiri godine rada obišao je brojne arhive i konzultirao impresivnu količinu literature. Obavio je posao koji je obimom ravan institutskom. Ipak, sve to još nije jamstvo za vrijednost konačnog rezultata. U tom pogledu, ohrabrenje je u toku rada došlo sa sasvim neočekivane strane.

Kad je Žerjavić već imao, po svojem pristupu i metodi, izračunat ukupni broj direktnih ratnih žrtava Jugoslavije, a još mu je predstojao dvogodišnji rad na verifikaciji, do nas je dospjela knjiga dr. Bogoljuba Kočovića *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, objavljena u biblioteci Naše delo koju već oko 35 godina uređuje krug srpskih emigranata u Londonu. Usporedba je bila upravo zapanjujuća: ukupna brojka direktnih ratnih žrtava na tlu predratne Jugoslavije, do koje su dva istraživača došla sasvim nezavisno jedan od drugoga, služeći se djelomično čak i drugim metodama i izvorima, razlikovala se za oko 1%. Točnije rečeno, po dr. Kočoviću ukupni demografski gubici iznose 1,985.000 stanovnika, direktni ratni gubici (poginuli) 1,014.000 žrtava; po ing. Žerjaviću demografski gubici iznose 2,022.000 stanovnika, a direktni gubici 1,027.000 poginulih. Razlike između dvojice autora (još uvijek ne prevelike) počinju tek prilikom raščlanjivanja gubitaka po republikama i narodima, ali time ni najmanje nije okrnjena uzajamna potvrda osnovnog rezultata.

Ostalo je otvoreno pitanje odakle onda brojka od 1,700.000 ubijenih (poginulih) Jugoslavena u Drugom svjetskom ratu, brojka koja se već 40 godina uzima kao mjerodavna. Doduše, ona je već bila ozbiljno stavljena pod sumnju u nekim ranijim domaćim istraživanjima i radovima (npr. Ivo Lah: „Istinski demografski gubici Jugoslavije u drugom svjetskom ratu", *Statistička revija* 1952), ali je njena geneza sve do nedavno bila nepoznata. Onda se poslije dr. Kočovića javio Vladeta Vučković, sadašnji profesor matematike na sveučilištu u South Bendu, SAD. U emigrantskom časopisu *Naša reč* (izlazi u Londonu) objasnio je kako je u proljeće 1947. godine kao službenik Saveznog statističkog ureda Jugoslavije dobio zadatak da u roku od dva tjedna za potrebe jugoslavenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu izračuna gubitke stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu. Uz savjetodavnu pomoć nekih starijih kolega, uz oskudne i nesređene izvore i u krajnjoj oskudici s vremenom, mladi matematičar Vladeta Vučković izračunao je 1,700.000 stanovnika kao demografski gubitak Jugoslavije. Obzirom na vrijeme i okolnosti u kojima je radio, Vučkovićeva procjena i nije bila preveliki promašaj. (Svega za oko 300.000 niža od punog demografskog gubitka, ali je za oko 700.000 viša od broja direktnih žrtava, tj. ubijenih i poginulih.) Tek kasnije neznalačkim baratanjem s brojkom 1,700.000 pobrkani su pojmovi demografskog i stvarnog ratnog gubitka, što je postalo osnovicom i okvirom za mnoge nesporazume i proizvoljnosti. Sve se to može shvatiti i donekle opravdati, jer u tom prvom poslijeratnom vremenu još nisu mogli biti sređeni ni podaci ni arhivi, ali je neshvatljivo da se punih 40 godina nijedan institut nije prihvatio da temeljito i svestrano preispita tu brojku i napokon dođe do znanstveno utemeljenih rezultata. (O navodima Vladete Vučkovića i o prvoj poslijeratnoj procjeni ratnih žrtava opširnije piše akademik Ljubo Boban u svojoj novoj knjizi *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* – drugi dio, Školska knjiga, Zagreb 1989).

Ukupne brojke o ratnim gubicima stanovništva Jugoslavije do kojih su došli Žerjavić i Kočović direktno opovrgavaju neke

ranije pretpostavke i proizvoljne procjene s preuveličavanjima ili zataškavanjima, podjednako. Kočović je prvi naišao na zbunjeno negodovanje ekstremističke hrvatske emigracije, koja je u inozemstvu širila mit o 1,500.000 ubijenih Hrvata po „Srbo-komunistima”, od toga 300.000 samo u Bleiburgu i oko njega svibnja 1945. godine. Naravno da te brojke postaju bespredmetne kad Kočović utvrđuje ukupne gubitke Hrvata (na svim bojištima i stratištima) sa 207.000 žrtava, a Žerjavić sa 192.000 žrtava. Slično su demantirane i pretjerane procjene o 600 do 700 tisuća ubijenih Srba u Jasenovcu (ili čak i više), jer Kočović utvrđuje ukupni ratni gubitak srpskog stanovništva cijele Jugoslavije sa 487.000 žrtava, a Žerjavić sa 530.000 žrtava. Proizlazi da je netočan podatak i onaj što je *Glas Koncila* nedavno preuzeo iz *Zajedničara*, prema kojem su demografski gubici Hrvata proporcionalno znatno veći od gubitaka što su ih imali Srbi. Upravo suprotno, po Kočoviću a još izrazitije po Žerjaviću, apsolutni i relativni gubici Srba veći su od gubitaka Hrvata. I brojne druge procjene, koje se neće moći podvesti pod ukupne brojke Žerjavića i Kočovića, morat će biti ozbiljno preispitane i vjerojatno revidirane.

Prvi recenzent akademik Stipetić „prihvaća Žerjavićevu procjenu gubitaka stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu sa tolerancijom ±5%”, ali odmah upozorava da se to odnosi na procjenu ukupnog broja žrtava Jugoslavije i njenih naroda. Kad Žerjavić svoj ukupni rezultat raščlanjuje na republike, bivše kotareve, a osobito kod raščlanjivanja na način pogibije (borci NOV-a, pripadnici neprijateljskih jedinica, žrtve terora u naseljima i žrtve terora u logorima), recenzent ocjenjuje da su moguća i odstupanja veća od 5%. Autor prihvaća takvu ocjenu recenzenta, pa molimo čitaoca da to ima u vidu. Razlog je u primijenjenoj metodi, koja je u danim okolnostima bila jedino moguća: dok su ukupni gubici izračunati egzaktnom statističkom metodom, raščlanjivanje se ukupnog broja na načine pogibije moralo osloniti na podatke iz raznih publikacija i arhiva, koji nisu posvuda jednako sređeni ni precizni. Naprimjer, očigledne su teškoće prili-

kom raščlanjivanja na poginule borce NOV-a i žrtve terora. Žerjavić naprosto nije mogao odgovoriti na sva otvorena pitanja – ostalo je još dosta za buduće istraživače. Ali Žerjavić im je bitno pomogao, barem sa dva vrlo važna polazišta: prvo, skrenuo je raspravu od parcijalnih procjena prema znanstvenom naporu da se prije svega egzaktno izračunaju ukupni gubici; i drugo, dao je opće okvire ukupnih gubitaka koje će teško biti osporiti, pa će vjerojatno služiti kao orijentiri.

Vladimir Žerjavić nije odgovorio niti na najčešće postavljana i raspravljana pitanja o broju žrtava u ustaškom logoru Jasenovac i Stara Gradiška. I tu je samo dao okvire, koji jasno pokazuju da su procjene o 700.000 žrtava daleko pretjerane, ali da su neodržive i minimalizacije koje govore o 40.000 žrtava. Iz Žerjavićevih verifikacija po bivšim kotarevima u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini neočekivano, protivno dosadašnjim pretpostavkama, proizlazi da je broj žrtava terora „po naseljima" (u jamama i na kućnim pragovima) osjetljivo veći nego li broj ubijenih u logorima. Zločin time nije postao manje strašan, nego naprotiv.

Vrijeme je da postanemo normalna zemlja. Gotovo pola stoljeća stare žrtve treba prepustiti povijesti, demografiji, viktimologiji i drugim znanostima. Ne smije ih se prepustiti zaboravu, ali se uspomena mora njegovati s dužnim pijetetom. Na žrtvama se ne smije raspirivati osvetnički gnjev kroz nedužne generacije što dolaze. Bila bi najveća grehota prema tim žrtvama ako bi postale sjeme razdora iz kojeg će niknuti nove žrtve.

U Zagrebu, 23. ožujka 1989.

Post scriptum *o nastajanju kapitalne Žerjavićeve knjige*

Ubrzo pošto sam u proljeće 1986. bio izabran za predsjednika Židovske općine Zagreb moj prijatelj prof. dr. Vlado Stipetić, koji je u to vrijeme bio i rektor Sveučilišta u Zagrebu, najavio mi je demografa i statističara ing. Vladimira Žerjavića: „Čovjek je započeo raditi na jednom izvanredno značajnom projektu, sasvim sam, bez ičije suradnje ili pomoći. Pokazao mi je prve rezultate koji su vrlo ohrabrujući. Bilo bi vrijedno kad bi Židovska općina mogla pomoći taj projekt", preporučio mi je akademik Stipetić.

Ing. Žerjavić u to je vrijeme već prilično ozbiljno zakoračio u projekt „Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu". Služio se demografskim i statističkim podacima koje je provjeravao u nekim lokalnim arhivima. Nije unaprijed tražio honorar ni akontaciju, ali je želio da mu se pomogne podmirenjem putnih troškova i preporukama koje su bile nužne da bi se dobile dozvole za arhivska istraživanja. Ocijenio sam da je projekt društveno vrlo vrijedan, pa sam predložio Vijeću Židovske općine Zagreb (koja se po tadašnjim propisima još uvijek zvala Jevrejska općina) da ga podržimo. Rasprave o broju žrtava Drugog svjetskog rata, posebno o broju jasenovačkih žrtava, u to su se vrijeme već raspirivale i sve više trovale javni život i međunacionalne odnose. Jedino se broj ukupnih židovskih žrtava nije dovodio u pitanje: znalo se da je na području Jugoslavije potkraj 1940. bilo oko 75.000 Židova, da je Holokaust preživjelo oko 16.000 i da je ukupni broj židovskih žrtava oko 60.000. Prema tome, židovska zajednica nije bila neposredno tangirana mučnim javnim sporovima o broju jasenovačkih i drugih žrtava, pa je imala kredibilitet da sudjeluje u nastojanjima za objektivno utvrđivanje činjenica, a time i za smirivanje sporova. S tim sam argumentima dobio gotovo jednoglasnu podršku Vijeća ŽOZ-a da surađujem sa Žerjavićem i da ga Općina pomogne u okvirima njegovih relativno skromnih zahtjeva.

Uz takvu podršku Židovske općine Zagreb ing. Žerjavić je radio naredne dvije godine. Nije puno putovao, a obračune je podnosio iscrpno i pedantno, do zadnje pare. O metodološkim i drugim istraživačkim dilemama konzultirao se s akademikom Stipetićem, predsjednikom Odbora za demografiju JAZU, a mene je redovito izvještavao. Ja sam mu telefon-

skim nazivima i pismenim preporukama otvarao vrata u nekim arhivima, gdje su mu zatim arhivari bili uglavnom susretljivi. Akademik Vladimir Stipetić i prof. dr. Drago Roksandić prihvatili su da budu recenzenti rukopisa. Nakon što je u rujnu 1988. razmotrio i usvojio primjedbe recenzenata, ing. Žerjavić je početkom 1989. dovršio rukopis i pripremio ga za tisak.

Teškoće su nastale kad je trebalo naći nakladnika. Bio sam u to vrijeme urednik hrvatskih izdanja ljubljanske Cankarjeve založbe koja je odbila moj prijedlog da bude nakladnik, s motivacijom da oko te teme postoji žestok hrvatsko-srpski politički spor, pa nije umjesno da se u to upliće slovensko izdavačko poduzeće. Međutim, zagrebačka jedinica Cankarjeve založbe, uz suglasnost glavnog direktora dr. Martina Žnideršiča, prihvatila je da bude distributer i da otkupi cjelokupnu nakladu – ako nađem drugog nakladnika. Većina općinskih vijećnika odbila je moje prijedloge da Židovska općina Zagreb bude nakladnik, s argumentima sličnima onima iz Cankarjeve založbe: tema je u fokusu političkog spora u koji židovska zajednica nije upletena, pa se potpisom na knjigu s tematikom ne treba ni uplitati. Nakon što sam već skoro tri godine bio predsjednik ŽOZ-a, ovo je bilo prvi put da mi je prijedlog koji sam jako zagovarao bio odbijen.

U to vrijeme prof. dr. Zvonimir Šeparović bio je već poznat kao viktimolog i predsjednik Jugoslavenskog viktimološkog društva, koje je bilo osnovano 1988. godine. Bez oklijevanja prihvatio je moj prijedlog da Viktimološko društvo bude izdavač Žerjavićeva rukopisa, s tim da Cankarjeva založba kao distributer podmiri sve troškove, jer Društvo nije imalo sredstava za samostalno objavljivanje. Na temelju takvog dogovora, prvo izdanje Žerjavićeve knjige objavljeno je u travnju 1989. godine pod naslovom *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Kao izdavač je potpisano Jugoslavensko viktimološko društvo, za izdavača prof. dr. Zvonimir Šeparović koji je napisao i izdavački predgovor, recenzenti akademik Vladimir Stipetić i prof. dr. Drago Roksandić. Tisak je obavila RO Zagrebačka tiskara u Preradovićevoj ulici 21-23. Sve troškove podmirila je Cankarjeva založba i preuzela 3900 otisnutih primjeraka, a 100 primjeraka dobilo je Viktimološko društvo. Knjiga je do ljeta 1989. bila rasprodana, a sve do danas ostala je temeljno djelo koje su neki krugovi pokušavali osporavati ili minimalizirati, očigledno bez uspjeha.

Drugo izdanje ove iste knjige ing. Žerjavić je objavio 1992. godine u zagrebačkom poduzeću Globus, u okviru izdanja *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Tekst je objavljen u cijelosti, bez ikakvih dopuna, kraćenja ili promjena, osim što je izostavljen moj urednički predgovor i podatak da je već od 1986. autora pomagala Židovska općina Zagreb. Nisam pitao ing. Žerjavića zašto je tako postupio – po svojoj volji ili po volji nekog od „viših" ili „nadležnih", možda iz nove vlasti kojoj se nije svidio dio sadržaja iz mojeg uredničkog predgovora.

U Zagrebu, 15. rujna 2011.

S. G.

2.

Kazna i osveta – 1945.

Rasap i slom NDH, Bleiburg i Križni put

„Obračun s narodnim neprijateljem"

Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnoga puta

Zašto nisam išao u Bleiburg

Ivo i Slavko Goldstein

Rasap i slom NDH, Bleiburg i Križni put

Tekst pod gornjim naslovom objavljen je kao 48. poglavlje u knjizi Ive Goldsteina *Hrvatska 1918-2008* (Novi Liber, Zagreb 2008). To je jedino od 91 poglavlja te knjige u kojem je urednik Slavko Goldstein surađivao i kao suautor. Ovdje prenosimo kompletan tekst, jer ga držimo zasad jedinim koji tako sažeto daje cjelovit historiografski pregled sindroma Bleiburg i Križni put, pregled zasnovan na pomnim istraživanjima i objektivnom historiografskom pristupu, a bez jednostranih politizirajućih interpretacija.

NDH se urušavala zajedno sa svojim nacističkim saveznikom. Mnogima u vodstvu NDH postajalo je to jasno, pa se u ljeto 1944. godine stvara zavjerenička grupa na čelu s dva ministra realističnijeg odnosa prema postojećoj situaciji (Ante Vokić i Mladen Lorković). Oni su, navodno, željeli ukloniti najkompromitiranije i najradikalnije ustaše s vlasti, nadajući se – nedvojbeno bez ikakve osnove – da će se tako moći povezati sa zapadnim Saveznicima i spasiti NDH od jugoslavenskih komunističkih partizana, odnosno „sačuvati državu”.[310] I Vokić i Lorković, kao visoki dužnosnici režima (Lorković je bio, pored ostalog, ministar vanjskih poslova i ministar unutarnjih poslova te istaknuti ideolog ustaštva, a Vokić, jedan od osnivača zloglasne Crne legije, general, od početka 1944. godine i ministar oružanih snaga itd.), bili su toliko kompromitirani, da ih nitko u antifašističkom taboru – ni zapadni Saveznici, ni SSSR – nije mogao prihvatiti kao spasitelje

[310] Zanimljivo je da je sam Lorković u pismu Anti Paveliću tvrdio da „ja nikada ne bih bio sposoban na pomisao, da mi proti Niemaca podignemo ruku, nakon što smo njihovom pomoći ostvarili naš najviši ideal – hrvatsku nezavisnu državu” (Matković, „Pismo Mladena Lorkovića iz kućnog pritvora poglavniku Anti Paveliću”, 319). No, treba imati u vidu da to Lorković piše iz kućnog pritvora, prije negoli je deportiran u Lepoglavu, s očiglednom željom da spasi život.

zločinačke države i njezina režima. Uostalom, NDH kao državu ionako nitko nije mogao „spasiti" jer su Velika trojica na konferenciji u Teheranu u prosincu 1943. potvrdila odluku Moskovske konferencije iz listopada iste godine, po kojoj će države, koje je Treći Reich nasilno anektirao, raskomadao i okupirao (Austrija, Čehoslovačka, Jugoslavija, Grčka, Poljska i dr.) poslije rata biti ponovno uspostavljene i nikakve – po Hitleru prekrojene granice – neće biti priznate. Uz pomoć Nijemaca ustaška tvrda jezgra s Pavelićem na čelu ugušila je zavjeru, pohapsila i kasnije poubijala vodeće zavjerenike i ostala vjerna Trećem Reichu sve do zajedničkog sloma. Pavelić je ostao „posljednji Hitlerov saveznik".[311]

Tih su mjeseci na opetovane partizanske pozive domobrani masovno prelazili u partizanske jedinice. Da bi spriječila masovno osipanje domobrana, potkraj 1944. godine ustaška je vlast ujedinila domobranske, oružničke i ustaške jedinice u Hrvatske oružane snage (HOS) i tako je ostalo sve do kraja rata.[312]

Kada su partizanske jedinice prvih dana svibnja stigle pred sam Zagreb, ustaški dužnosnici i mnogi građani, među njima i vođa HSS-a Vladko Maček, nisu željeli dočekati novu vlast, bojeći se represalija.[313] Bili su to dani rasula; znalo se da se Hitler ubio, da je sovjetska vojska ušla u Berlin te da neposredno predstoji konačni slom njemačke vojske. Ustaški je vrh tih zadnjih dana očajnički pokušavao uspostaviti kontakte sa zapadnim saveznicima (između ostalog, i misijom ustaškog pukovnika i ministra Vjekoslava Vrančića) kako bi s njima sklopio separatni sporazum i tako spasio sebe i NDH, ali su to bile krajnje nerealne nade.[314]

---

311 Opširno, Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, t. 2, str. 3, 78-139; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 289-294; posve pogrešno o „demokratskom vojnopolitičkom prevratu" govori Ivičević, „Politički program ratne HSS i 'puč Vokić-Lorković'", 495.

312 Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 357.

313 Boban, „Vladko Maček u emigraciji – od izlaska iz zemlje do odlaska u SAD".

314 Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, t. 2, str. 288. i d.

Maks Luburić – posljednji zapovjednik vojske NDH

Povlačenjem njemačke vojske i njezinih saveznika s Balkana u posljednjim mjesecima rata zapovijedao je general pukovnik Alexander Löhr, njemački komandant jugoistočnog bojišta. Tako je pod njegovom komandom bila i vojska NDH. Kada je prvih dana svibnja počelo povlačenje iz sjeverozapadne Hrvatske i Zagreba, general pukovnik Löhr je koristio vojsku NDH kao zalaznicu, dok je svoju, njemačku vojsku upućivao naprijed, kako bi što prije dospjela do Koruške i predala se Britancima, sukladno naredbi njegove Vrhovne komande koja je očekivala bolji tretman kod Britanaca nego kod sovjeta i Jugoslavenske armije. Već prije toga, na sjednici od 30. travnja, Pavelić i Vlada NDH odlučili su napustiti zemlju, zajedno s njemačkim trupama u povlačenju. S tom je odlukom odmah upoznat Glavni vojni stožer HOS-a, koji je na sjednici od 1. svibnja počeo razrađivati pripreme za povlačenje (na sjednici je bilo prijedloga da dobar dio vojske NDH ostane u zemlji i pokrene gerilski rat protiv pobjedničke vojske i njene vlasti, ali je to odbila velika većina sudionika).[315]

Uvečer, 7. svibnja 1945. godine, general pukovnik Löhr telefonom je obavijestio Pavelića (koji je tada u povlačenju sa svojim Glavnim stanom stigao do Rogaške Slatine) da će Njemačka sutradan, 8. svibnja, potpisati opću kapitulaciju i da njemu, Paveliću, prepušta zapovjedništvo nad oružanim snagama NDH. Ujutro, 8. svibnja, Pavelić je u Rogaškoj Slatini sazvao sastanak Glavnog stana, kojem su prisustvovali i njemački poslanik u NDH Siegfried Kasche i ministar vojske NDH viceadmiral Nikola Steinfel. Sastanak je bio vrlo dramatičan i trajao je manje od sat vremena. Zaključak je bio da će i vojska NDH kapitulirati, ali samo pred britanskim i američkim trupama, „kako bi se izbjeglo da budu zarobljene od ruskih ili Titovih snaga". Na istome

[315] Luburić, „Povlačenje hrvatske vojske prema Austriji", 37, 47-51.

sastanku Pavelić je „imenovao generala Vjekoslava Maksa Luburića zapovjednikom hrvatske vojske i povlačenja".[316] To je bio Pavelićev posljednji čin kao poglavnika NDH. Zatim je s nevelikom pratnjom napustio svoj Glavni stan i vojsku, preko Maribora se odvezao u Austriju i, presvučen u civilno lovačko odijelo, nakon desetodnevnog tumaranja kroz austrijske šume i Alpe, dospio do unaprijed pripremljenog pribježišta u seocetu Leingreith u sjeverozapadnoj Austriji, gdje ga je već više tjedana čekala njegova obitelj.[317]

Prethodnih dana u Zagrebu su se sa svih strana (iz pravca Karlovca, s istoka) slijevale „kolone/bujica vojske, civila, stoke, kola", svjedoči stalni partizanski pregovarač Boris Bakrač, koji je, kao partizan, 6. svibnja sa specijalnom misijom ušao u Zagreb kako bi s njemačkim predstavnicima pregovarao o razmjeni zarobljenika.[318]

U noći 5. na 6. svibnja sve jedinice Oružanih snaga NDH dobile su naredbu da se povlače prema Celju. Povlačenje se odvijalo na tri glavna pravca: najveća kolona iz Zagreba preko Novih Dvora i Rogaške Slatine, druga kolona pravcem Samobor – Brežice – Zidani Most – dolina Savinje – Celje i treća kolona iz sjeverne Hrvatske preko Varaždina, Ivanca, Đurmanca i Rogateca.[319] Vojnim kolonama pridružila se masa civilnih izbjeglica – ustaške obitelji i drugi privrženici vlasti NDH, građani koji zbog raznih razloga nisu htjeli dočekati novu vlast. Prometnice su bile zakrčene kamionima i osobnim automobilima, zaprežnim vozilima, konjima i drugom stokom koju su izbjegli seljaci vukli za sobom. Mnogi su bili obmanuti tješiteljsko-promidžbenim

---

[316] Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, t. 2, str. 325-341; Jareb, *Pola stoljeća*, 116; Bauer, „General Löhr i događaji oko Bleiburga", 101-102.

[317] Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, 10. i d.

[318] Bakrač, „Partizan u Zagrebu", 119, 121; o slijevanju izbjeglica u Zagreb tijekom posljednjih tjedana rata postoje brojna svjedočenja neposrednih sudionika, kao npr. Kamber, *Slom NDH, kako sam ga ja proživio*; *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 414-416.

[319] Šklopan, „Povlačenje hrvatskih oružanih snaga u svibnju 1945", 78.

krilaticama „da ćemo se u najduljem roku od 48 sati susresti s Englezima i staviti im se na raspolaganje", pa su u velikom broju kretali i pješice.[320] Od iznemoglosti i gladi mnogi su zaostajali, a brojni pokušavali pobjeći iz vojne kolone, najviše oni koji su posljednjih tjedana bili prisilno mobilizirani u HOS. Kad bi takve uhvatili, ustaški pratioci kažnjavali su ih na licu mjesta – strijeljanjem.[321]

Koliko je ukupno bilo vojnika i civila, ne zna se točno, jer emigrantski krugovi nisu raspolagali s autentičnom dokumentacijom i težili su proizvoljnom uvećavanju brojki, dok je komunistička literatura ili o tome šutjela ili bila sklona brojčanom umanjivanju, osobito kad se radilo o broju izbjeglog civilnog pučanstva. Prema novijim stručnim procjenama o brojnom stanju vojske NDH, prvi put temeljito zasnovanima na uvidu u onovremenu autentičnu dokumentaciju, u tim kolonama koje su se u prvoj polovici svibnja 1945. iz Hrvatske povlačile kroz Sloveniju prema Austriji, moglo je biti oko 100.000, a najviše 116.000 vojnika.[322] O broju civilnih izbjeglica koji su se pridružili vojnim kolonama procjene preživjelih svjedoka vrlo su disparatne, a relevantnih izvornih dokumenata nema. Ipak, analizom opisa u sjećanjima preživjelih može se zaključiti da je civila bilo znatno manje nego vojske, vjerojatno ne više od 50 do 60.000 ljudi. Kada se svi ti podaci zbroje, ispada najrealnija procjena da je u izbjegličkoj koloni koja je kretala iz Hrvatske moglo biti oko 150.000 osoba.[323] Kolona je bila duga između 45 i 65 kilometara.

---

[320] Svjedočenje Branimira Vidmara u: *Bleiburg, otvoreni dossier*, 71-75; Perić, *1945.-1995. Bleiburg. Svjedočanstvo*, 20; Rojnica, *Susreti i doživljaji*, knj. 1.

[321] Lasić, *Autobiografski zapisi*, 156-158, 161-166.

[322] „Uzimajući u obzir sve navedeno, brojno stanje cjelokupnih oružanih snaga NDH, u vrijeme 'gorkoga kraja', nije moglo biti veće od 100 do 110.000 ljudi" – Marijan, *Ustaške vojne postrojbe 1941. – 1945.*, 76. Brojku od 116.000 navodi Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, 817.

[323] Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*; Bekić, „Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja", 205-207.

Istovremeno, cestama kroz Gorenjsku, od Ljubljane i Kranja prema Austriji, na pravcu prema Železnoj Kapli (Bad Eisenkappel) i Celovcu (Klagenfurtu), povlačilo se oko 17.000 slovenskih domobrana (belogardista), srpskih ljotićevaca, četnika i manja skupina vojnika NDH, zajedno s oko 10.000 slovenskih civilnih izbjeglica.[324] Na cijelom tom području sjeveroistočne Slovenije između Save i Drave prvih dana svibnja 1945. bilo je još oko 300.000 vojnika i oficira njemačke armijske grupe E („Jugoistočni front") pod komandom general pukovnika Löhra koji je svoj štab smjestio u Polzeli nedaleko Celja.[325] Te su jedinice, sa svojim motornim vozilima, artiljerijom, komorama i drugom opremom prisvajale prednost na svim putevima prema sjeveru i time bitno usporavale kretanje oružanih snaga NDH i pratećih civila iz Hrvatske. Dio tih njemačkih jedinica već se prije 9. svibnja uspio prebaciti u Austriju, a s preostalima na tlu Slovenije slovenski su partizani od 9. do 13. svibnja na raznim lokacijama pregovarali o kapitulaciji. Neke formacije SS-a i neke druge borbenije jedinice odbile su položiti oružje i kroz borbe, često i teške gubitke, probile su se do Austrije, dok je većina nakon stanovitih oklijevanja i odgađanja ipak kapitulirala. Navodno se radi o 84.453 vojnika, podoficira i oficira.[326]

Obruč oko kaotične kolone u povlačenju

Nakon četverodnevnog mukotrpnog povlačenja kaotična kolona oružanih snaga NDH i civila koji su ih pratili, 9. i 10. svibnja postupno je pristizala do Celja. Izuzev nekoliko manjih okršaja, dotad nije bilo borbi s partizanima, jer su jake partizanske snage, divizije i korpusi, tek tih dana s raznih strana pristizale u po-

---

[324] Vodušek-Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast, 1944-1946*, 254-255.

[325] Brajović, *Konačno oslobođenje*, opširno 361-412, 451.

[326] Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, 852, kao izvor navodi Ministarstvo unutrašnjih poslova Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1949. i Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije iz 1964. godine.

dručje Zagreba, Varaždina i Brežica. Lokalni partizanski odredi bili su preslabi da se suprotstave cijeloj vojsci NDH u povlačenju.[327]

Nije bilo vatrenih okršaja ni u samome Celju 9. svibnja, kad su se tu prvi put licem u lice srele prethodnica oružanih snaga NDH s lokalnim partizanima koji su već bili zaposjeli vlast u gradu. Došlo je do pregovora koji su potrajali i narednog dana, 10. svibnja. Pod prijetnjama stostruko brojnijih jedinica NDH da će spaliti cijelo Celje predstavnici malobrojnih lokalnih partizana potpisali su sporazum po kojem su jedinice NDH i civili koji su ih pratili dobili slobodan prolaz kroz Celje prema sjeveru (u pravcu Frankolova). S druge strane, partizani i građani Celja dobili su jamstvo da jedinice u prolazu neće počiniti nikakav prepad ili pljačku.[328] Izuzev nekoliko incidenata, sporazum su obje strane poštivale, ali samo do pred jutro 11. svibnja, kada su sjeverno i sjeverozapadno od Celja otpočeli najprije manji vatreni okršaji, a zatim i teške bitke s obostrano velikim gubicima. Istovremeno, zaredali su i okršaji u samome gradu Celju, gdje su pristigla partizanska pojačanja zarobljavala i razoružavala zaostale njemačke, ustaško-domobranske i četničke jedinice, vršila „čistke" u gradu i uspostavila logor za zarobljenike i uhićenike.[329]

U tek oslobođenom Zagrebu, 9. svibnja, predstavnik Generalštaba JA general major Rade Hamović održao je sastanak sa zapovjednicima Prve, Druge i Treće armije JA s ciljem da se „razradi plan za likvidiranje neprijateljske grupacije u severozapadnom delu Jugoslavije".[330] Treća armija, slovenska 14. divizija i neki slovenski lokalni odredi dobili su zadatak da prepriječe puteve prema Austriji, Prva armija da zatvori obruč i

---

[327] Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, 308-309; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 377; Luburić, „Povlačenje hrvatske vojske prema Austriji", 58-60.

[328] Crljen, „Bleiburg", 170-173; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 414-424.

[329] K. Kovačić, u: *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 315-318; Rojnica, *Susreti i doživljaji*, knj. 1, 262; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 423-425.

[330] Colić, *Pregled operacija na jugoslavenskom ratištu 1941-1945*, 394.

napadne s istočne strane, a Druga armija s južne. Jedan izvrsno opremljen i naoružan motomehanizirani odred Četvrte armije iz Trsta već je stigao dolinom Soče, preko Vršiča i Karavanki u Korušku te je pomagao zatvoriti obruč sa sjeverozapada.[331]

Prolaskom oružanih snaga NDH kroz Celje tri dana je rukovodio general Luburić, ali dalje nije nastavio s tom vojskom, iako je od 8. svibnja bio njen vrhovni zapovjednik. Sukladno njegovoj ranijoj najavi Paveliću da se neće predati nikome, ni partizanima ni Britancima, Luburić je 11. svibnja, kada je prošao Celje, sa svega dva pratioca krenuo šumama natrag prema Hrvatskoj. Nekoliko dana skrivao se i oporavljao od rana u Zagrebu, pa je na Papuku sve do jeseni vodio gerilsku grupu „križara", da bi zatim s krivotvorenim ispravama preko Mađarske, Austrije, Italije i Francuske dospio u Španjolsku. Vodeći generali HOS-a izabrali su, 11. svibnja, generala Ivu Herenčića za zapovjednika glavne grupacije vojske u povlačenju.[332]

Glavnina oružanih snaga NDH nakon Celja krenula je prema Dravogradu, u nadi da će se tamo, prelaskom dravskoga mosta, naći na najbližem putu prema Austriji. Zbog kaotične dezorganizacije i drugih prepreka, a najviše zbog neprohodnosti prometnica koje je zakrčila njemačka vojska, njihovo povlačenje zajedno s civilima koji su ih pratili odvijalo se krajnje polagano, s mnogim zastojima, što je jedinicama JA dalo vremena da od 10. do 12. svibnja sasvim zatvore obruč. „Da nije bilo tih Nijemaca, mi smo mogli stići posve lako u englesku zonu i izbjeći partizanski obruč oko nas" – napisao je jedan od sudionika u povlačenju.[333]

Prije nego je obruč zatvoren, u Austriju je uspjela izbjeći većina ministara Vlade NDH i dio najviših vojnih dužnosnika, a

---

331 Dubajić, *Kočevski rog*, 89-168; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 345-351.

332 Luburić, „Povlačenje hrvatske vojske prema Austriji", 62-63; *Tko je tko u NDH*, 241-242; Crljen, „Bleiburg", 172.

333 Knezović, *Pokolj hrvatske vojske 1945*, 3-4, prema Grahek, *Bleiburg i „Križni put" u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, 27.

dan poslije njih (8. svibnja), poglavnik Pavelić s manjom pratnjom, a dan-dva poslije njega i dvije ili tri veće skupine vojnika s civilima koji su ih pratili, ukupno oko 3000 ljudi. Pod vodstvom ustaških generala Ante Moškova i Tomislava Rolfa (poznatog po važnoj ulozi u privođenju srpskih seljaka za pokolj u glinskoj crkvi u ljeto 1941)[334] te su se skupine 9. i 10. svibnja prebacile preko dravogradskog mosta prije nego su ga partizani zaposjeli, pa lijevom obalom Drave dospjele do Labota (Lawamünda) i na cesti prema Wolfsbergu predale se Britancima. Lokalni britanski zapovjednik tretirao ih je vrlo korektno, kao vojne zarobljenike, ali ih je 19. svibnja, po višoj naredbi, vratio preko granice i izručio predstavnicima JA. Ipak, namjerno ležernim nadzorom nad zarobljenicima, britanski je oficir omogućio većini da prije izručenja pobjegne u obližnje austrijske šume, pa je partizanima izručena tek manjina, a general Rolf je počinio samoubojstvo.[335]

Odvojene od glavne kolone, dvije skupine oružanih snaga NDH i civila koji su ih pratili, zajedno s oko 200 slovenskih domobrana i četnika, ukupno više od 2000 ljudi, probilo se 11. i 12. svibnja iz Gornjosavinske doline (Solčava) preko 1300 metara visokih planinskih staza Karavanki u Austriju, u Bad Eisenkappel (Železnu Kaplu). Tu su iznenadili malobrojnu lokalnu jedinicu slovenskih partizana, ali do vatrenih okršaja nije došlo, jer je nakon višesatne napetosti i neizvjesnih pregovora postignut nenapisan sporazum o nenapadanju i mirnom prolazu. Dio prebjeglih ustaša razbježao se po obližnjim šumama i brdima, a dio se zajedno s belogardistima, četnicima i civilima koji su ih pratili predao Britancima, koji su ih sproveli u logor Viktring kod Celovca (Klagenfurta). Dva tjedna kasnije, gotovo svi su izručeni jugoslavenskim vlastima.[336]

---

334 *Tko je tko u NDH*, 349-350.

335 Ilija Perušina u: *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 282-286; Rojnica, *Susreti i doživljaji*, 235-238.

336 Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 268-272.

Teške borbe oko Dravograda

Glavnina oružanih snaga NDH i civilnih izbjeglica 12. se svibnja nalazila na cestama i sporednim putevima iz Celja prema Dravogradu, s najgušćom koncentracijom u dolinama rijeka Pake i Mislinje, posebno oko sela Dolič. U širem području tu su se još kretale brojne postrojbe Wehrmachta koje su se poslije 9. svibnja postupno predavale partizanima ili probijale prema Austriji, te jedna „kozačka" divizija ruskih Vlasovljevaca, ostaci dviju razbijenih mješovitih muslimansko/bošnjačko-folksdojčerskih legionarskih divizija i blizu 10.000 srpskih i crnogorskih četnika koji su se u povlačenju sa svojim obiteljima pridružili oružanim snagama NDH.

Pojedini zapovjednici ustaških i domobranskih jedinica na nekim su lokacijama nastojali dogovoriti sporazum o mirnom prolazu poput onog u Celju, ali bez uspjeha.[337] Pristizanjem šest divizija Treće armije i dijelova Prve armije partizani su do 12. svibnja brojem vojnika i naoružanjem postali izrazito premoćni oružanim snagama NDH i više nigdje nisu dopuštali miran prolaz, a vodstvo jedinica NDH odbijalo je svaku pomisao na kapitulaciju pred divizijama JA „iz straha da će partizani s njima postupati jednako kao što su oni prethodne četiri godine postupali prema partizanima i propartizanskom civilnom stanovništvu".[338]

Titovu naredbu da se „presijeku sve veze prema Austriji" izvršavaju divizije Treće armije i snage Glavnog štaba NOV i PO Slovenije, dok jedinice Prve armije ne smiju dozvoliti „neprijateljskim snagama da se izvuku".[339] U nastojanjima da probiju obruč prema Austriji, oružane snage NDH predvode

---

[337] O neuspjelim dvodnevnim pregovorima s jednom partizanskom i jednom bugarskom komandom o slobodnom prolazu preko dravogradskog mosta vidi tekst Crljena, „Bleiburg", 173-180, te Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, 286-296.

[338] Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, 847.

[339] Broz, *Sabrana djela*, t. 28, str. 40.

ustaški veterani iz Crne legije, Poglavnikova tjelesnog sdruga (dviju jedinica čiji su pripadnici tijekom rata počinili brojne zločine nad civilnim stanovništvom) i Ustaške obrane (koja je činila posade gotovo svih logora u NDH, uključujući Jasenovac). Opterećene počinjenim genocidnim zločinima te se jedinice bore uporno i bezobzirno, na život i smrt. Brutalno se ponašaju i u završnim danima borbi, sjeverno i sjeverozapadno od Celja, divljački maltretiraju zarobljene partizane i gotovo ih sve ubijaju. Po slovenskim selima masovno pljačkaju, pale kmetije i nemilosrdno ubijaju njima sumnjive seljake i njihove cijele obitelji.[340]

Nakon brojnih manjih okršaja na raznim lokacijama, velike završne bitke počele su 12. svibnja napadom odabranih ustaških jedinica na Dravograd, s ciljem da se stvori mostobran preko Drave. U dvodnevnim borbama s naizmjeničnim napadima i protunapadima, dijelovi slovenske 14. i vojvođanske 51. i 36. divizije zadržali su i učvrstili kontrolu nad dravogradskim mostovima. Istovremeno, u podnevnim satima 12. svibnja 17. istočnobosanska divizija, prepadom s jugozapadnih obronaka Pohorja, napala je jezgru i zaleđe dugačke kolone oružanih snaga NDH i civilnih izbjeglica u Mislinjskoj dolini i oko sela Gornji Dolič. To je bila najkrvavija dvodnevna bitka u cjelokupnim završnim ratnim operacijama u Sloveniji u svibnju 1945. godine. Artiljerija 17. istočnobosanske divizije i Majevička brigada nemilosrdno su tukle po bespomoćnoj koloni, pri čemu je stradavalo mnogo vojske, ali i civilnih izbjeglica. „Titovi su partizani počeli pucati iz svih oružja po tom prostoru, gdje je bio nabijen čovjek do čovjeka bez 2 m^2 slobodnog prostora. Svaka mina od bacača imala je puni pogodak, tj. svoje žrtve (...) Jedino mogu reći da kada sam sa prvoga brda pogledao u dolinu, odakle smo krenuli, vidio sam da je dolje našlo grob cca. 2 do 3 hiljade ljudi. Zaključujem po tome, jer je

[340] Brojne žrtve tih zločina poimenično navodi Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 296, 300-301, 307-308.

upravo, bio vojnik ili civil, jedan preko drugog ležao mrtav."[341] Iako su baš u to vrijeme vojnički najsposobnije ustaške jedinice bile angažirane oko 20 kilometara sjevernije pred Dravogradom, neki dijelovi oružanih snaga NDH u Mislinjskoj dolini, usprkos taktički nepovoljnom položaju, pružale su očajnički otpor. Mjestimično je bilo i borbi prsa o prsa. Nakon dvodnevnih borbi, u podnevnim satima 14. svibnja, ustaše i domobrani morali su se povući iz Slovenjgradeca, gdje im je dotad bilo središnje uporište. Dijelovi oružanih snaga NDH bili su raspršeni, naneseni su im teški gubici, ali su i partizanski gubici bili znatni.[342]

Čini se da je upravo za vrijeme tih borbi u dolinama rijeke Mislinje i Pake započelo osvetničko ubijanje velikih grupa zarobljenika. Uoči glavne bitke, potpukovnik Blažo Janković, komandant 17. divizije JA, pregovarao je u selu Gornji Dolič sa zapovjedništvom 8. (ustaške) divizije HOS-a, upozoravao da treba obustaviti daljnje prolijevanje krvi i obećavao im korektan postupak sa zarobljenicima u duhu Ženevske konvencije – ako mirno kapituliraju i polože oružje. Međutim, ustaški zapovjednici nisu mu vjerovali i jasno mu rekli da će se predati samo Britancima.[343] Gotovo istovremeno, iz štaba 51. vojvođanske divizije u Dravogradu upućen je predstavnik (obavještajni kapetan Vesković) u ustaško zapovjedništvo glavne grupacije u Šentjanž s ultimativnim zahtjevom da kapituliraju 13. svibnja do 14 sati, uz upozorenje da im se poslije tog roka više ne jamči postupak prema ratnim zakonima, jer će biti tretirani kao banditi. Slično je upozoravao i major Frane Sever, šef operativnog odsjeka štaba 14. slovenske divizije, na pregovorima s nekim ustaškim parlamentarcima u Guštanju (Ravne na Koroškem).[344] Slične su poru-

---

[341] *Hrvatski holokaust*, svjedočanstvo Zvonimira Skoka, 291.

[342] Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 295-301; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 514-524.

[343] Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 295.

[344] Vidi K. Kovačić, u: *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 318; Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 302; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 520-521.

ke partizanski štabovi tih dana i na drugim sektorima upućivali zapovjedništvima opkoljene vojske NDH, pa se čini da je postojala opća direktiva partizanskog vodstva da se na taj način pokuša izbjeći daljnje ratovanje. Po svemu sudeći, tog 12. ili 13. svibnja još je možda bio moguć nekakav pisani sporazum o mirnoj kapitulaciji opkoljene vojske, s pozivom na Ženevsku konvenciju i eventualno sudjelovanje britanskih vojnih predstavnika (koji su se već nalazili na terenu, delegirani pri štabovima NOV i JA) kao svjedoka pri potpisivanju. Sa stečenim naknadnim iskustvima lako je pretpostaviti da to ne bi spasilo živote ustaškim dužnosnicima ni većini ustaških i viših domobranskih časnika, ali je vjerojatno moglo ublažiti sudbinu mnogim civilnim izbjeglicama, domobranima i ustaškim vojnicima.

U dvodnevnim borbama u dolini Mislinje i oko Gornjeg Doliča poginulo je, prema partizanskim izvorima, oko 3000 pripadnika vojske NDH, a 17. divizija zarobila ih je 10.960. Istovremeno, također prema partizanskim izvorima, poginula su 82 borca 17. divizije i 186 ih je ranjeno. Prema svjedočenju lokalnog stanovništva Mislinjske doline, poslije te bitke u njihovom je kraju u 10 velikih grobišta pokopano „najmanje 4700 ustaških leševa”.[345] Nerazmjer brojki o vlastitim i protivničkim gubicima, o broju ubijenih i pokopanih, jasno govori o činjenici da su masovno bili ubijani zarobljenici. Bila je to prva, pretežno osvetnička faza masovnog ubijanja poražene vojske NDH.

U razdoblju od 2. do 15. svibnja Treća armija imala je ukupno 826 poginulih i nestalih boraca, a imala je i 2482 ranjena.[346] Od toga, 142 borca su poginula, 55 je bilo nestalih i 374 ranjenih u danima poslije 9. svibnja, dakle poslije potpisanog i proklamiranog mira.[347] U istome izvještaju tvrdi se da je u borbama „ubijeno preko 20.000 neprijateljskih vojnika”,[348] pa i taj nerazmjer između vlastitih i protivničkih gubitaka jasno govori o ubijanju

[345] Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 301, 438.
[346] Petrović, „Pregled gubitaka Treće Armije”, 328.
[347] *Partizanska i komunistička represija*, 135.
[348] *Partizanska i komunistička represija*, 119, 124.

zarobljenika. Iz raznih dokumenata može se naslutiti da je bilo partizanskih komandanata i političkih komesara koji su raspirivali taj osvetnički gnjev („nije bandi dosta što je četiri godine žarila, palila i ubijala po našoj zemlji, pa puca još i sada, kad cijela Evropa slavi pobjedu i mir, a oni nam ubijaju drugove koji su se sutra trebali vratiti živi iz rata svojim kućama gdje ih čekaju djevojke i majke"), ali bilo je i komandanata i političkih komesara koji su nastojali obuzdati osvetnički gnjev svojih vojnika i ponegdje u tome uspijevali, a ponegdje i nisu.

Vrhovni komandant Josip Broz Tito uputio je 14. svibnja depešu svim štabovima armija i Glavnim štabovima Slovenije i Hrvatske: „Poduzmite najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenih od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaca... Lica koja treba da odgovaraju za djelo ratnih zločina predavati na revers vojnim sudovima radi daljnjeg postupka."[349] Među brojnim mogućim motivima za ovakvu Titovu naredbu barem su dva sasvim očigledna: prvo, nijedan kompetentni vojskovođa ne podnosi da mu vojska čini svojevoljne masovne ispade, mimo zapovjednog sustava i bez izričite naredbe; i drugo, već od 1. svibnja u Trstu i okolici, a od 9. svibnja u Celovcu (Klagenfurtu) i okolici, jake jedinice JA bile su u svakodnevnom dodiru s britanskim trupama. Jugoslavensko vodstvo željelo je zadržati bar dijelove tih područja, ali s terena su dolazile pritužbe o lošem ponašanju pripadnika Jugoslavenske armije, zbog čega je bilo i diplomatskih konflikata koji su umanjivali izglede na ostvarenje jugoslavenskih aspiracija o proširenju državnih granica.

Međutim, Titova naredba nije bila jako oštro formulirana: ne traži se odgovornost za počinjeno, ne preciziraju se kazne za nove prekršitelje. Pojedinačna ubijanja zarobljenika nisu prestala („htio je pobjeći, što sam drugo mogao nego pucati?"), ali sljedećih dana više nije bilo masovnih ubijanja na mjestima zarobljavanja – zarobljenici su odvođeni u logore, gdje je slijedio daljnji postupak prema novim uputama.

---

[349] Broz, *Sabrana djela*, t. 28, str. 43.

Uvidjevši da neće moći ovladati dravogradskim mostovima i da se obruč pogibeljno steže pod pritiskom nadirućih snaga Treće armije iz južnog pravca duž Mislinjske doline, vodstvo preostalih jedinica NDH na sastanku u Šentjanžu 13. svibnja odlučilo se za pokušaj proboja zaobilaznim putevima. Rafael Boban ponovno je prikupio najborbenije ustaške jedinice, krenuo s njima u noćni zaobilazni manevar preko sela Kotle i oko 3 sata pred jutro 14. svibnja izvršio iznenadni prepad na štab i manje dijelove 7. vojvođanske brigade 51. divizije u Ravne na Koroškem, odakle su se brojčano i borbeno slabiji Vojvođani brzo povukli. Tim manevrom ustaše su svojoj glavnini oslobodili put iz dravogradskog rejona prema zapadu, dolinom rijeke Meže i okolnim prometnicama.[350]

Obaviještena da je put prema zapadu otvoren, masa vojske i naroda nagomilana pred Dravogradom nahrupila je cestom prema Ravne na Koroškem i Prevalji. Bilo je mnogo paničnog i kaotičnog ponašanja, ali i odlučnosti da se napokon izmakne partizanskom obruču.[351] Borbena prethodnica vojske NDH lako je iz Prevalje potisnula malobrojnu zalaznicu 7. vojvođanske brigade i već rano prije podne našla se pred cestovnim raskršćem u selu Poljana. Preostalo je još oko 5 kilometara do sela Holmec na staroj slovensko-austrijskoj granici i daljnjih 5 kilometara do Bleiburga. Ustaško vodstvo raspolagalo je podacima da su na staroj austrijskoj granici već raspoređene britanske trupe, ali prepreka su bili partizani raspoređeni u selu Poljana i oko nje. Tu se razvila bitka koja je trajala cijelog dana i sve do večernjih sati 14. svibnja, a često se spominje kao posljednja veća bitka Drugoga svjetskog rata u Europi.[352]

Prethodnog dana, 13. svibnja, Prva brigada 14. slovenske divizije (Tomšičeva) u selu Poljana zaustavila je 104. lovačku diviziju Wehrmachta na njezinu putu prema austrijskoj granici.

---

[350] Brajović, *Konačno oslobođenje*, 345-346; Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, 339-341; Crljen, „Bleiburg", 182-187.

[351] Crljen, „Bleiburg", 179-187.

[352] Brajović, *Konačno oslobođenje*, 549.

Nakon višesatnih neuspjelih pregovora došlo je do kratkotrajne oštre bitke u kojoj su vješto postavljene zamke Tomšičevaca nanijele teške gubitke elitnoj njemačkoj diviziji, koja je pod tim pritiskom pristala na kapitulaciju. Tomšičeva brigada je cijelu večer i narednu noć razoružavala blizu 10.000 njemačkih vojnika i oficira i sprovodila ih u zarobljeništvo prema Črni na Koroškem, pa se samo njezin manji dio, zajedno s jednim bataljonom Šlandrove brigade i razbijenim dijelovima 7. vojvođanske, mogao suprotstaviti žustroj navali jedinica vojske NDH u Poljani. Žestoka bitka s velikim obostranim gubicima u samome selu ipak je trajala gotovo cijeli dan, od 9 do 17 sati, kad su partizani bili prisiljeni na povlačenje i time je bio otvoren cestovni put prema Bleiburgu.[353] Istovremeno, dok je trajala bitka u selu Poljana, jedna jaka grupa ustaških jedinica prešla je Mežu u Ravne na Koroškem, razbila položaje 6. i 12. brigade 51. vojvođanske divizije, potisnula ih na lijevu obalu Drave i ovladala dijelom prostora između Meže i Drave. Štab 51. divizije u Dravogradu čak je nakratko izgubio i svaku vezu s dobrim dijelom svojih jedinica. Time je većini vojske NDH i pratećim civilima bio omogućen relativno siguran prolaz cestom prema Poljani i Bleiburgu, ali cesta je bila zakrčena, kretalo se polako s velikim zastojima, kolona je bila dugačka više od 40 kilometara i veliki dio vojske i naroda nije se ni pomakao iz doline pred Dravogradom. Ipak, prilično velika grupa probila se mimo ceste, obroncima planine Strojna, duž željezničke pruge i prije noći stigla na austrijsko-slovensku granicu, odnosno pred Blajburško polje.[354]

U predvečernjim satima 14. svibnja na staroj austrijsko-slovenskoj granici prethodnice oružanih snaga NDH susrele su se s jednom isturenom tenkovskom jedinicom Petog korpusa Osme armije britanske vojske. Ustaškim je predstavnicima odmah

---

[353] Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 307-308, 317-327; K. Kovačić u: *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 319; Ljekić, „Od Ivan Planine do Blaiburga", 80-81.

[354] Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, 339-342, 347-351; *Hrvatski holokaust*, 208-209; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 546-548.

saopćena demarkaciona linija u polju pred Bleiburgom do koje se smiju kretati i koju ne smiju prijeći, a narednog jutra obaviješteni su da će ih u 13 sati primiti predstavnik iz štaba britanskog Petog korpusa. Tijekom jutra i prijepodneva 15. svibnja neprekidno su navirale grupe vojske i civila, pa ih se u polju pred Bleiburgom nakupilo vjerojatno oko 30.000. Svi ostali još su bili u nepreglednoj masi duž ceste do Dravograda. Partizani su koristili mjestimično zatišje od borbi da prikupe vojsku i ponovno zatvore još čvršći obruč oko goleme neprijateljske kolone.[355]

Pregovori u Bleiburgu

U starome dvorcu kraj Bleiburga predstavnik štaba britanskog Petog korpusa brigadir Patrick Scott vrlo je hladno primio delegaciju oružanih snaga NDH (generali Herenčić i Servatzy i pukovnik Crljen). Nije se ni predstavio niti im pružio ruku. Prema zapisu Danijela Crljena, general Herenčić započeo je svoj istup izjavom: „Dolazimo po nalogu Poglavara NDH i hrvatske vlade, da se predamo i stavimo pod zaštitu zapadnih saveznika", na što je brigadir Scott spremno i resko odgovorio da ih „engleska vojska ne može primiti", da bi s njima „trebalo postupati kao s ilegalnim bandama", jer su „po ugovoru o primirju trebali već prije osam dana položiti oružje pred partizanskim jedinicama, a ipak su nastavili s borbom".[356] Na Herenčićevu repliku da su „za NDH partizani razbojničke bande", brigadir ga je prekinuo i odlučno odrezao: „Oni su naši saveznici." Time je, u stvari, u prvoj minuti susreta sve bilo rečeno.

Daljnje inzistiranje i argumentiranje ustaških delegata brigadir Scott vojnički je presjekao – budući da ima „sasvim precizne naloge od generala Alexandera koji je sigurno dobio potrebne političke upute od predsjednika vlade gospodina Churchilla", pa nema smisla dalje raspravljati jer se „neće ništa promijeniti na

[355] Brajović, *Konačno oslobođenje*, 546.
[356] Crljen, „Bleiburg", 189-190.

već stvorenim odlukama", to jest da britanska vojska ne prima predaju glavnine vojske NDH, koja se ima predati savezničkoj vojsci jugoslavenskih partizana protiv kojih je NDH četiri godine ratovala. Da bi bar donekle ublažio krutost svojih riječi, brigadir je dodao da „naši saveznici priznaju međunarodne ugovore i obavezali su se postupati prema međunarodnim zakonima, tako da se vaš svijet nema čega bojati od njih. Vi niste trebali narod zastrašivati svojom propagandom i navesti ga da napusti zemlju bez potrebe."

Zatim je brigadir Scott srdačno dočekao partizanske delegate (komandanta slovenske 14. divizije Ivana Kovačiča Efenku i političkog komesara vojvođanske 51. divizije Milana Bastu), suočio ih s ustaškim predstavnicima i zamolio komesara Bastu da im izdiktira uvjete kapitulacije. Uvjeti su bili vrlo tvrdi i neumoljivi: u roku od 1 sat i 20 minuta „izvjesiti bijele zastave i izvršiti organiziranu predaju čitave vojske". I Basta je usput spominjao da će se „prema zarobljenicima poštivati ratna pravila" i da će „krivci biti izvedeni pred vojni sud", ali o tome nije nudio nikakva jamstva, već je inzistirao na terminu „bezuvjetna kapitulacija". Kad su se poslije toga ustaški delegati počeli pogađati pokušavajući isposlovati barem produljenje roka za predaju, brigadir Scott je izgubio strpljenje i upozorio ih da su britanski tenkovi na raspolaganju partizanskim komandantima. Pred tom prijetnjom delegacija HOS-a povukla se i oko 16 sati krenula obavijestiti svoje trupe o uvjetima kapitulacije.[357]

U velikoj većini mnogobrojnih tekstova o kompleksu Bleiburg provlači se tvrdnja da se glavnina vojske NDH predala Britancima, a da su zatim Britanci tu vojsku izručili Jugoslavenskoj armiji – što nije točno. Prije 15. svibnja britanske vojne jedinice u Koruškoj prihvatile su predaju nekoliko manjih grupa vojske NDH i konfinirale ih u zarobljeničkim logorima, ali odluka da se

---

[357] Razgovore u blajburškom dvorcu podrobno su opisali Crljen, „Bleiburg", te Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*, 354-365. Iako događaj interpretiraju sa sasvim suprotnih stanovišta, opisi činjenica u bitnome su podudarni, pa ih se može prihvatiti kao vjerodostojne.

ne prihvati predaja glavnine oružanih snaga NDH i da ona bude prepuštena Jugoslavenskoj armiji bila je donesena unaprijed, već nekoliko dana prije susreta u Bleiburgu. O tome su se u lokalnim štabovima britanske vojske u Koruškoj već dogovarali predstavnici 4. operativne zone NOV Slovenije i Motoriziranog odreda 4. armije, a čini se da je definitivni dogovor preciziran na sastanku komandanta 14. slovenske divizije potpukovnika Ivana Kovačiča Efenke u štabu britanskog Petog korpusa 15. svibnja ujutro, neposredno prije susreta u Bleiburgu.[358]

Nekoliko je bitnih okolnosti utjecalo na takve odluke nadležnih britanskih tijela, iako su u tim krugovima prvih dana svibnja još postojale neke dileme. Zbog neusuglašenih jugoslavenskih aspiracija na Trst, Julijsku krajinu i dijelove Koruške, došlo je između zapadnih saveznika i jugoslavenskih vlasti do žustrih diplomatskih polemika i velikih napetosti na samome terenu. U najkritičnijim danima, sredinom svibnja, u povjerljivim se depešama na obim stranama čak spominjala i mogućnost oružanog sukoba. Na jugoslavenskoj strani bilo je i znakova sumnje da bi u prijetećem sukobu Britanci mogli upotrijebiti vojsku NDH u borbi protiv JA, iako se iz britanskih dokumenata vidi da nadležne institucije i ličnosti na takvu kombinaciju nisu ni pomišljale. Prevladala je obostrana spoznaja o nužnom kompromisu, nasuprot besmislenom začinjanju novoga sukoba među ratnim saveznicima, netom nakon zajedničke pobjede izvojevane u mnogo krvi. Po dogovorima koji su postignuti usmeno i kratkim depešama, a bez potpisanog ugovora, sve jedinice JA povukle su se do 23. svibnja iz Koruške na staru jugoslavensko-austrijsku granicu, a Britanci su odbili primiti predaju glavnine vojske NDH i do kraja svibnja postupno su iz zarobljeničkih logora izručili jugoslavenskim vlastima oko 20.000 ranije prihvaćenih slovenskih belogardista, crnogorskih i srpskih četnika i ljotićevaca, zajedno s oko 3000 pripadnika oružanih snaga NDH i ustaških dužnosnika, uključujući i ministre Vlade NDH. Na tu odluku Britanaca

[358] Strle, *Veliko finale na Koroškem*, 425-426. i 335-340; Brajović, *Konačno oslobođenje*, 555-557.

znatno je utjecalo i njihovo izrazito loše mišljenje o NDH, koja je pune četiri godine ratovala na strani Hitlerova Trećega Reicha, nastavila ratovati nakon što su svi drugi kapitulirali i prestali ratovati, koja je prema britanskim spoznajama ogrezla u zločinu i u čijim su kolonama prema Koruškoj bježali i mnogi ratni zločinci. Dodatno je za glavnu grupaciju oružanih snaga NDH i pratećih civila bilo vrlo nepovoljno, što su njeni ustaški predvodnici, u nastojanju da dokažu kako je s njima hrvatski narod, pisano i usmeno lažno obavještavali Britance tvrdeći da u koloni imaju oko 200.000 vojnika i 500.000 civila. Možda bi Britanci još i 15. svibnja u svoje logore privremeno smjestili neku manju grupu vojske NDH, ali u tadašnjoj zategnutoj situaciji u Koruškoj nisu imali ni hrane ni dovoljno vojske, a ni najmanje dobre volje, da se brinu o tolikom broju ljudi.[359]

Svakako, preostaje i moralno pitanje: jesu li saveznički vojni zapovjednici i druge nadležne institucije, odlučivši ne prihvatiti predaju glavne skupine vojske NDH i izručiti manje grupe već zaprimljenih zarobljenika te vojske, kao i slovenske belogardiste i srpsko-crnogorske četnike – jesu li, dakle, saveznički vojni zapovjednici i predstavnici njihovih Vlada mogli slutiti da dio tih ljudi šalju u masovnu smrt, bez suda i suđenja? Na to pitanje nema pouzdanih odgovora. Dokumenti ukazuju da je nekih slutnji moralo biti, iako manje katastrofičnih od stvarnog raspleta koji je uslijedio. Uostalom, sve se to događalo u atmosferi kraja Drugoga svjetskog rata, u kojoj su ljudski životi bili na najnižoj cijeni.

Kapitulacija vojske NDH

U kasnim poslijepodnevnim satima 15. svibnja na Blajburškom polju vojska NDH obavljala je svoj posljednji čin – skupnu predaju pred malobrojnim slovenskim, vojvođanskim i slavon-

[359] Sustavan pregled svih aspekata izručenja, uz navođenje relevantne literature, Grahek, *Bleiburg i „Križni put" u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, 57-91; vidi i općenito, Bekić, „Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja".

skim partizanima. Otpora nije bilo, jer je u datim okolnostima bio praktički nemoguć. Na samom Blajburškom polju bilo je kratkotrajne puščane i mitraljeske paljbe, navodno po jednoj grupi HOS-ovaca koja je odgađala predaju i po nekim bjeguncima.[360] U toj pucnjavi prema jednom je izvoru bilo 16 poginulih, prema drugome 27, a prema trećem oko 40 žrtava. Prije isteka roka za predaju, dio ustaških veterana – osobito onih iz Crne legije, Ustaške obrane i Poglavnikova tjelesnog sdruga – u manjim se grupama odmetnuo u obližnje planinske šume, a pridružio im se veći broj viših ustaških dužnosnika. Neki su se uspjeli probiti dublje u Austriju, preživjeti i domoći se života u emigraciji, neki su pohvatani i pobijeni, a najborbeniji i najspretniji probili su se u Jugoslaviju, sve do Hrvatske i Bosne, gdje su stvarali jezgre križarskih grupa.[361] Prema pričanju Maksa Luburića, Rafael Boban sa svojom grupom probio se do Bilogore, gdje se u studenom 1945. Luburić s njime morao sastati, ali kad je Boban poginuo u jednom okršaju i grupa mu bila razbijena, Luburić se vratio na Papuk, raspustio svoju grupu i prebacio se u Mađarsku.[362]

Najveći dio vojske NDH i civila koji su ih pratili nije se uspio probiti ni do austrijske granice. Demoralizirani situacijom, gladni i iscrpljeni, u grupama su se masovno predavali partizanskim jedinicama 15. i 16. svibnja, najviše u rajonu Dravograda. I tu su se neke manje grupe odmetnule i pokušavale probiti prema Austriji ili natrag u Hrvatsku, ali su većinom bile pohvatane ili razbijene. Velika skupina crnogorskih i srpskih četnika, njih navodno oko 8000 (zajedno s civilima koji su ih pratili), skupno se predala 16. svibnja.[363]

---

[360] Brajović, *Konačno oslobođenje*, 564.

[361] Crljen, „Bleiburg", 197-200, detaljno opisuje kako se odlučio pridružiti u bijegu jednoj satniji Ustaške obrane pod zapovjedništvom bojnika Ante Vrbana, zapovjednika ustaških koncentracionih logora na Pagu i u Jasenovcu-Staroj Gradiški 1941-1942. godine.

[362] *Mali ustaša Maks*, 58.

[363] Svjedočenje Mihajla Minića koji se predao zajedno s većom četničkom skupinom. Vidi, u: *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 311.

S austrijske granice i iz Dravograda partizani 12. slavonske divizije većinu su zarobljenika dopremili u prihvatne logore i kasarne u Mariboru, a nešto manji dio otpremila je 40. divizija u Celje i zatim u Zagreb.[364] Viši časnici i dužnosnici otpremani su kamionima pod jakom stražom, kako nikako ne bi mogli pobjeći, a velika većina ostalih pješice, po 50 kilometara ili još više. Postupak prema zarobljenicima u početku, pred Britancima, bio je korektan, ali s približavanjem Mariboru i Celju učestala je masovna pljačka, a bilo je raznovrsnog maltretiranja druge vrste. Putem je bilo i pojedinačnog ubijanja zarobljenika, ali ne i masovnih likvidacija.[365]

U logorima u Mariboru i Celju oficiri OZNE idućih nekoliko dana užurbano obavljaju neka površna saslušanja i vrše prvu selekciju zarobljenika. Time počinje druga etapa sindroma „Bleiburg – Križni put", koja obuhvaća i programirano, sistematski provođeno ubijanje nekih kategorija zarobljenika popraćeno mjestimičnim individualnim ispadima.[366] Ustaški i domobranski časnici s višim činom izdvojeni su i upućeni pred vojne sudove koji su u većini slučajeva sudili na smrt. Ustaški vojnici i dočasnici s duljim stažom u Ustaškoj vojnici izdvajani su za grupne likvidacije na obližnjim stratištima, bez suđenja. Vjerojatno je najveće stratište takve vrste, pored Kočevskog Roga, ono u Teznom kod Maribora.[367] Na taj su prostor u drugoj polovici svibnja do-

---

[364] *Partizanska i komunistička represija*, 117-118, 133.

[365] K. Kovačić, u: *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 320-322; *Hrvatski holokaust*, 316.

[366] O tim selekcijama prilično podudarno svjedoče brojni iskazi preživjelih zarobljenika, kao npr. Lovro Juraj Globan, u: *Hrvatski holokaust*, 427.

[367] *Partizanska i komunistička represija*, 117, 130; S. Goldstein, u: *Jutarnji list*, Zagreb, 20. IX. 2007; M. Ferenc, „Naredba je morala doći od Josipa Broza Tita!", *Glas Koncila*, Zagreb, broj 37 (1734), 16. IX. 2007. O broju smaknutih u masovnoj grobnici u Teznom ne postoje zasada sigurni podaci; 15. majevička brigada 17. divizije je izvještavala da joj je „zadatak likvidacija četnika i ustaša kojih ima dve i po hiljade". Tijekom istraživanja 1999, u protutenkovskom rovu na 70 metara pronađeno je 1179 kostura, a u ljeto 2007. napravljeno je još 14 sondaža na ukupno oko 950 metara rova.

vođeni većinom zarobljeni pripadnici vojske NDH (ustaše i manjim dijelom domobranski oficiri) te crnogorski i srpski četnici (vjerojatno oko 20%) koji su bili hladnokrvno smaknuti. Za mnoge domobrane bila je nesreća što su posljednjih ratnih mjeseci bili uklopljeni u HOS i obučeni u nove plave uniforme jednake ustaškima, pa su stradavali kao ustaše.

Zarobljeni civili, prije svih žene i djeca, odmah su već prvih dana puštani kućama. Dobivali su jednosmjerne propusnice do zavičajnog mjesta, s obavezom da se u roku od 24 sata jave lokalnoj Komandi mjesta.[368] Prema riječima Milovana Đilasa iz 1989. godine, kojima u načelu valja vjerovati, „zločince smo obično odmah strijeljali... za žene i djecu se nismo zanimali" (problem je što je termin „zločinac" bio tada shvaćan vrlo arbitrarno).[369] Žene za koje se po dokumentima ili odjeći moglo ustanoviti da su ustaške dužnosnice također su u pravilu otpuštane, ali tek nakon duljih preispitivanja ili nakon Križnog puta.[370]

Svi domobrani, ustaški mladići godišta 1927. i 1928. i ustaše s relativno kratkim stažom u Ustaškoj vojnici – otpremani su u dugim kolonama preko Maribora i Celja prema Hrvatskoj. U najvećoj od tih kolona, koju je od Celja do Samobora pratila 12. krajiška brigada 40. divizije, bilo je 40.000 zarobljenika – „Nijemaca, ustaša, domobrana".[371] Za neke su prolazne stanice za daljnju selekciju bili Samobor i Zagreb. Drugi su, pak, kroz Podravinu i Posavinu upućivani u Osijek, gdje su pomnije preslušavani, neki otpuštani kućama, a većina otpremana dalje u

U svim sondama pronađeni su ljudske kosti i ostaci vojne opreme, ali je gustoća nalaza sve manja prema dijelovima rova udaljenijima od temeljitije istraženog središta. Postoje nagađanja o blizu 15.000 žrtava u cijelome rovu, što je svakako pretjerano. Obavljene sondaže nisu dovoljne da bi se preciznije ustanovila broj leševa u rovu, koji se može procijeniti na ne manje od 2500, a kao gornja brojka, svakako manje od 15.000.

368 Franciska Blažević, u: *Hrvatski holokaust*, 242; Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 45.

369 *Telex*, Beograd, 24. IX. 1989; *Partizanska i komunistička represija*, 109-110.

370 Zelić, *Nezavisna Država Hrvatska u mom sjećanju*, 126-131.

371 *Partizanska i komunistička represija*, 128-129.

logore u Vojvodini. Pratnja tim kolonama bile su regularne jedinice JA. Imale su pisane naredbe viših štabova o vrlo strogom nadzoru i postupku sa zarobljenicima, a vjerojatno samo usmene upute o likvidaciji svakoga koji bi se izdvojio iz kolone ili previše zaostajao.[372] Križni putevi sasvim je primjerena metafora za te paćeničke marševe gladnih i često žednih zarobljenika, marševe duge i više od 1000 kilometara (čak do logora u Makedoniji), koje mnogi nisu izdržali ili su bili ubijeni. Stupanj strogoće i ubijanja umnogome je ovisio o komandiru ili komandantu jedinice JA koja je obavljala pratnju. Bilo je i česte samovolje, osvetništva, pa i pljačke. Bilo je i nastojanja da se takve pojave suzbiju, ali nedovoljno energičnih. Naprimjer, štab Druge armije 29. svibnja piše podređenim jedinicama da se „događa da borci i rukovodioci oduzimaju od zarobljenika i njihove privatne stvari, kao satove, prstenje, nalivpera i drugo" te se „ponovno naređuje i zabranjuje takvo oduzimanje, a ponovljeni slučajevi uzimat će se na odgovornost".[373] Međutim, pozivanja na odgovornost bilo je ipak relativno malo, smjenjivanja s položaja i disciplinskih kazni još manje, a strogih kazni jedva da je bilo ili su imale interni karakter i o njima se nije obavještavalo. Priča se da je, navodno, ipak bilo nekoliko strijeljanih partizana zbog samovoljnih ispada, ali o tome nisu pronađeni nikakvi dokumenti. U redovnom izvještaju OZNE za okrug Baniju OZNI za Hrvatsku od 6. lipnja 1945. spominje se i masovna likvidacija 194 osobe u blizini sela Knezovljana (kod Kostajnice) koju je samovoljno organizirao i proveo zamjenik komesara jednog bataljona KNOJ-a. Zahtijeva se da taj oficir bude smijenjen sa svoga položaja i da mu se onemogući takva samovolja, ali se ne predlažu nikakve kaznene mjere, čak ni sudski postupak.[374]

---

[372] Tolstoj, *Ministar i pokolji*; „Bleiburg 1945-1995"; *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*; *Bleiburg, uzroci i posljedice*; Grahek, *Bleiburg i „Križni put" u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*; vidi i Mijatović, „Politički i vojnički kraj NDH", 497-501.

[373] *Partizanska i komunistička represija*, 145.

[374] *Partizanska i komunistička represija*, 158.

Dugoročne posljedice sindroma Bleiburg i Križni put

O stradanjima zarobljenika na Križnome putu objavljeno je više stotina svjedočenja preživjelih, a najviše u knjigama *Hrvatski holokaust* i *Blajburška tragedija hrvatskoga naroda* koje su priređene i prvi put objavljene 1970, odnosno 1976. godine u krugovima hrvatske političke emigracije. Gotovo svi tekstovi prožeti su traumama proživljenih muka i skloni su subjektivnim viđenjima i politiziranoj interpretaciji, pa su im podaci često disparatni, ponekad i kontradiktorni, a rijedak im je oslonac u relevantnoj dokumentaciji. Pa ipak, postoje širi opisi i neki detalji koji su u mnogim iskazima podudarni, stoga ih se može smatrati vjerodostojnima te smatrati da tvore opću sliku o tim tragičnim zbivanjima. Nema sumnje da su zarobljenici na mnogim mjestima bili ubijeni bez suda i suđenja, individualno i grupno. Doduše, vojska NDH kao vojska nije imala pravo na tretman po Ženevskoj konvenciji iz 1929. godine, jer se od svog osnutka i sve do posljednjih dana nikad nije pridržavala članka 1, točke 4, Pravilnika o zakonima i običajima rata na kopnu, koji je sastavni dio i Haške konvencije iz 1907. i Ženevske iz 1929. godine.[375] Međutim, u duhu općeljudske pravde i pravičnosti, svako je ubijanje bez suda zločin, pa stoga nema sumnje da je nad pojedincima i grupama koje su na Križnome putu bile ubijene bez bilo kakva suđenja bio počinjen zločin. U međunarodnom pravu poslije Drugoga svjetskog rata takva su nedjela definirana kao ratni zločin, protivna prirodnom pravu i „temeljnim načelima ljudskoga roda”. Bacaju sjenu na NOB, ali „nisu odlučujuća za njegovu temeljnu karakterizaciju” kao zaslužnog sudionika na pravednoj strani u Drugom svjetskom ratu.[376] Pri tome treba uzeti u obzir i

---

[375] Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, 32; vidi također Djilas, *Wartime*, 448, gdje autor raspravlja o pravednosti i nepravednosti masovnih smaknuća svibnja 1945. i priznaje da je „kazna pravedna samo ako je utvrđena individualno”.

[376] Josipović, „Odgovornost za ratne zločine nakon II. svjetskog rata”, 38-41.

radikalnu promjenu kriterija koju je donio Drugi svjetski rat: do poslijeratnih sudskih procesa 1946. termin „zapovjedna odgovornost" uopće nije postojao, a i današnje poimanje o ratnim zločinima definirano je u međunarodnom pravu tek tijekom posljednjih 60 godina. U tom nastojanju da se pojmovi preciziraju i prodube, nužno je došlo i do shvaćanja da ratni zločin ne čini samo agresor, već ga može počiniti i napadnuta strana, da ni ratovanje na pravednoj strani ni izvojevana pobjeda ne donose automatski i aboliciju za počinjeni zločin.

U obilnom pisanju o Bleiburgu i Križnom putu najnepouzdanije su brojne procjene o broju žrtava. Stvarajući blajburški mit, politička emigracija uporno je iz emocionalnih i političkih razloga ustrajavala na preuveličavanju brojki. Naprotiv, jugoslavenske su vlasti ustrajavale u zavjeri šutnje i time onemogućile bilo kakvo znanstveno ili stručno istraživanje. S protokom vremena, sve je teže ustanoviti broj žrtava i on vjerojatno nikad precizno neće biti ni utvrđen. Preostaje nam samo poći od onog što je manje-više ipak utvrđeno: brojno stanje vojske NDH u trenutku kad je krenula u povlačenje iz Hrvatske, dakle prvih dana svibnja 1945. godine.

Kao što je već rečeno, iz Zagreba je u svibnju 1945. na povlačenje krenulo najviše 116.000 pripadnika oružanih snaga NDH,[377] što se poklapa s poznatim demografsko-statističkim radovima Vladimira Žerjavića. Ta se vojska raspala u nekoliko etapa: prvi dio je otpao već na putu iz Hrvatske do Celja i Dravograda, kad je nepoznat broj vojnika dezertirao iz kolone i pobjegao svojim kućama ili se predao partizanima. Masovno se ginulo u borbama do Dravograda i Poljane, a zarobljeni u tim borbama na objema su stranama uglavnom bili ubijeni. U prvim satima poslije kapitulacije na Bleiburgu velik broj pripadnika oružanih snaga NDH odbio se predati jedinicama JA i razbježao se po obližnjim planinama i šumama, dijelom se probio dublje u Austriju i kasnije živio u emigraciji, a dijelom se vratio

[377] O tome vidi bilj. 322. u ovom poglavlju.

u Hrvatsku i BiH i uglavnom izginuo u gerilskom ratovanju protiv novih vlasti. Procjenjuje se da je u emigraciju dospjelo oko 20.000 izbjeglica koji su posljednjih dana rata napustili NDH, ali je sasvim nejasno koliko je od toga broj onih koji su bili u koloni prema Bleiburgu, a koliko se probilo drugim putevima. Napokon, preostali dio vojske NDH predao se na Bleiburgu i na nekim drugim lokacijama i bio je dopremljen u zarobljeničke logore, a relativno mali dio ubijen je na putu u te logore; slijedilo je selektivno odvođenje iz logora na grupne likvidacije bez suda i suđenja, pa otpremanje preostalih na Križni put, boravak u logorima po cijeloj zemlji gdje se također stradavalo od gladi, iznemoglosti, bolesti i pojedinačnog ubijanja, pa napokon otpuštanje iz logora na tri načina – na slobodu, na daljnji prisilni rad ili na dopunsko odsluženje vojnog roka u JA. Gotovo je nemoguće utvrditi koliko je bilo žrtava na svakoj pojedinoj od tih etapa, a teško je govoriti i o ukupnom broju. Preostaje osloniti se na Žerjavićeva istraživanja, koja se dosad u ukupnoj procjeni za Jugoslaviju i za procjene po republikama i nacionalnostima, pokazala kao najpouzdanija. Posebno, njegove procjene o ukupnom broju jasenovačkih žrtava u novije su vrijeme potkrijepljene poimeničnim popisima, pa mu se može pokloniti povjerenje i za brojke o Bleiburgu. Žerjavić tvrdi, nakon vrlo pomnih analiza, „da bi gubici vezani za Bleiburg mogli iznositi oko 50 tisuća”.[378] U tu brojku Žerjavić ubraja pripadnike vojske NDH iz Hrvatske i iz BiH (dakle i Muslimane) koji su stradali za vrijeme bitaka i kasnije, za vrijeme Križnoga puta i boravka u logorima. Ta brojka uključuje i civile koji su stradali u koloni za vrijeme bitaka na putu prema Austriji i one civile koji su smaknuti u osvetničkom gnjevu diljem Hrvatske.

Iako se u javnim glasilima novih jugoslavenskih vlasti o tragičnim aspektima događaja na Bleiburgu i Križnom putu ništa nije javljalo, iako se likvidacije zarobljenika nastojalo održati pod velom „konspiracije”, duge kolone zarobljenika koje su u

[378] Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*, 77.

kasno proljeće prolazile sjevernom Hrvatskom nisu mogle ostati tajna. Ponegdje su dospijevale i vijesti o grupnim likvidacijama i o postupcima u logorima, pa se kod dijela stanovništva stvaralo nepovoljno raspoloženje prema novoj vlasti. Do viših rukovodstava dospijevale su i pritužbe lokalnih organa vlasti i organizacija KP, pa i hrabrijih pojedinaca, koji su se direktno žalili na postupke OZNE i KNOJ-a, dakle na tijela koja su direktno bila nadležna za odluke o sudbini zarobljenika i za provedbu tih odluka. O tome se prilično otvoreno i s negodovanjem raspravljalo i na tjednim sastancima Politbiroa Centralnog komiteta KPH u lipnju i srpnju, najčešće na inicijativu Vladimira Bakarića.[379] U opširnom mjesečnom izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 14. srpnja 1945. Centralni komitet KPH među svojim „osnovnim poteškoćama" spominje i „pitanje domobranstva", te nadovezuje da je zbog domobrana „reakcija digla veliku prašinu... Nepravilni postupci protiv domobrana, zlostavljanje u logorima, gladovanja i širenje tifusa izazvala su još veća negodovanja njihovih obitelji, tako da je pitanje domobrana zauzelo ozbiljne oblike." Spominju se i poduzete mjere za „energično odstranjivanje loših postupaka", ali se to nažalost „sporo provodi".[380] U Javnim tužilaštvima već potkraj lipnja uspostavljena su Odjeljenja za opći nadzor koja kontroliraju i OZNU te izvještavaju o nekim njenim „greškama koje momentalno štetno djeluju na političke prilike", ali se ne vidi što je zbog tih „grešaka" poduzeto.[381] Sve je to dovelo do Ukaza o pomilovanju i amnestiji što ga je na prijedlog predsjednika Savezne vlade i ministra narodne obrane (Josipa Broza Tita) donijelo Predsjedništvo AVNOJ-a 3. kolovoza 1945. godine. Tek je tim aktom zapravo prestala kalvarija velike većine preživjelih zarobljenika vojske NDH: prema izvještaju OZNE za Hrvatsku Ministarstvu narodne obrane Federativne Jugoslavije od

[379] *Zapisnici Politbiroa* I, 62-72.

[380] HDA, fond 1220, CK SKH, Politbiro, Izvještaj o radu CK KPH od 14. srpnja 1945.

[381] *Partizanska i komunistička represija*, 219.

14. kolovoza te godine od 6227 zarobljenika koliko se na dan amnestije nalazilo u pet glavnih zarobljeničkih logora u Hrvatskoj nakon 10 dana već ih je 5886 bilo otpušteno na slobodu, dok je preostali 381 upućen na daljnji postupak.[382] Time je *de facto* završen stradalački Križni put, ali nije prestala politička represija. Zemlja je ušla u petogodišnje razdoblje staljinizma, u kojem je komunistička vlast nastojala uvesti i učvrstiti jednopartijski totalitarni režim po uzoru na Staljinov SSSR.

Proustaška politička emigracija počela je već prvih poslijeratnih godina na događajima oko Bleiburga i Križnoga puta izgrađivati mitologiju emocionalnog simbola kolektivne tragedije. Istovremeno, taj je simbol imao i svoju sasvim utilitarnu političku svrhu, kao točka okupljanja, jedina točka zajedničkih osjećaja inače politički razjedinjene i frustrirane emigracije. I napokon, razbuktana mitologija Bleiburga imala je i svoju neizrečenu i pomno prikrivenu svrhu, dugoročno namijenjenu budućim generacijama i povijesti, pa zato možda i najdublju: raširenim blajburškim velom prekriti mnogo toga što se događalo prije Bleiburga, od travnja 1941. do travnja 1945, a gotovo da je sudbinski vodilo ravno na Bleiburg.[383]

Novouspostavljena komunistička vlast djelovala je sasvim oprečno, ali zapravo jednako pogubno: zabranom svakog spomena, totalnom šutnjom. To je jedna od metoda redizajniranja povijesti pod egidom totalitarnih režima koju je staljinizam doveo do krajnjih apsurda. Jugoslavenski i hrvatski komunisti su u njoj ustrajavali skoro još i 40 godina nakon što su počeli raskidati sa staljinizmom. Time su omogućili dugoročnu traumatizaciju sindroma Bleiburg, koji je kroz slobodno istraživanje i javnu raspravu mogao prerasti u povijesni problem, u sastavni dio povijesti Drugoga svjetskog rata i njegovih posljedica, a ne u političku traumu koja i početkom 21. stoljeća produbljuje podjele i omraze u hrvatskom društvenom tkivu.

---

382 *Partizanska i komunistička represija*, 244-245.

383 Vidi, Jurčević – Esih – Vukušić, *Čuvari bleiburške uspomene*.

Post scriptum

Ubrzo poslije objavljivanja knjige Ive Goldsteina *Hrvatska 1918-2008*, objavljena je knjiga Martine Grahek Ravančić *Bleiburg i križni put 1945* (Zagreb 2009), zasnovana na autoričinom magistarskom radu *Bleiburg i „križni put" u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi* iz 2006. godine (mentor prof. dr. Ivo Goldstein). Knjiga gospođe Grahek Ravančić prvo je tako opsežno historiografsko djelo na temu Bleiburg i Križni put, zasnovano na profesionalno pomnim istraživanjima, uz nastojanje da se izbjegnu jednostrane interpretacije i politizirane predrasude. Zainteresiranom čitaocu možemo je preporučiti za prošireno upoznavanje blajburškog sindroma, ali pri tome smo dužni upozoriti i na neke propuste.

Iako kao izvor obilno koristi knjigu *Veliko finale na Koroškem* Francija Strlea, gospođa Grahek Ravančić propušta spominjati teške zločine nad slovenskim civilima što ih je počinila ustaška vojska u probijanju prema Bleiburgu, a koje Strle zorno opisuje. Autorica citira i iz *Autobiografskih zapisa* Stanka Lasića, ali propušta zabilježiti jednu od bitnih činjenica iz te knjige: da je Lasić, kao mobilizirani gimnazijalac iz Karlovca, prisilno bio u ustaškoj uniformi u koloni prema Bleiburgu zajedno s 20 svojih školskih drugova, da su dvojicu ubili ustaše pri pokušaju bijega iz kolone, dok su se svi ostali nakon raznih peripetija živi vratili u Karlovac. To ukazuje na opću direktivu partizanskog vojnog vodstva, da se prilikom selekcije zarobljenika vojske NDH, godišta 1928. i 1927. otpremaju u logor ili na dosluženje vojnog roka u JA ili ih se otpušta kućama, ali ih se ne upućuje na likvidacije.

Slično tome, čini se da nije pronađen ni izvorni dokument o postupku prema ženama, djeci i starijim civilima iz izbjegličke kolone sredinom svibnja oko slovensko-austrijske granice, iako je po mnogim pojedinačnim slučajevima jasno da je takav dokument postojao. Žene, djeca i stariji civili u pravilu su ubrzo bili odvajani od zarobljenih vojnika i otpremani u zavičajna mjesta, s jednosmjernom propusnicom i obavezom da se u roku od 24 sata jave lokalnoj Komandi mjesta. Autorica Grahek Ravančić u svojoj knjizi spominje nekoliko takvih slučajeva, ali propušta izvesti očigledan zaključak da je to bio općeniti postupak. U otkrivenim grobnicama najčešće nema tragova ženskih i dječjih žrtava. Tamo gdje ih ima, proporcionalno su vrlo malobrojni, a obično se odnose na područja gdje su se vodile najžešće bitke u

kojima su ginuli i civili iz velike kolone (npr. dolina rijeke Mislinje) ili se radilo o žrtvama proizvoljnih ispada mimo općenitog postupka.

O postupcima prema zarobljenim ženama mislim da najzornije svjedoči knjiga Benedikte Zelić *Nezavisna Država Hrvatska* (*1941.-1945.*) *u mom sjećanju* (Naklada Bošković, Split 2007), koju autorica Grahek Ravančić nažalost nema u svojoj bibliografiji. Benedikta Zelić bila je za vrijeme NDH nastavnica u srednjim školama u Glini, Sisku i Zagrebu, aktivno je sudjelovala u ustaškom pokretu i do kraja života ostala privržena ustaštvu, što ističe i u citiranoj knjizi. Prema Bleiburgu se povlačila u uniformi ženske loze ustaškog pokreta i s grupom istomišljenica prošla kalvariju Križnog puta od Maribora do Osijeka, gdje su bile preslušavane i s jednosmjernim propusnicama upućene u zavičajna mjesta. Nakon daljnjih saslušanja, prošle su kroz razne manje ili veće neprilike, ali samo jedna od njih nije se vratila sa saslušanja i nestala je negdje u zatvoru. Šteta je što autorica Grahek Ravančić nije u svojoj knjizi posvetila više pažnje postupku prema civilima u blajburškom sindromu.

U dva poglavlja knjige, na ukupno 106 stranica, autorica Grahek Ravančić vrlo podrobno i dokumentirano opisuje kapitulaciju oružanih snaga NDH i sporne situacije između britanske vojske i Jugoslavenske armije prilikom preuzimanja zarobljenika. Opširno se bavi i Ženevskom konvencijom iz 1929. godine. Prepričava bitne točke te konvencije koje propisuju humani postupak prema zarobljenicima, ali propušta spomenuti točku 4. članka 1, iz koje jasno proizlazi da vojska NDH, budući da se od svog osnutka pa sve do kraja nikad nije pridržavala odredaba Ženevske konvencije, gubi pravo na primjenu te konvencije prema samoj sebi. Naravno da je masovno ubijanje razoružanih zarobljenika zločin prema humanitarnom i običajnom pravu i moralu opće pravednosti, ali striktno pozivanje na Ženevsku konvenciju u vezi s vojskom NDH i njenim saveznicima zaista je deplasirano. A mora se priznati da se ni vojske pobjedničke strane nisu baš odlikovale poštivanjem Ženevske konvencije u Drugom svjetskom ratu.

Uza sve spomenute i nespomenute propuste, knjiga Martine Grahek Ravančić *Bleiburg i križni put 1945.* nezaobilazna je literatura za podrobnije upoznavanje blajburške teme i svakako je vrijedna čitanja, uz malo rezerve na spomenutim i nekim nespomenutim mjestima.

U Zagrebu, rujna 2011.

S. G.

Ivo Goldstein

„Obračun s narodnim neprijateljem"

Preneseno iz knjige Ive Goldsteina *Hrvatska 1918-2008*, poglavlje 49, uz manje dopune radi kompletiranja argumentacije.

Represija jugoslavenskih i hrvatskih komunističkih vlasti u prvim poslijeratnim tjednima i mjesecima, kojoj su Bleiburg i Križni put samo najzamašniji dijelovi, isprepletena je kombinacija pobjedničke vrtoglavice, spontanog i politički inspiriranog osvetništva i smišljenog „obračuna s narodnim neprijateljem" koji izvire iz staljinističke ideologije i njenih zasada o „zaoštravanju klasne borbe" nakon pobjede revolucije. Rezultat je inačica dugovječne *Vae victis* (jao! pobijeđenima) tradicije, natopljena oporim plemenskim mentalitetima nekih naših krajeva, tolerirana i podstrekivana fetišizmom „principijelne" revolucionarnosti.

Poznati srpski književnik Marko Ristić u danima kada je „obračun s narodnim neprijateljem" po oslobođenju Beograda (20. listopada 1944. godine) dosegnuo vrhunac, piše: „Nema, ne može da bude slobode naroda, ni jedinstva, ni mira, ni sreće, bez potpunog, nemilosrdnog uništenja izdajničke reakcije, bez pravde koja, kako su to rekli Koča Popović i Peko Dapčević – obuhvata osvetu, uključuje osvetu – bez nasilne smrti fašizma."[384] U Zagrebu se 1945. objavljuje knjiga Mihaila Šolohova *Nauka mržnje*. U njoj se, na prvoj stranici, citira „Staljinova prvomajska dnevna zapovijed" u kojoj stoji: „Ne može se pobijediti neprijatelja ne naučivši se mrziti ga svim snagama duše."[385]

Da će po pobjedi antifašističkih snaga u Jugoslaviji uslijediti odmazda, bili su svjesni i pripadnici okupacijskih snaga, kao i

[384] Ristić, „Smrt fašizmu – sloboda narodu", u: *Politika*, Beograd, 5. XI. 1944; vidi i Ristić, *Smrt fašizmu – sloboda narodu*, 7.

[385] Šolohov, *Nauka mržnje*, 5.

njihovi saveznici. Zato su se pri povlačenju prema Bleiburgu elitne ustaške jedinice, ogrezle u zločin, u svibnju 1945. borile na život i smrt znajući da se ne smiju predati. I Mladen Lorković u rujnu 1944, iz kućnog pritvora, piše Paveliću: „Vlast je u ovim odlučnim danima i tjednima skliznula u ruke ljudi čije je ime vezano (s najmračnijim stranama naše povijesti) sa djelima, za koje u najkraće vrieme neizbježivo predstoji (težka i krvava) najteža odmazda. Bez obzira na konačni izhod rata nema te sile na svietu, koja bi to spriečila."[386] Dakle, Lorković je svjestan da su počinjena „djela" za koja „neizbježivo" stiže „najteža odmazda".

Josip Broz Tito je svim komandantima Narodnooslobodilačke vojske 12. siječnja 1945. naredio da „amnestiju od 15. studenoga (1944. godine – op. a.) odmah primijene prema svim osobama koje ona zahvaća", a da smrtna kazna može biti izvršena tek kada se propisanim zakonskim postupkom, u skladu s čl. 29. Uredbe o oružanim snagama, dokaže da su dotične osobe krive za ubojstvo, paljevinu, pljačku ili silovanje. „Nad drugim osobama osuđenima na smrt, kao što su počinitelji, organizatori i intelektualni začetnici zločina i izdajničkih djela, kazna se može izvršiti jedino i isključivo poslije prvobitne potvrde Vijeća Višeg vojnog suda pri Vrhovnom štabu."[387] Poslije mjesec dana, 11. veljače, uslijedila je nova zapovijed kojom se naređuje osnivanje vojnih sudova u sastavu od tri oficira u svakoj diviziji, a Višeg prizivnog suda u svakom korpusu. Ponovno se inzistira na izjavi da smrtna kazna može biti izvršena jedino po sudskom postupku pri nadležnim sudovima.[388]

[386] Matković, „Pismo Mladena Lorkovića iz kućnog pritvora poglavniku Anti Paveliću", 318. Kada govori o „ljudima čije je ime vezano s najmračnijim stranama naše povijesti" Lorković vjerojatno misli na Luburića, Puka i „rasove" („ras" je isprva označavao vladara nad širim područjem u Etiopiji, a potom se rabio i za lokalne fašističke prvake u Italiji, da bi ga preuzeli ustaški emigranti u Italiji – njime su se kitili najbliži Pavelićevi pouzdanici iz emigracije).

[387] Broz, *Sabrana djela*, t. 25, str. 209.

[388] Broz, *Sabrana djela*, t. 26, str. 78-79.

Zakonske odredbe i erupcija gnjeva

Za „obračun s narodnim neprijateljem” postojao je i formalan, zakonski okvir, a ne samo Titove naredbe. Prema Uputstvima od 22. veljače 1945. godine, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača definirala je koje se osobe smatraju ratnim zločincima i koje radnje zločinom i prijestupom; između ostalih, bili su to „pokretači, organizatori, naredbodavci, pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja”.[389]

Potkraj travnja 1945, Predsjedništvo ZAVNOH-a donijelo je Odluku o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Ustvrdilo je da se ona ne odnosi „na djela ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja”, već na ona „kojima se vrijeđalo i vrijeđa čast naroda, ili su uperena protiv osnovnih interesa naroda i tekovina, na kojima se izgrađuje Demokratska Federativna Jugoslavija”. Potom se u devet točaka detaljno obrazlažu svi „zločini i prijestupi” koji se mogu podvesti pod ovu odredbu – „svaka suradnja s okupatorom ili njegovim pomagačima – politička, propagandna, kulturna, umjetnička, privredna...”, zatim „vršenje akcije i propagande u korist okupatora i njegovih pomagača”, „svako održavanje prisnih i prijateljskih odnosa s pripadnicima okupatorske vojske i vlasti”, „izravno ili neizravno razgrabljivanje imovine osoba progonjenih po okupatoru ili njegovim pomagačima”, itd.[390] Dakle, ti su „zločini i prijestupi” bili iznimno široko definirani tako da su kriteriji progona mogli biti krajnje arbitrarni. Stoga je pod udar zakona potpao i vrlo velik broj osoba. Međutim, mnogo je ljudi stradavalo i mimo bilo kakve zakonske procedure.

Navedene zakonske odredbe pretpostavljale su organiziranje sudova i redovnu proceduru, ali je osvetnički gnjev eruptirao posve nekontrolirano i mimo ovih odredbi. „Po zapovesti ministra narodne obrane”, tj. Tita, general Terzić, koji zastupa

[389] *ZAVNOH – zbornik dokumenata*, IV, 279-280.

[390] *Partizanska i komunistička represija*, 94-96.

načelnika Generalštaba Jugoslavenske armije, pod brojem „Pov. 172” od 3. svibnja 1945. godine prenosi svim jedinicama Jugoslavenske armije naredbu sa sedamnaest vrlo preciznih točaka u kojima se detaljno propisuje postupak s ratnim zarobljenicima. Točka 12. glasi: „Sa ratnim zarobljenicima ima se postupati po odredbama Zakona o Ženevskoj konvenciji o postupanju sa ratnim zarobljenicima čiji izvod se dostavlja u (...) primeraka.” Prema već desetljećima objavljenim dokumentima, jasno je da je Tito u svibnju 1945. godine bio u svakodnevnom kontaktu sa štabovima armija. Znao je da se njegova naredba o postupku sa zarobljenicima od 3. svibnja uglavnom ne poštuje, da se, protivno toj naredbi, zarobljenici često ubijaju.[391] Bilo je to u danima nakon 9. svibnja, kada su jedinice Treće armije i slovenski partizani zarobljavali neprijateljske vojnike od kojih su neki četiri godine nemilosrdno haračili, a nisu prestajali pucati ni tada, kada je posvuda po Europi već vladao mir, nego su ubijali njihove drugove.

[391] Tito se pitanjima ratnih zarobljenika bavio praktički od početka rata, odnosno najkasnije od prosinca 1941. godine. U svibnju 1944, kada su nakon bitaka na Korčuli jedinice Narodnooslobodilačke vojske zarobile veći broj neprijateljskih vojnika i sprovele ih na Vis, naredio je štabu 26. divizije da „s obzirom da saveznici stalno protestvuju što streljamo vojne zarobljenike koji su otkriti kao ratni zločinci, naređujem da se svi ratni zločinci koje će zarobiti naše jedinice, čim prije prebace ovamo sa sprovodnim listom za Vrhovni štab” (tada je Vrhovni štab bio u Drvaru – op. a. – *Zbornik NOR-a*, t. II, knj. 13, str. 65). Dakle, Tito zna da se strijelja, ali misli da se radi samo o „otkrivenim ratnim zločincima”. Četiri dana kasnije, 13. svibnja, ponovno naređuje 26. diviziji da „sve zarobljenike zadrži na Visu, a ako ustanovite među njima zločince, pošaljite ih u naš štab na istragu”. Što se tiče postupka, tada je još izričitiji: „Nikog ne smijete streljati, jer ste nam zbog toga načinili mnogo neprilika. Ja sam dao obavezu saveznicima u tom pogledu” (*Zbornik NOR-a*, t. II, knj. 13, str. 95). Čini se da se i njegov stav mijenja – vjerojatno je u ta četiri dana shvatio da likvidacija ne prijeti samo „zločincima”, već i onima kojima se ništa ne može staviti na teret (osim pripadnosti neprijateljskoj vojsci). Pa ipak, njegovo neslaganje s tim strijeljanjima proizlazi isključivo iz činjenice da zbog njih saveznici „protestvuju”.

Informiran o erupciji osvetničkog gnjeva, Tito je reagirao već 13. svibnja vlastoručno pisanom depešom, koja je 14. svibnja dostavljena štabovima Prve, Druge, Treće i Četvrte armije i Glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije (citirana na str. 146). Ta naredba Vrhovnog komandanta o prestanku likvidacija zarobljenika narednih je nekoliko dana uglavnom bila poštivana, pa se znatno smanjio broj masovnih likvidacija zarobljenika na licu mjesta pri samom zarobljavanju i na putu do Maribora i drugih logora, ali su likvidacije obnovljene nekoliko dana kasnije na drugim mjestima (Kočevski Rog, Teharje, Tezno kod Maribora i dr.). Naročito su bile surove osvete nad ustaškim grupama koje se nisu dobrovoljno predavale, već su pokušavale (a neke i uspijevale) proboj natrag u Jugoslaviju.

Po svemu sudeći, Josip Broz Tito imao je nekih dvojbi kad su mu poslije njegove naredbe od 14. svibnja stizali izvještaji o ponovnom ubijanju zarobljenika. Prema nekim vjerodostojnim svjedočenjima (Milovan Đilas, Titov osobni liječnik Stjepan Steiner i drugi), između 20. do 25. svibnja u užim krugovima Tito se prilično nepovoljno izražavao o likvidacijama na dugim marševima Križnih puteva, ali javno nije tražio odgovornost počinitelja proizvoljnih ubijanja.[392] Prema jednom zabilježenom usmenom iskazu Milovana Đilasa iz 1974. godine, Tito „nije odobravao što se dogodilo, pogotovo jer se otelo kontroli i preraslo u anarhiju, pa je tražio izvještaje i razjašnjenja”, ali i „opravdanja i razumijevanje” za osvetnički gnjev protiv „bandi” koje i poslije završetka rata još ratuju i nanose gubitke „našim ljudima”.[393] Naposljetku je preko svega prešao s dvije rečenice u dugom govoru na velikom mitingu u Ljubljani 27. svibnja 1945. godine: „Što se tiče ovih izdajnika... to je stvar prošlosti. Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla je već ogromnu većinu...”[394]

---

[392] Goldstein, *1941 – Godina koja se vraća*, 423-424.

[393] M. Đilas u razgovoru s mojim ocem Slavkom Goldsteinom, Beograd, kolovoza 1974. godine.

[394] Broz, *Izgradnja nove Jugoslavije II-1*, 23. Poseban odbor slovenske komisije za rješavanje pitanja prešućenih grobnica, utemeljen 1991. godine, do

I u kasnijim danima i tjednima Titovo javno djelovanje bilo je dvojako: s jedne strane, 28. svibnja izdana je interna naredba da se domobrani više ne tretiraju kao zarobljenici, što je značilo da ih se selektivno otpušta kućama, mobilizira u JA radi dosluženja vojnog roka ili, prema odluci vojnih sudova, upućuje na kraće vremenske kazne prisilnog rada, ali ne više na likvidacije. No, i nakon tog datuma likvidacije na marševima i u logorima nastavljene su još oko mjesec dana, iako u sve manjim razmjerima.

Najviši predstavnici vlasti NDH sprovedeni su uglavnom u Zagreb, gdje su bili isljeđivani i gdje su ubrzo izvedeni pred vojni sud. Već početkom lipnja smrtna kazna izrečena je bivšem ministru Mili Budaku, predsjedniku Pokretnog prijekog suda za grad Zagreb Ivanu Vidnjeviću, predsjedniku Vlade NDH Nikoli Mandiću te Juci-Juraju Rukavini, prvom zapovjedniku Ustaške vojnice, direktno odgovornom za zločine u Lici 1941. i drugdje. Vrlo brzo, potkraj lipnja, na sud je izvedena veća skupina od 58 međusobno nepovezanih optuženika različitih zvanja i vjera, označenih kao „Filipović-Majstorović i družina". Osim Filipovića,[395] na smrt su zbog suradnje s okupatorom bili osuđeni i zagrebački muftija Ismet Muftić, evangelički biskup Philipp Popp, mitropolit Hrvatske pravoslavne crkve Grigorij

2001. je locirao 76 grobnica diljem Slovenije i ucrtao ih na karte – *Vjesnik*, Zagreb, 2. XI. 1991; o osvetničkom gnjevu, opširnije, Goldstein, „Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev". Prema tvrdnjama Vjekoslava Cenčića, navodno je Tito potkraj 1979. godine, praktički u posljednjim lucidnim trenucima, tvrdio kako „ne zna čijom 'zaslugom' je zaboravljeno da se raščisti 'slučaj Bleiburg' i 'Kočevski rog'". Cenčić, prema svemu sudeći tendenciozno, stavlja Titu u usta zaključak da, kako „Kardelj, Hebrang, Kidrič i drugi nisu živi, teško je raspravljati o njima i njihovima gresima jer 'mrtva usta' se ne mogu braniti". Karakteristično jest da se spominju samo Slovenci i Hrvati i njihova eventualna odgovornost, Cenčić, *Titova poslednja ispovijest*, 29, 36-37.

[395] HDA, fond 306, ZKRZ, GUZ, 4984/1945; *Tko je tko u NDH*, 114-115; Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945.*, 402-403; Kisić-Kolanović, „Politički procesi u Hrvatskoj neposredno nakon Drugog svjetskoga rata", 90-92.

Ivanovič Maksimov Germogen i neki drugi dužnosnici raznih vjerskih zajednica.[396] Germogen je osuđen zbog toga što je „primio položaj, ime i naslov patrijarha takozvane Hrvatske pravoslavne crkve koja je bila stvorena po zločincu Paveliću” te je "s tog položaja i kroz tu organizaciju po nalogu Pavelića, a u službi stranog zavojevača nasilno prevodio, tjerao u članstvo Srbe u takozvanu Hrvatsku pravoslavnu crkvu (HPC) te na taj način skrivio smrt tisućama Srba koji su prilikom tih prevođenja u masama ubijani”. Germogena se može nazvati kolaboracionistom, ali nema sumnje da su navedene optužbe puka konstrukcija, jer su upravo ti masovni zločini prilikom prevođenja uglavnom prestali kada je 1942. osnovan HPC.

Još jedna veća i značajnija grupa visokih dužnosnika bila je osuđena i strijeljana dvije godine kasnije – bili su to doglavnik Slavko Kvaternik, ministar financija Vladimir Košak, ministar vanjskih poslova Mehmed Alajbegović, potpredsjednik Vlade Osman Kulenović, zapovjednik oružanih snaga Miroslav Navratil i general Ivan Perčević te njemački veleposlanik Siegfried Kasche.[397]

Sam Pavelić, njegov ministar unutrašnjih poslova Artuković, „ustaški Himmler” Eugen Dido Kvaternik i priličan broj ministara, funkcionara i viših oficira uspio se prikriti u poslijeratnom metežu u Europi i ilegalnim kanalima dospjeti u prekomorske zemlje, najviše u Argentinu, Paragvaj i Australiju, a neki i u SAD, te Kanadu i Španjolsku.[398] U SAD je dospio i zapovjednik Dinarske četničke divizije, vojvoda Momčilo Đujić. Od 34 ministra NDH koliko ih je bilo u bijegu, 21 je umro u emigraciji, a 13 je u različita vremena vraćeno u domovinu i bilo osuđeno.

---

[396] Geiger, „Sudski procesi u Hrvatskoj 1945. godine. Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philippu Poppu”; Geiger, *Nestanak folksdojčera*, 103--116.

[397] Kisić-Kolanović, „Politički procesi u Hrvatskoj neposredno nakon Drugog svjetskoga rata”, 85.

[398] Vidi, opširno, Krizman, *Pavelić u bjekstvu*, 10. i d.

„Nema povratka na staro"

Rat je uistinu bio gotov. Za mnoge u Hrvatskoj to se zvalo Oslobođenje i tek su „poslije shvatili da ono radost nije donijelo svima, već nekima i nepravedne patnje i boli". Pojedinci koji su se borili na strani Pravde desetljećima kasnije zapisali su: „Bili smo dorasli otporu protiv Zla, nismo bili dorasli ljudski okruniti pobjedu. Poput mnogih ratnih pobjeda u povijesti, ni naša nije ostala neokaljana."[399] „Za poražene je vrijedilo ono što za njih vrijedi od antičkih vremena (...) još jedna nesretna osveta."[400]

Ideja odgovornosti za ratne zločine, kakva postoji na početku 21. stoljeća, relativno je nova. Povijesna je činjenica kako je odgovornost za ratne zločine sve do najnovijih vremena, bila uvijek predviđena za poražene. Ono što je borcima na pravednoj strani, na strani onih koji su branili svoj narod i svoj dom, bilo dopušteno i moguće jučer, početkom 21. stoljeća više nije.[401]

Partizanske jedinice i vlast koja se na temelju njihova oslobodilačkog rata stvarala počeli su ponegdje već od 1943, a svakako od 1944. godine gubiti privlačnost koju su imale na temelju proklamiranih oslobodilačkih i demokratskih parola. Partizani su se borili za obnovu Jugoslavije, ali ne za obnovu centralizirane monarhije nego za federativnu republiku.[402] Prema kraju rata postaje očigledno da se partizani više ne drže ni do drugih demokratskih proklamacija i obećanja, već da uspostavljaju diktaturu prema sovjetskom komunističkom uzoru. Ubrzo poslije rata poka-

[399] Goldstein, *1941 – Godina koja se vraća*, 13.

[400] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 29.

[401] Josipović, „Odgovornost za ratne zločine nakon II. svjetskog rata", 39, 41.

[402] Kako je to još 1941. objasnio Broz, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe* (str. 9): „Današnja narodno-oslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša narodno-oslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kada narodi Jugoslavije u njoj ne bi vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljnjem ugnjetavanju naroda Jugoslavije."

zalo se da su početno proklamirane demokratske ideje dobrim dijelom bile izigrane.

O karakteru vlasti koja se uspostavlja govorio je na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a 1944. godine u Topuskom Andrija Hebrang, tada sekretar CK KPH i potpredsjednik ZAVNOH-a. On je objasnio da nova vlast koja je „nastala u toku oslobodilačkog rata, jest narodna vlast. Ona je narodna jer je nikla iz naroda i ostvaruje težnje naroda", ali je ona i „demokratska", jer „počiva na slobodnoj volji naših naroda, što je narod bira i smjenjuje".[403] Hebrang je, kao čovjek Partije, samo prenosio opće Staljinove postavke: antifašistički je pokret pokret za oslobođenje domovine i „po načelima prirodnog prava narod ima pravo zamijeniti postojeću vlast".[404]

Nova vlast bila je, naravno, neposredna negacija vlasti NDH, ali i vlasti iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, odnosno Banovine Hrvatske. Nije se radilo samo o novim ljudima, već i o posve novim idejnim, političkim i organizacijskim oblicima.[405]

Na najočigledniji način, kao nikada ni prije ni kasnije, u godini 1945. ostvarivala se parola – „nema (više) povratka na staro". Doduše, značenje toga slogana nikada nije bilo detaljnije obrazloženo. Svima je bilo jasno da će, kada pobijedi antifašistička opcija, promjene biti temeljite. No, oni koji su taj slogan isticali u javnosti, kao i oni koji su ga slušali, tijekom rata i odmah po njegovu završetku, podrazumijevali su vrlo različite stvari – baš u onoj mjeri u kojoj su se i u hrvatskom i u jugoslavenskom antifašističkom pokretu ispreplitale različite ideje i ciljevi. Neki su smatrali da se radi o najavi kako će komunisti žestoko ustrajavati da ostvare partijski monopol na odlučivanje o svim ključnim pitanjima, pa, prema tome, stvarati i nove društvene odnose. Drugi su, pak, smatrali da se prvenstveno radi o rušenju predratnog poretka, oličenog u kralju, velikosrpskoj

[403] *ZAVNOH – zbornik radova* II, 605.

[404] Vodušek-Starič, „Temelji ideologije i tehnologije preuzimanja vlasti u Jugoslaviji 1944.-1945. godine", 28.

[405] Maticka, „Problem diskontinuiteta vlasti u Hrvatskoj 1945".

hegemoniji i nestanku države koja je bila „tamnica naroda" (neprijatelji su oni koji „gledaju unatrag, koji teže da uspostave ono staro što je bilo do propasti Jugoslavije. To su vodstva raznih bivših građanskih partija").[406] Čini se da bi ovo drugo objašnjenje navedenog slogana moglo biti puno bliže njegovu shvaćanju u redovima hrvatskih partizana i njihovih pristaša, pogotovo u završnim ratnim godinama.[407] Vjerojatno je najviše neispunjenih nada bilo zbog očekivanja da poslije rata dolazi „Sloboda" (isticana, između ostalih, u paroli „Smrt fašizmu – sloboda narodu"), a došla je kruta i gruba diktatura. Očekivanje Slobode u najširem smislu nije bilo definirano (baš kao ni „nema povratka na staro"), ali za mnoge je ta riječ podrazumijevala demokraciju. Stoga je u obećanjima često taj pojam i upotrebljavan, iako više kao „narodna vlast", a nešto kasnije i „narodna demokracija".

Revolucionarni, pobjednički i osvetnički zanos i moral dopuštali su beskompromisno obračunavanje s „bandom" i „klasnim neprijateljem", pa je u takvim akcijama, koje su se nastavile i nakon završetka rata, stradao zasad neutvrđen broj ljudi, i u Hrvatskoj i u drugim jugoslavenskim republikama. Neki procjenjuju da je u čitavoj Jugoslaviji ubijeno „do" ili „najmanje" 250.000 osoba, ali se taj broj čini pretjeranim.[408] Na osnovi sačuvanih presuda, i to uglavnom za razdoblje od lipnja do kolovoza 1945, zaključuje se da su u Hrvatskoj vojni sudovi osudili približno 5200 osoba, od toga više od 1500 na smrt.[409] Čini se da je u svim jugoslavenskim sredinama i unutar svake nacije stradavao priličan broj ljudi, pa nisu točne tvrdnje da se

---

[406] No, o tome što će se događati nakon rata, vidi, Broz, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe*, 9-12.

[407] U literaturi nema analize toga slogana, pa sam se morao zadovoljiti razgovorom s osobama koje su to doba preživjele u omladinskim danima, između ostalih, i s Latinkom Perović i Slavkom Goldsteinom – vidi, opširnije, Goldstein, „Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev".

[408] Malcolm, *Povijest Bosne*, 261; Karapandzic, *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945*, 20.

[409] Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 46.

taj „revolucionarni zanos” usmjerio samo ili uglavnom na jednu naciju.

Revizionistička historiografija, koja je do izražaja došla ponajviše devedesetih godina 20. i početkom 21. stoljeća, svodila je ovaj osvetnički gnjev uglavnom „vrlo površno i shematski kao *mržnju na hrvatstvo*”, a kada se govorilo o zločinima prema ljudima iz Crkve, „kao *mržnju na crkvu*”.[410] Potpuno je izostala analiza šireg hrvatskoga, jugoslavenskoga, pa i europskoga konteksta (i u mnogim europskim zemljama stvarana je atmosfera u kojoj su kolaboracionisti nesmiljeno kažnjavani za suradnju s okupatorskim vojskama).[411] I tako su hrvatska historijska znanost i javnost u poziciji da ni danas, početkom 21. stoljeća, nemaju razriješen problem postojanja ili nepostojanja krivnje i odgovornosti čitavog niza ljudi koji su stradali u „obračunu s narodnim neprijateljem”, sa ili bez sudske presude. Nitko još nije skrupulozno analizirao, pa potom zaključio *sine ira et studio* koja je razina odgovornosti, primjerice, Tiasa Mortigjije,[412] Kerubina Šegvića ili Mile Budaka.[413]

[410] Lovrenović, *Bosna, kraj stoljeća*, 132-133; također, Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, 184.

[411] Judt, *Postwar*, 41-63.

[412] Tias Mortigjija bio je od travnja 1941. do veljače 1942. urednik *Hrvatskog naroda*, u doba kada je taj dnevnik bio jedan od najžešćih propagandističkih glasila režima, potom urednik, pa glavni urednik časopisa *Spremnost* (do kraja 1944), u kojem je, osim intelektualističkih tekstova, bilo i propagiranja rasne teorije, otvorenog antisemitizma i podrške genocidnoj politici režima (vidi, npr., *Spremnost*, Zagreb, 8. III. 1942; 22. III. 1942, str. 2; 10. IV. 1942, str. 6; 3. V. 1942, str. 4; 13. IX. 1942; 11. X. 1942; 14. III. 1943, str. 1; 1. X. 1944, str. 6). Britanske vojne vlasti izručile su ga 1946. jugoslavenskim vlastima. Sljedeće godine je osuđen na smrt i smaknut.

[413] Štoviše, čak su se i početkom 21. stoljeća pojavili kojekakvi apeli, zasnovani na posve krivim činjenicama ili na poluistinama, za ponovnim suđenjem Mili Budaku, koji bi na svakom sudu bio osuđen za ratni zločin – vidi apel 120 sveučilišnih profesora, znanstvenika, kulturnih i javnih radnika, *Slobodna Dalmacija*, 24. VIII. 2004; vidi i A. Jurić-Šimunčić, u: *Stajališta*, *Vjesnik*, Zagreb, 21. VIII. 2004; J. Pečarić, *Slobodna Dalmacija*, Split, 25. VIII. 2004; J. Pečarić, *Fokus* 226, Zagreb, 10. IX. 2004.

Opća amnestija ublažava represiju

Vratimo se na ratno razdoblje: u danima nakon kapitulacije Italije, u rujnu 1943. godine, u Istri je izbio „ustanak naroda i ta se lavina osvete nije mogla zaustaviti nikakvim direktivama". Nova, „narodna" vlast počela je proganjati „fašiste", drugim riječima „narodne neprijatelje" zbog stvarnih ili navodnih zločina protiv Hrvata (i Slovenaca). Neki su odmah pogubljeni, a drugima se sudilo u improviziranim uvjetima, često i zbog članstva u fašističkoj stranci, ili rada u državnoj administraciji. A „bilo je i osveta, zbog ružnih riječi, kunfina, novca i zavisti". Nestajali su i viđeniji i bogatiji Talijani koji nisu simpatizirali komunizam i NOP. Svim spomenutim likvidacijama ne treba pridavati uvijek nacionalni karakter, jer su njih provodili i talijanski antifašisti, a bili su ubijani i Hrvati („Talijančići") koji su bili prišli fašistima.[414]

Obračun s narodnim neprijateljem u Međimurju se provodio protiv Mađara i suradnika mađarske okupacije tijekom rata.[415]

Potkraj rata i po njegovu završetku stradavali su i Slovenci, odnosno pripadnici Bele garde.

Na njemačku narodnu skupinu pao je teret kolektivne odgovornosti. Početak masovnog „obračuna s narodnim neprijateljem" može se vezati za prve listopadske dane 1944. godine, kada je po oslobođenju Vršca uhapšeno i likvidirano više stotina folksdojčera.[416] Opći je obračun nastavljen ubrzo, odmah po oslobađanju Beograda 20. listopada, kada su ponajviše stradavali Srbi, odnosno Beograđani. Tada je, između ostalih, iz svoje beogradske vile izvučen i po vojnom sudu 21. srpske divizije osuđen na smrt i smaknut Puniša Račić, atentator na hrvatske zastupnike u beo-

[414] Karapandzic, *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945*, 100 i d.; Črnja, *Zbogom, drugovi*, 65; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 51-53; Dukovski, „Model egzodusa: Istarski Il grande esodo 1945.-1956. godine", 309-310; Giron, „Izvještaj Zvonka Babića-Žulje", 159-163.

[415] Hutinec, „Obračun s 'narodnim neprijateljem' u Međimurju 1945. godine".

[416] Geiger, „O zborniku Bleiburg i Križni put 1945.", 819-820.

gradskoj skupštini 1928. godine. Stradalo je, nakon provedenog sudskog postupka, i stotine kulturnih radnika, jer su za vrijeme okupacije bili na razne načine aktivni. Od partizana su stradavali i hrvatski Srbi – primjerice u srpskim selima Gacke doline i općine Vrhovine koja su – prema popisu stanovništva 1931. imala 10.163 stanovnika – u partizanima su poginula 403, žrtava ustaškog terora je 481, a partizani su ubili 323 – za vrijeme i nakon rata, kao pripadnike ili pristalice četničkog pokreta.[417] Već spominjani dr. Ivo Tartaglia, kojeg su Talijani 1941. uhitili u Splitu i internirali na Liparima, zatvoren je nakon 1945. pod optužbom da je podržavao Aleksandrovu diktaturu. Osuđen je te je u zatvoru 1949. i umro.[418] Također zbog djelovanja u jugoslavenskom režimu (kao ban, kao regent, itd.) Ivo Perović je 1949. osuđen na 11 godina prinudnog rada te je, kao i Tartaglia, umro u zatvoru.

Stradavali su i Albanci na Kosovu koje je nova vlast optuživala za navodnu ili stvarnu kolaboraciju s talijanskim okupatorom. Koliko god se to čini paradoksalnim, čini se da je u odnosu na broj stanovnika u tom „obračunu s narodnim neprijateljem” najviše bilo žrtava među Crnogorcima.

Pa ipak, činjenica jest da je osvetnički gnjev u Hrvatskoj ponegdje i pokatkad poprimao karakter obračuna nekih Srba s nekim Hrvatima. Ponajprije se to može reći za neke mješovite krajeve – Liku, Kordun i Baniju/Banovinu, slunjsko područje, Slavoniju (na Baniji je „šovinistička mržnja na vrhuncu. Između hrvatskih i srpskih sela se toliko rasplamsala, da se skoro tuku... U Dvorskom kotaru neki kažu da to nije naša država i naša vlast, jer su Srbi u komandama, Srbi su svugdje, a Hrvati nigdje”).[419] I u informaciji iz Zagreba od 20. lipnja 1945. tvrdi se da su „denuncijacije Srba koji su pobjegli ili su bili protjerani iz Zagreba uzele ozbiljne razmjere”.[420] Dušan Brkić je na sjednici Politbiroa CK SKH tvrdio kako su se „u Srijemu dešavali takovi slučajevi da

[417] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 25.
[418] *Hrvatska opća enciklopedija*, 11, str. 644.
[419] *Partizanska i komunistička represija*, 236.
[420] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 35.

su velikosrpski elementi linčovali i ubijali domobrane – zarobljenike nazivajući ih i oglašavajući ih za ustaše".[421] Međutim, nema sumnje da je taj aspekt osvetničkog gnjeva bio ako ne periferan, onda svakako manje raširen od drugih.

U načelu žene i djeca nisu bili progonjeni, nego su puštani (kao u slučaju zarobljavanja kod Bleiburga), ali to ne znači da nije bilo i slučajeva kada su stradavali. U borbama u Sloveniji između 7. i 15. svibnja 1945, u unakrsnoj vatri i nasumičnom bombardiranju stradavali su i nedužni civili. U obilju podataka o poslijeratnoj represiji može se pronaći i podatak o namjernim likvidacijama žena i djece: javni tužilac za Liku u izvještaju tvrdi da je „prilikom ulaska naših jedinica u Gospić, hotimično ubijeno od naše vojske 12 nedužnih osoba, većinom žena i djece".[422] No, taj se događaj uistinu može tretirati kao izuzetak.

Osnivani su koncentracioni logori, a žrtve su stradavale i u zatvorima.[423] Bilo je i ničim prikrivenog ubijanja na ulici ili u stanovima iako su takvi slučajevi bili relativno rijetki i događali su se samo neposredno nakon dolaska partizana i OZNE na neko područje. Pisani izvori otkrivaju svu slojevitost, kompliciranost događanja, kao i nemilosrdnost koja je vladala u to vrijeme: bilo je, čini se, i osobnih osveta, poput slučaja u Ivanić Gradu kada je povjerenik OZNE za kotar Čazmu prokazao kao „bandite i aktivne ustaše" osam osoba iz okolice, a da to uopće nije bilo istina – neki od strijeljanih čak su bili odbornici u NOO-ima. Zbog toga je naređeno da se dotičnog povjerenika „najstrože kazni".[424] Sta-

421 *Zapisnici Politbiroa* I, 75.

422 Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 31.

423 U posljednjih petnaestak godina mnogo se pisalo o postojanju logora Jasenovac i nakon travnja 1945, dakle, i u vrijeme komunističke vlasti. No, tijekom povlačenja ustaša 22. travnja 1945. jasenovački je logor razrušen. Po oslobođenju su na taj prostor dovedeni zatočenici iz Zavoda za prisilni rad Viktorovac-Sisak koji su raščišćavali ruševine. O logoru poput onoga iz NDH nema ni govora – vidi, Bašić, Kevo, „O problemu postojanja jasenovačkog logora nakon 1945."; Goldstein, „Radna grupa Jasenovac 1945--1947"; Kevo, „Jasenovac 1945."

424 *Partizanska i komunistička represija*, 120.

tistički podaci o onima koji su strijeljani „po kratkom postupku” postoje samo za neke dijelove Hrvatske – primjerice, u kotaru Benkovac je od listopada 1944. do travnja 1948. na taj način likvidirano 68 osoba, od kojih su šest inkriminirani kao „ustaše”, četiri kao „četnici”, za drugih sedam se navodi da su učinili „zločin protiv države” (za ostale se ne navode inkriminacije). Sačuvani su popisi po kojima je u kotarevima Brač, Imotski, Benkovac, Makarska, Dubrovnik, Zadar, Sinj i Šibenik u poratno doba po kratkom postupku ubijeno preko 700 osoba. Čini se da je u Lici bilo najviše ubijenih, jer je u zatvoru u Gospiću samo između 1. i 15. srpnja strijeljano 135 ljudi.[425] Nije jasno da li ova statistika uključuje i žrtve kojima je suđeno (najvjerojatnije jest), ali je javni tužilac Hrvatske potkraj lipnja i početkom srpnja 1945. upozoravao da su „presude vojnih sudova često i suviše stroge, s obzirom na okolnost da je rat završen i dobiven, te da treba težiti sređivanju i normalizaciji opštih prilika”.[426] Na sjednicama Politbiroa CK KPH, koje se tih mjeseci održavaju vrlo često (uglavnom u tjednom ritmu), redovito se diskutira o pojavama „šovinizma”, dakle, o antihrvatskim istupima i ispadima u Srijemu, Slavoniji, Baniji i Lici, ali i antisrpskim ispadima u nekim hrvatskim gradovima. Stalno se donose odluke o potrebi „borbe protiv šovinizma”, predlažu se razne mjere, ali čini se da su uspjesi rijetki i da se stanje popravlja vrlo polagano.[427]

Ukaz o općoj amnestiji i pomilovanju savezne su vlasti donijele 3. kolovoza 1945. godine, što je svakako pridonijelo smirivanju stanja.[428] Dodatan doprinos uvođenju reda dala je savezna odluka iz rujna iste godine kojom se od upravitelja logora i zatvora tražila točna evidencija broja zatvorenika, čime su onemogućena samovoljna pogubljenja. Sljedećih su godina logori

---

[425] Kisić-Kolanović, „Politički procesi u Hrvatskoj neposredno nakon Drugog svjetskoga rata”, 94-95; Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 32.

[426] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 32.

[427] *Zapisnici Politbiroa* I, na raznim mj.

[428] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 36.

ukidani, a logoraši postupno puštani kući ili su suđeni na višegodišnje zatvorske kazne. No, ubojstava je bilo sve do 1950. godine – tada je, primjerice, u Okiću (na Žumberku) ubijen svećenik. Naime, neki su članovi Partije vidjeli da se kod njega sakupljaju ljudi, a on je ionako „bandit sa Širokog Brijega, koji je za vrijeme rata bio ustaški oficir, a za vrijeme zadnjih izbora bio vrlo aktivan u širenju alarmantnih vijesti o preokretu i pozivanju ljudi da apstiniraju na izborima”. Plan da se svećenika izvede iz kuće „u obližnju šumu, gdje će ga ubiti i pokopati” izmijenjen je utoliko, što je čovjek pružio otpor, pa je ubijen u kući. U kraju oko Krapine ubijena su „trojica zaista neprijateljskih elemenata” koji su se navodno suprotstavljali komunistima u organizaciji izbora 1950. i u mobilizaciji radne snage, a bili su poslije rata osuđeni na desetak godina robije, pa ubrzo pušteni. Ubijeni su po nalogu krapinskog kotarskog komiteta, a sekretar se branio time da su mu se „rugali sekretari kotarskih komiteta Klanjeca i Zlatara da zašto se on ne obračunava s bandom na svom terenu, nego je pušta da radi što hoće”, pa ga je to „naljutilo i stoga se dogovorio s organizacionim sekretarom i šefom Udbe da pobije nekoliko lica u kotaru”. Politbiro CK KPH ustvrdio kako se to „mora presjeći” te je na prijedlog Karla Mrazovića odlučio da se „hapse svi koji su učestvovali” u tim zločinima. Naposljetku je najodgovorniji za okićki slučaj isključen iz KP, ali ne i sudski gonjen.[429]

Represija u kulturi i politici

Mnogi su bili šikanirani zbog stvarne ili izmišljene „suradnje s neprijateljem”, pri čemu je termin „suradnja” bio često vrlo široko i posve arbitrarno korišten. Primjerice, književnici koji su se navodno kompromitirali svojim djelovanjem u doba NDH, bili su, prema odluci Suda časti Društva književnika Hrvatske u srpnju 1945, kažnjeni zabranom objavljivanja u određenom razdoblju. Nekima od njih, koji su prema navedenoj odluci, proglašeni

[429] *Zapisnici Politbiroa* II, 347-349, 543-550.

kao ustaše[430] ili je smatrano da su usko surađivali s ustašama[431], bilo je trajno ili na neko vrijeme (od dva mjeseca naviše) zabranjeno objavljivanje. Zabrane su uglavnom bile kratkotrajne, a, nažalost, najdulja je bila ona, izrečena Tinu Ujeviću, koja je trajala pet godina. Međutim, ni Milan Begović ni Olinko Delorko, između ostalih s popisa, uopće nisu bili „ustaše”. A Antuna Barca, koji je također kažnjen, ustaše su uhapsile i neko je vrijeme bio zatočen u Jasenovcu.[432] Po svemu sudeći, grijeh nekih od spomenutih sastojao se samo u činjenici da su za vrijeme NDH živjeli u Zagrebu i objavljivali različite (s ideološko-političkog stajališta posve nevine) tekstove u novinama i časopisima.

U lipnju su i likovni umjetnici održali u Zagrebu osnivačku skupštinu svoga udruženja. I oni su izabrali Sud časti, koji je potom istraživao koji su umjetnici eventualno „zgriješili”. Intelektualci, pa čak i oni koji su prezirali ustaški režim, bili su zgroženi žestinom represije: književnik i publicist Josip Horvat u svom dnevniku za lipanj 1945. godine zapisuje kako „ne razumije ništa”, jer da su nove vlasti „uhapsile Franjetiće”, a „Zorko Franjetić je bio partizan!”[433] Jedina pozitivna činjenica u svemu tome jest da je žestina represije vremenom slabila i da su ubrzo mnogi s tih popisa bili brisani.

---

[430] Npr. Vinko Kos, Nada Kesterčanek, Vinko Nikolić, Ljubo Wiesner, Gabrijel Cvitan, Zlatko Gašparović, Milan Begović, Mile Budak, Antun Bonifačić, Olinko Delorko, Filip Lukas, Đuro Makanec, Tias Mortigjija – svi su oni aktivno djelovali u vrijeme NDH, a većina ih je i pripadala ustaškom pokretu. HAZU, fond 199, Društvo hrvatskih književnika, sv. 1, 17. VI. 1945.

[431] Npr. Marija Jurić Zagorka, Dobriša Cesarić, Antun Barac, Đuro Deželić, Blaž Jurišić, Mihovil Kombol, Zlata Kolarić Kišur, Sida Košutić, Vjekoslav Majer, Josip Matasović. Njihova krivnja, tj. „suradnja s ustašama”, svodila se u većini slučajeva samo na činjenicu da su svoja književna i znanstvena djela objavljivali pod ustaškom vlašću u vrijeme NDH. HAZU, fond 199, Društvo hrvatskih književnika, sv. 1, 17. VI. 1945; vidi i Šarić, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj.*

[432] O Barcu, Begoviću i Delorku, vidi *Hrvatski biografski leksikon* I, 431-433, 592-597; III, 275-276.

[433] Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 251.

Ponegdje je sâm narod uzimao pravdu u ruke. Predstavnici Komisije za ratne zločine pokušali su kroz srpsko selo Bobotu provesti nekadašnjeg kotarskog predstojnika u Vukovaru Vladimira Šipuša, ali „narod, a najviše žene, navalile su na tog Šipuša i linčovali ga".[434] Hapšenja i presude u Zagrebu nisu prestajale ni u kolovozu, pa je Josip Horvat zdvojno zabilježio: „Konačno, čovjeku je već sve svejedno... ljudi su pokisli i obješenih glava kao suncokreti i kukuruzi oko kazališta."[435]

Vlasti su u najmanju ruku prema mnogima bile sumnjičave i u pravilu nisu trpjele one koji su bili ili su pokušavali biti neutralni. Takav obrazac vladanja nije uopće bio nov – tijekom rata primjenjivale su ga vlasti NDH. Najbolje je to opisao Vladimir Nazor kada je u svojim dnevničkim zapisima naveo da se tijekom rata u Zagrebu moglo „pustiti se zaklati i istrijebiti zauvijek, ili se dignuti i obraniti" te da „trećeg nema". Potom je zaključio: „Jao mlitavcu i strašljivcu! Njemu nema spasa; oluja će ga zahvatiti, ma se on ponižavao, čuvao i pritajivao."[436]

Žestoka represija, i pogotovo masovne likvidacije stvarale su sve veće nezadovoljstvo u narodu, pa je to postalo neprihvatljivo i za neke u vrhu vlasti. Čini se da je posljednjih dana lipnja Vladimir Bakarić uputio pismo Titu i Kardelju u kojem se žali na „loše ponašanje prema desetinama tisuća ljudi u zarobljeničkim kolonama" čime „dodatno stvaramo mnoge tisuće novih neprijatelja u narodu".[437] Vjerojatno je posljedica tog pisma bio Zakon o davanju amnestije i pomilovanju od 5. srpnja 1945. godine koju Bakarić naziva „uredbom o domobranima".[438] Javni tužilac polovicom srpnja zaključuje „kako je manija hapšenja uveliko bila

[434] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 36-37. Vladimir Šipuš bio je kotarski predstojnik (1941-1942), potom glavni ravnatelj Glavnog ravnateljstva za unutarnju upravu MUP-a NDH. Godine 1944. je umirovljen.

[435] Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 251.

[436] Nazor, *S partizanima*, 75.

[437] Strčić, „Čemu danas nedoumice oko Bleiburga i Križnoga puta", 24.

[438] *Zbornik zakona, uredaba i naredaba za godinu 1945*, 422; *Zapisnici Politbiroa* I, 70.

ovladala u Zagrebu. U logore je međutim bilo stjerano mnogo sirotinje, naročito činovnika, sitnih ljudi i sl., koji su nedjeljama nepreslušani sjedili. Bila je izgubljena svaka nit principijelnosti u hapšenju.”[439]

Dana 6. srpnja na sjednici Politbiroa Bakarić tvrdi da „stroge kontrole nemamo” te da to proizlazi iz činjenice da se „streljanja zarobljenika i dalje nastavljaju i pored naših opomena i kažnjavanja”. Potom tvrdi kako se „u Zagrebu vrše zulumi” odnosno kako „treba obustaviti postupak u logorima”. Na istoj je sjednici Savo Zlatić izvještavao o „teškom stanju u zarobljeničkim logorima u Zagrebu” te zaključio kako „tu stvar treba urediti”.[440] I na sjednici 18. srpnja Bakarić govori o „nepravilnim postupcima prema zarobljenicima”, a Ivan Krajačić-Stevo, tadašnji šef OZNE za Hrvatsku, ističe kako „ne smijemo dozvoliti da pojedinci iz šovinističkih razloga ubijaju neke zarobljene domobrane. Takve pojave treba oštro kažnjavati.”[441] Naposljetku, nepoznatog datuma u srpnju, na prvom savjetovanju OZNE za Hrvatsku, Ivan Krajačić-Stevo, kao šef, u svom je govoru naglasio: „Drugovi, prestanite konačno sa likvidacijom!”[442] Čini se da je sredinom srpnja Bakarić boravio u Beogradu i raspravio s državnim vrhom „pitanje amnestije”, odnosno „reguliranja statusa domobrana”.[443] Sve te intervencije dovele su do toga da su tijekom srpnja grupne likvidacije sasvim prestale. I dalje je bilo likvidacija, ali su one odsada pojedinačne. No, i dalje je – o svemu što se dogodilo – bilo najstrože zabranjeno istraživati i javno govoriti.[444]

U takvoj općoj atmosferi stvarao se i specifičan odnos prema političkoj opoziciji. HSS-u je formalno bila priznata legalnost. Potkraj lipnja 1945. godine Izvršni odbor HSS-a (zapravo lijevo

[439] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 34.
[440] *Zapisnici Politbiroa* I, 62-63, 65.
[441] *Zapisnici Politbiroa* I, 70, 72.
[442] *Partizanska i komunistička represija*, 236.
[443] *Zapisnici Politbiroa* I, 68.
[444] Goldstein, *1941 – Godina koja se vraća*, 424.

krilo HSS-a, koje je ušlo u Narodnu frontu) na zasjedanju u Zagrebu donio je rezoluciju kojom je osuđeno „izdajništvo" Vladka Mačeka. Istovremeno je iskazana privrženost Komunističkoj partiji s Titom na čelu te novoimenovanoj hrvatskoj Vladi. Srednja struja u HSS-u koja je ostala vjerna Mačeku, a pripadale su joj i Radićeva udovica Marija i kći Mira Košutić, objavila je 20. listopada, neposredno pred izbore, list *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode*. U uvodnom članku pod naslovom „Zašto ne idemo na izbore" istaknuto je kako Izvršni odbor HSS-a ne može zastupati HSS i da to može činiti samo Maček. Osim toga, napadnuta je komunistička praksa koja je političke protivnike bez razlike nazivala fašistima ili narodnim neprijateljima. Vlasti su zaplijenile drugi broj prije nego je izašao iz tiskare i zabranile listu daljnje izlaženje. Navodno su radnici u tiskari odbili tiskati „reakcionarni list (...) koji piše protiv dostignuća NOB-a". I u kasnijim godinama članovi HSS-a su proganjani – pošto je 1947. uhapšen Božidar Magovac, svaka ozbiljnija opozicijska djelatnost u Hrvatskoj i Jugoslaviji je utihnula.[445] Nove represivne mjere protiv HSS-ovaca koji nisu prišli lijevom krilu stranke uslijedile su 1948. godine, kada je osuđeno dvanaest članova stranke. Namjera vlasti bila je da se cijeli HSS kompromitira kao kolaborantski. Prvooptuženi, odvjetnik Tomo Jančiković, osuđen je na deset godina zatvora. U zatvoru je zlostavljan, čime mu je narušeno zdravlje, što je i dovelo do njegove smrti.[446]

Iako je 1947. godine obnovljen rad Hrvatskog seljačkog prosvjetnog društva Seljačka sloga, to ipak nije moglo neutralizirati represivne mjere protiv predstavnika predratnog seljačkog pokreta.

---

[445] Radelić, *Hrvatska seljačka stranka*, 119; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 95-97; Magovac je zajedno s Ivanom Šubašićem pokrenuo inicijativu da se Šubašića postavi za „predsjednika Prezidijuma" Sabora ili za „premijera Hrvatske", a da Magovac postane ministar savezne vlade, našto je Magovac bio uhapšen.

[446] Radelić, *Hrvatska seljačka stranka*, 75-82; Boban, *Dr. Tomo Jančiković: HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*, 450.

Vrhunac sudskog „obračuna s narodnim neprijateljem" dogodio se 1946. godine, kada su praktično istodobno u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj održana suđenja pripadnicima kvislinških vojski. U Beogradu je na smrt osuđen i četnički general Draža Mihailović koji se od oslobođenja skrivao po Srbiji te je uhvaćen u istočnoj Bosni u ožujku 1946. godine. Uz njega, na smrt je osuđeno još jedanaest osoba, a dvanaestorica na vremenske kazne.[447] U Sloveniji se tih tjedana sudilo Leu Rupniku i drugim kolaboracionistima („krivično djelo izdaje naroda i za ratne zločine") – svi su osuđeni na smrt.[448] Među pripadnicima ustaškog režima na suđenju u Zagrebu našao se i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac, optužen „za djelovanje protiv naroda i države", odnosno da je surađivao s vlastima NDH tijekom rata te pomagao ustašama i po uspostavi nove vlasti. Za nadbiskupa Stepinca osobito je ponižavajuća trebala biti činjenica da ga se sudi u skupini s Erihom Lisakom kojega bi, zbog počinjenih zločina, svaki sud osudio na najtežu kaznu. U novinama se govorilo o „suđenju Lisaku, Stepincu i družini".[449] Nadbiskup je odbijao sve optužbe: on je komunizam smatrao većim neprijateljem od ustaštva, ali je njegova odgovornost u kompliciranim ratnim događajima mogla biti jedino moralna i politička te nikako nije smio biti krivično gonjen. Ipak je osuđen na 16 godina zatvora i prisilnoga rada, te petogodišnji gubitak političkih i građanskih prava. Tako je zaslugom komunista stvoren kamen smutnje između Crkve i države

---

[447] Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 404-408; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 284.

[448] Karapandzic, *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945*, 115-118. Kako bi se postigla svojevrsna ravnoteža, trebalo je suditi u svim jugoslavenskim sredinama; no, Makedonija je došla na red tek početkom 1948. godine, kada je 17 pripadnika špijunsko-terorističke organizacije Judžel, zbog aktivnosti na „promjeni društvenog i političkog stanja u Makedoniji i Jugoslaviji" osuđeno – trojica vođa na smrt, ostali na vremenske kazne.

[449] Kisić-Kolanović, „Vrijeme političke represije", 9-10; Lisak je bio Pavelićev pobočnik, veliki župan, ravnatelj GLAVSIGUR-a, itd. Potpisivao je odluke o odmazdama, uhićenjima, upućivanjima u logore i strijeljanjima. O Lisaku, *Tko je tko u NDH*, 234; vidi i *Ilustrirani vjesnik*, Zagreb, 13. X. 1946.

za duga vremena, a Hrvatska je dobila nacionalnog junaka i mučenika.[450]

Usprkos postepenom jenjavanju represije prema „narodnom neprijatelju", staljinističko razdoblje jugoslavenskog komunizma potrajalo je sve do raskida savezništva Tito-Staljin 1948. godine i početaka liberalizacije 1950-1951. godine. Tek nakon Golog otoka kao posljednje epizode jugoslavenskog staljinizma, unutar Jugoslavije sasvim prestaju politička ubojstva i kažnjavanje mimo sudskih postupaka. U kasnijim razdobljima bilo je još više desetaka ubijenih protivnika iz redova političke emigracije, ali to se već može tumačiti i kao protuzakonita borba prljavim sredstvima protiv terorizma, koji je u emigraciji imao neke svoje pristaše i aktere.

[450] Benigar, *Stepinac*, 529-592; Alexander, *Trostruki mit. Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca*, 105-129; Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 107-109; Kisić-Kolanović, „Vrijeme političke represije", 12-18; Šanjek, „Kardinal Franjo Šeper".

Ivo Goldstein

Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnoga puta

> Tekst pod gornjim naslovom priređen je za znanstveni skup *Bleiburg i Križni put 1945.* u organizaciji Savjeta antifašista Republike Hrvatske 12. travnja 2006. godine, a prvi put je objavljen u istoimenom zborniku Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske 2007. godine (*Bleiburg i Križni put 1945, Zbornik radova*, Zagreb 2007, str. 31-37). Objavljujemo cjelovit prvobitni tekst, uz tri manje dopune, koje je autor naknadno unio radi kompletiranja argumentacije.

U ovom tekstu pokušao bih analizirati neke od povijesnih okolnosti koje su dovele do događaja koji se danas u javnosti nazivaju „Bleiburgom" i „Križnim putem". U proteklih 60 godina hrvatska je znanstvena i kulturna javnost bila prikliještena „ideološko-politički interesno zasnovanim sporom dviju strana, iz kojega su moralni aspekt i ljudska patnja prezirno isključeni kao potpuno bezvrijedni kriteriji, a sva žestina bitke koncentrirana na broj i nacionalitet žrtava", kako to lijepo i lucidno ističe Ivan Lovrenović.[451] Nije neposredna tema ovoga izlaganja, ali valja spomenuti da je neprijeporna istina, a mnogima bi moglo zvučati paradoksalno, da su daleko najbolja svjedočanstva o Jasenovcu, o najpoznatijem konclogoru NDH, napisala dvojica Hrvata, katolika – Antun Barac[452] i Ilija Jakovljević.[453] Nijedan od njih nije bio član KPH, odnosno KPJ. Jakovljević je po završetku rata bio isljednik Komisije za istraživanje zločina okupatora i domaćih izdajnika, a da paradoks bude strašniji, stradao je pod nejasnim okolnostima u komunističkom zatvoru.

---

451 Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, 200.

452 Barac, *Bijeg od knjige*.

453 Jakovljević, *Konclogor na Savi*.

U literaturi, kako znanstvenoj tako i u publicistici, pogotovo onoj koju nazivamo revizionističkom, vrlo se rijetko, gotovo nikada, ne postavlja pitanje uzroka onoga što danas nazivamo „tragedijom Bleiburga i Križnoga puta". I, kako je to opet književnički lijepo rekao Ivan Lovrenović – „nitko nije postavio ono neumoljivo, ono neizbježno, ono logično pitanje – pitanje uzroka! Kako i zašto se dogodilo? Tko je i čime doveo te ljude na polje kod Bleiburga, tko je doveo do toga da su svi ti ljudi, taj 'cvijet i snaga naroda' – neki manje, neki više krivi, neki potpuno nevini i naivni – postali taoci i bili dovedeni na Bleiburg" (...) da se „nađu u takvoj strašnoj situaciji (...) k vragu, pa valjda je svemu tomu prethodila neka i nekakva politika, državna i nacionalna, i neki ljudi koji su je kreirali i vodili".[454] Naravno, u revizionističkoj historiografiji i memoaristici gotovo da nema onih koji su o tim temama, temama krivnje i odgovornosti ustaškog režima u događanjima od 1941. do 1945. godine, željeli govoriti na pravi način. Ako je i bilo ili ima kriticizma, on se uglavnom svodio na želju da se opravda vlastita pozicija ili pozicija neke interesne skupine unutar ustaškog pokreta ili vlasti u NDH.

S druge strane, historiografija socijalističkog/komunističkog razdoblja je uglavnom vrlo jednostavno rješavala problem krivnje i odgovornosti onih koji su stradali na Bleiburgu i Križnom putu – nije se njime bavila, odnosno, gotovo pola stoljeća u javnosti je postojala paušalna i u biti neodrživa ocjena – da su svi koji su osuđeni na smrt ili ubijeni na samom kraju rata ili neposredno nakon njega takvu sudbinu i zaslužili. Revizionistička je historiografija taj osvetnički gnjev tumačila vrlo površno kao „*mržnju na hrvatstvo*", a kada se govorilo o zločinima prema ljudima iz Crkve, „kao *mržnju na crkvu*". Izostala je analiza šireg hrvatskog, jugoslavenskog, pa i evropskog konteksta, te tako u hrvatskoj historijskoj znanosti do danas nije razriješen problem krivnje i odgovornosti čitavog niza ljudi koji su stradali u „obračunu s narodnim neprija-

[454] Lovrenović, *Bosna, kraj stoljeća*, 132-133; također, Lovrenović, *Bosanski Hrvati*, 184.

teljem”, sa ili bez sudske presude. Naprimjer, nitko još nije skrupulozno analizirao razinu odgovornosti Tiasa Mortigjije ili Kerubina Šegvića. Tias Mortigjija bio je od travnja 1941. do veljače 1942. urednik *Hrvatskog naroda*, u doba kada je taj dnevnik bio jedan od najžešćih propagandističkih glasila režima, potom urednik, pa glavni urednik časopisa *Spremnost* (do kraja 1944), u kojem je, osim intelektualističkih tekstova, bilo i propagiranja rasne teorije, otvorenog antisemitizma i podrške genocidnoj politici režima.[455] Britanske vojne vlasti izručile su ga 1946. jugoslavenskim vlastima. Sljedeće godine je osuđen na smrt i smaknut.[456]

Štoviše, čak su se u posljednje vrijeme pojavili apeli, zasnovani na posve krivim činjenicama, za ponovnim suđenjem Mili Budaku, iako upravo za njega postoji najviše autentičnih dokumenata koji nedvojbeno svjedoče da je bio ratni zločinac.[457]

Osveta ili kazna?

Ako fenomen „obračuna s narodnim neprijateljem”, drugim riječima, masovni zločin na kraju Drugoga svjetskoga rata promatramo na više razina, onda se radi ne samo o „obračunu s narodnim neprijateljem”, već prvenstveno o osveti, potom i o „obračunu s narodnim neprijateljem” te o „obračunu s klasnim neprijateljem”.

Osveta je duboko ukorijenjena u ljudskoj duši, još od starozavjetne izreke „oko za oko, zub za zub”. Starozavjetna pravda na-

[455] Vidi, npr., *Spremnost*, Zagreb, 8. III. 1942; 22. III. 1942, str. 2; 10. IV. 1942, str. 6; 3. V. 1942, str. 4; 13. IX. 1942; 11. X. 1942; 14. III. 1943, str. 1; 1. X. 1944, str. 6.

[456] Vidi, opširnije, Mortigjija, *Moj životopis*, na raznim mj., objašnjava prilike u kojima je djelovao, ali se „ne uočava prijetvornost, prilagođivanje, nastojanje da se prikaže drukčijim, da spasi glavu”, tvrdi priređivač Trpimir Macan – op. cit., 14.

[457] Vidi apel 120 sveučilišnih profesora, znanstvenika, kulturnih i javnih radnika, *Slobodna Dalmacija*, 24. VIII. 2004; vidi i A. Jurić-Šimunčić, u: *Stajališta*, *Vjesnik*, 21. VIII. 2004; J. Pečarić, *Slobodna Dalmacija*, 25. VIII. 2004; J. Pečarić, *Fokus* 226, 10. IX. 2004.

lazi ishodište u običajima toga vremena te i u pravnoj kodifikaciji, primjerice, u Hamurabijevu zakoniku. Vremenom civilizacijski i kulturni napredak nastoji ukloniti osvetu i to uspijeva, ali samo donekle.

„Klasici marksizma" uopće se ne bave osvetom, kao ni „obračunom s narodnim neprijateljem". Marx, Engels, a ponajviše Lenjin govori o razvlašćivanju buržoazije i o diktaturi proletarijata. Drugačije se, međutim, postupalo u praksi – obračun s pripadnicima Bijele garde i pristašama tzv. reakcije nakon Oktobarske revolucije, odnosno sa svim ideološkim protivnicima ili onima koji su to mogli postati, bio je nedvojbeno brutalan.

Na prostoru bivše Jugoslavije krvna je osveta živjela sve do najnovijih vremena, bila je dio nemilosrdne plemenske pravde. Postojala je solidarnost članova jedne uže zajednice koja je morala osvetiti svoga pripadnika, čak i usuprot jasnim zakonskim propisima i zaprijećenim kaznama.

Osveta koja je kulminirala u svibnju 1945. godine nije bila bezrazložna. Ona je bila motivirana zločinom koji se počeo događati u travnju 1941. godine. Valja istaći da je sam Pavelić uveo u vojno-politički život princip osvete, jer je tvrdio da se Srbima i Židovima treba osvetiti: „... nijedna mjera koja se protiv Židova poduzimlje, ne može biti nečovječna, ako ju se usporedi s onim neizmjernim zlom, koje je židovstvo stvorilo u svijetu", tvrdilo se u novinama u svibnju 1941. godine.[458] Huškačkih antisrpskih izjava Pavelića i njegovih sljedbenika ima iznimno mnogo, ali je nedvojbeno najpoznatija i najutjecajnija bila Budakova pjesma iz 1933. godine – „Podiže se junak Ante, pa zagrmi iz visine / kao truba Božje Pravde: 'Bjež'te psine preko Drine'".[459] Dakle, Srbima presuđuje „Božja Pravda", drugim riječima, nad njima će se provesti kolektivna osveta za sve što je beogradski režim počinio Hrvatima od ujedinjenja 1918. godine. Na taj su način Pavelić i njegovi sljedbenici u istom planu i njegovoj izvedbi spojili i osvetu i genocid.

---

[458] *Hrvatski radnik*, 18, Zagreb 15. V. 1941.

[459] *Ustaša*, ljeto ili jesen 1933; *Ustaša, Dokumenti*, 91.

Posve je drugi problem da li je blajburška osveta, odnosno da li je kazna koju su 1945. dobili pojedinci i čitave skupine bila primjerena. U skladu s ratnim običajima i postojećim pravnim normama naravno da nije, jer je i 1945. godine civilizacijska maksima bila da se i notornom ratnom zločincu sudi i da ga se tek nakon presude smakne. Doduše, i u tome ima iznimaka, jer baš nitko ne postavlja pitanje moralnosti hvatanja i smaknuća Benita Mussolinija, zaista zločinca, ali i njegove sasvim nevine mlade ljubavnice. Valja svakako uzimati u obzir da je i u Hrvatskoj, kao i u drugim dijelovima Jugoslavije, i na međunarodnom planu, broj zločina i broj žrtava za koje je odgovorna nacifašistička strana i njezini saveznici, pogotovo među civilima, nadmašivao nadaleko sve dotadašnje sukobe i ratove. Većina civilnih žrtava bile su rezultat rasne, nacionalne ili vjerske mržnje.

Često se u javnim prezentacijama događanja iz svibnja 1945. godine namjerno ili nenamjerno zaboravlja da osvetnički gnjev nije bio usmjeren isključivo prema Hrvatima, već i prema drugima, često neovisno o nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti. Treba uzeti u obzir da su stradali i Slovenci, odnosno pripadnici belogardijskih postrojbi, potom i Talijani. Na njemačku narodnu skupinu pao je teret kolektivne odgovornosti. Prvi su, zapravo u većim razmjerima, počeli stradavati Srbi, odnosno Beograđani, od trenutka kada su jedinice Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u listopadu 1944. oslobodile Beograd. I među Albancima je bilo mnogo žrtava. Koliko god se to čini paradoksalnim, čini se da je u odnosu na broj stanovnika u tom „obračunu s narodnim neprijateljem" najviše bilo žrtava ipak među Crnogorcima.

Pa ipak, ne može se mimoići činjenica da je osvetnički gnjev u Hrvatskoj ponegdje i pokatkad poprimao karakter obračuna nekih Srba s nekim Hrvatima. Tako se, primjerice, u informaciji iz Zagreba 20. lipnja 1945. tvrdi da su „denuncijacije Srba koji su pobjegli ili su bili protjerani iz Zagreba uzele ozbiljne razmjere",[460]

[460] Višnjić, *Partizansko ljetovanje*, 35.

ali nema sumnje da je taj aspekt osvetničkog gnjeva bio ako ne periferan, onda svakako manjih razmjera od drugih aspekata.

Naposljetku, treba znati da je čitava antifašistička Evropa tražila da ratne zločince stigne zaslužena kazna. Premijer demokratske Velike Britanije Winston Churchill, koji je na Moskovsku konferenciju ministara vanjskih poslova u listopadu 1943. godine poslao nacrt deklaracije o njemačkim ratnim zločincima – kasnije prihvaćenu uz nekoliko formalnih izmjena, zaključio je da „brutalnosti nacističke dominacije nisu nova stvar i svi narodi i teritorije koje se nalaze pod njenom šakom pate od terora vladavine najcrnjeg oblika", pa je logično da će „oni njemački oficiri, civili i članovi Nacističke stranke koji su odgovorni ili koji su svojom suglasnošću sudjelovali u navedenim svirepostima, pokoljima i izvršenjima smrtnih kazni, biti vraćeni u zemlje u kojima su počinili svoja gnjusna nedjela da bi im se sudilo". Tu misao ponavlja na još jednom mjestu, jasnije i oštrije – „bit će vraćeni na mjesto svojih zločina i na licu mjesta sudit će im narod nad kojim su izvršili nasilje".[461] Nema nikakve dvojbe da je Churchill, govoreći o nacističkim zločincima, mislio i na njihove saveznike, odnosno kvislinge iz raznih evropskih zemalja.

Churchill je u svojim javnim istupima bio vrlo jasan – tražio je pravdu za zločince. Strogu pravdu, ali pravdu! Poznati lovac na nacističke zločince, Simon Wiesenthal, svoja je sjećanja upravo naslovio – *Pravda, ne osveta* (u originalu – *Recht, nicht Rache*).[462]

U Francuskoj je u danima oslobođenja (ljeto 1944) po kratkom postupku obavljeno više od 9000 pogubljenja, pa je ministar pravde 15. rujna osnovao posebne sudove pravde koji su izrekli 38.266 presuda, od toga ih je 2853 bilo na smrt.[463] Kada je istaknuti francuski pisac Robert Brasillach (1909-1945) bio kao kolaboracionist osuđen na smrt, 25 najuglednijih književnika potpisalo je peticiju kojom je predsjednika Charlesa De Gaullea zamolilo da Brasil-

[461] Churchill, *Closing the Ring*, 297.
[462] Wiesenthal, *Pravda, ne osveta*.
[463] Carpentier – Lebrun, *Povijest Francuske*, 271-272.

lachu poštedi život.[464] Čak je jedna grupa predvođena dobitnikom Nobelove nagrade, književnikom Albertom Camusom (1913--1960) otišla De Gaulleu s molbom da poštedi Brasillachov život, ali je on ostao neumoljiv. Camus je čak iskoristio posljednji argument koji je imao u glavi – naglasio je kako Brasillach ima značajan opus. Na to je de Gaulle odgovorio: „Kakav opus, takva kazna."

Staljin i poznati pisac Ilja Erenburg (1891-1967), tijekom rata otvoreno su zagovarali osvetu. Erenburg je pisao tekstove u kojima jasno zagovara osvetu nad Nijemcima – osobito stihom – „goni ga, druže borče – Frica". Ti su tekstovi bili objavljivani i u partizanskom tisku u Hrvatskoj. Međutim, na kraju rata Staljin je obustavio njihovo objavljivanje, kako ne bi poticao osvetničku atmosferu nad njemačkim narodom.

Bombardiranja njemačkih gradova potkraj rata, osobito Dresdena, atomske eksplozije u Hirošimi i Nagasakiju prošle su u američkom i zapadnoevropskim društvima bez ikakvih javno izrečenih moralnih dvojbi i pokazuju da se tada „osveta" smatrala posve logičnom i neupitnom.

Jedinice NOVJ-a i jugoslavenski komunisti tijekom rata i 1945. godine u tom odnosu prema svojim neprijateljima nisu bili sasvim jasni, kao što je bio određen Churchill – jer su Bleiburg i Križni put istovremeno i kažnjavanje krivaca, ali i osveta, dakle „obračun s narodnim neprijateljem", ali isto tako i obračun s potencijalnim i stvarnim klasnim neprijateljem.

Postupak prema zarobljenicima

Osvetnički gnjev narastao je postupno.

Već u proglasu Politbiroa CK KPJ od 22. lipnja 1941. godine, kojim su komunisti pozvani na ustanak, ističe se da „u borbi" koja će se uskoro rasplamsati „neće biti pardona zločinačkim fašističkim vođama i njihovim vernim slugama".[465] Mjesni komitet KPH Osijek, naprimjer, u proglasu sredinom prosinca 1941. godine tvr-

[464] Lottman, *Albert Camus*, 363-364.
[465] Bilandžić, *Historija SFRJ*, 36.

di da „naš put u sretan i čovjeka dostojan život vodi samo preko lješina omraženih fašističkih izroda", a potom da „će krvavo odzvoniti ustaškim psima", ali uz jasnu ogradu da „ne treba vjerovati lažima kako će komunisti istrijebiti Hrvate".[466] Dakle, jasno se ističe da će se osvetnički gnjev usmjeriti prema ustašama.

U izvještaju iz Nevesinja 16. kolovoza iste godine domobranski pukovnik, izvjesni Šimić, tvrdi da su uzroci nemira „lokalne prilike (...) u prvom redu osveta mještana pravoslavne vjere muslimanskom i katoličkom življu".[467] U rujnu 1941, u izvještaju kotarskog predstojnika iz Knina tvrdi se da „Jevreji i pravoslavci vjeruju u pobjedu Engleske i Rusije i čekaju čas osvete".[468] Naime, i pukovnik Šimić i taj kotarski predstojnik i sami vrlo dobro znaju da su se u oba ova gradića i u njihovoj okolici dogodili neki od prvih ustaških zločina, za koje on i neki drugi izvjestioci iz tih krajeva okrivljuju „divlje ustaše", pa je posve izlišno pitanje zbog čega „Jevreji i pravoslavci (...) čekaju čas osvete", ili ju „pravoslavci" već tada navodno počinju provoditi.

U novinama NOP-a u Slavoniji koje su se zvale *Slavonski partizan*, kada se govori o zbivanjima iz 1941, tvrdi se kako su se već tada neprijatelji pobojali „pravde i osvete".[469] Dakle, i pravde, ali i osvete.

Već od početka ustanka jedinice NOV-a i PO-a Hrvatske zarobljavale su svoje protivnike. Zabilješke koje su o tim trenucima ostale sačuvane svjedoče da je praksa bila u neku ruku normirana, ali je poprilično ovisila i o konkretnim okolnostima. Kada su pripadnici Trećeg partizanskog bataljona odreda Korduna i Banije 6. XII. 1941. godine, krećući se negdje po sjeverozapadnoj Bosni (kraj oko Cazina i Velike Kladuše), uz samu hrvatsku granicu, „naišli na muslimana Perviša, poznatog ustašu koji je klao

[466] *Zbornik NOR-a*, t. II, knj. 1, str. 184-185.

[467] HDA, fond 1203, ZJDP, vrlo tajni spisi, 1821/1941.

[468] HDA, fond 1196, OP NDH, kut. 3, j. s. 321/ taj. 1941, str. 3.

[469] *Slavonski partizan* 8, 15. II. 1943, vidi u: *Izbor iz štampe NOP-a u Slavoniji*, 95-96; o događajima u Slavoniji tih godina svjedoči Erjavec, *Španovica*.

žene i djecu, patrola ga je ubila". Četiri dana kasnije druga desetina istoga bataljona ubila je dvojicu ustaških vođa – Antu Špoljarića i Ivicu Rukavinu. Nije jasno da li su Špoljarić i Rukavina ubijeni u borbi ili su zarobljeni, pa potom ubijeni, ali su oni, po izvještaju, bili glavni inicijatori „klanja". Vjerojatno se izvjestilac referira na masovne zločine ustaških jedinica koji su počinjeni u kraju oko Slunja, potkraj srpnja i prvih dana kolovoza, kada je ubijeno više stotina srpskih civila, uključujući žene i djecu.[470] Borci Primorsko-goranskog odreda bataljona „Marko Trbović" 8. prosinca 1941. godine u okolici Ogulina uhvatili su „ustašu cestara iz sela Musulinskog Potoka (sela kod Ogulina)" i ubili ga, jer je „bacao u Ogulinu nevine ljude u jame i kod njega je nađeno dosta robe i stvari tih nesretnika".[471] Partizani iz Trećeg bataljona odreda Korduna i Banije uhvatili su tih dana „ustašu Petra Pađena iz Rakovice" koji „priznao nije ništa, ali ga drugovi iz odreda poznadu i znadu da je bio ustaša" te je „istoga dana likvidiran". Pripadnici istoga bataljona tih su dana ubili još trojicu pripadnika ustaškog pokreta. Vod spomenutog bataljona „Marko Trbović" uhvatio je „ustašu Stjepana Kapojtića i osudio ga na smrt te strijeljao". Pripadnici Trećeg bataljona odreda Korduna i Banije zarobili su i Josipa Bićanića iz Nove Kršlje (selo u općini Slunj, blizu Rakovice) „koji je od žandarmerijske postaje primio karabin sa 15 metaka da se bori protiv komunista i četnika u slučaju napada na hrvatska sela; imenovani je također likvidiran".[472]

Ako je bilo i opravdanja da se protivnici likvidiraju u prva tri slučaja, kakav je razlog bio da se ubiju Pađen, Kapojtić i Bićanić? Za Pađena, Kapojtića i druge (neimenovane) ustaše bilo je dovoljno da se znalo da su pripadali ustaškom pokretu, a što se Bićanića tiče, očigledno su oni koji su ga ubili čak znali da dobiveni karabin nije ni koristio te da ga je navodno namjeravao koristiti samo u slučaju „napada na hrvatska sela". Pa ipak – bio je likvidiran.

---

[470] *Zbornik NOR-a*, t. II, knj. 1, str. 181; Bekić – Butković – Goldstein, *Okrug Karlovac 1941*, 92-96.

[471] *Zbornik NOR-a*, t. II, knj. 1, str. 187.

[472] Ibid., str. 181, 245, 303.

Kada se govori o ovim ubijanjima, valja voditi računa o tome da je to bilo vrijeme kada je ljudski život vrlo malo vrijedio: partizani su tada ubijali i izdajice (poput Đure Šušnjara iz Plaškog koji je „sarađivao sa ustašama”) ili „špijune” (poput izvjesnog Tresiglavića u Lici koji je „služio okupatorima”),[473] četničke simpatizere i aktiviste, pa i pripadnike svoga pokreta koji su, po mišljenju partijskih foruma, ideološki zabrazdili.[474]

Bilo je odreda, međutim, koji su drugačije postupali: primjerice, odred Sloga je potkraj prosinca 1941. napao domobransku stražu koja je čuvala lonjski željeznički most u Prečcu kod Dugog Sela (istočno od Zagreba). Jedan je domobran pružao otpor te je ubio jednog partizana, pa je i sam ubijen. Drugi su (njih desetak) bili razoružani i pušteni kućama. Kada im je komandant odreda (očito Vinko Jeđut) „dao upute o našoj borbi”, oni su „s oduševljenjem rekli: ‘Hvala vam! Sad smo sretni, možemo našim kućama, mi smo silom ovamo dotjerani’”.[475] Slično su postupili i pripadnici ličkog bataljona „Marko Orešković” koji su napali i razoružali domobransku stražu kod Ličkog Lešća, a potom ih sve pustili.[476]

Može se reći da je opće stajalište bilo da se zarobljeni ustaše ubijaju, a da se domobrani puštaju, iako je i od toga bilo odstupanja.

Već potkraj 1941. Glavni štab NOP-a Hrvatske dao je prvi put naputke kako postupiti sa zarobljenicima. Budući da je „u posljednje vrijeme uspjelo protivniku da uhvati nekoliko naših istaknutih boraca”, naloženo je jedinicama da „hvataju i zarobljavaju pogodne neprijateljske ličnosti... ako ubuduće koja jedinica zarobi višeg oficira, neće ga odmah strijeljati nego će ga držati u zarobljeništvu i obavijestiti o tomu ovaj štab, koji će po potrebi dati naređenja za daljnji postupak”.[477]

[473] Ibid., str. 245, 294.

[474] Vidi, primjerice, *Zbornik NOR-a*, t. II, knj. 1, str. 174, gdje se navodi da su dvojica članova Mjesnog komiteta KPH u Drežnici strijeljani zbog lijevih skretanja.

[475] Ibid., str. 249.

[476] Ibid., str. 294.

[477] Ibid., str. 251.

Definicija termina „narodni neprijatelj”

Mržnja prema neprijatelju bila je velika i partizani, odnosno članovi KPH koji su ih 1941. godine vodili, nisu to ni skrivali. U danima kada su se dogodile opisane likvidacije zarobljenika, točnije 12. studenoga 1941. godine, Okružni komitet KPH Karlovac naložio je članovima KP da u sredinama u kojima djeluju „podižu borbenost stanovništva i jačaju njegovu mržnju protiv okupatora”, a koji dan kasnije prigovara se političkim komesarima partizanskih jedinica da su „zanemarili razvijanje mržnje protiv fašističkih okupatora”.[478] Dakle, govori se o „mržnji protiv okupatora”, ali se ne spominju „domaći izdajnici” ili neka druga, slična sintagma. U drugom navodu se, kao „okupatori”, izričito spominju Talijani, što valja povezati s nekim pročetničkim tendencijama, odnosno s tezom koju su neki u redovima NOP-a iznosili da se Talijani „ne smiju napadati”, što je u tim mjesecima bila važna taktička razlika između pripadnika NOP-a i onih koji će se prikloniti četničkom pokretu.

Uostalom, slogan „smrt fašizmu – sloboda narodu” sadrži u sebi poruku koja nadilazi simboličnu razinu uništenja fašizma. Ona svakako, barem neizravno, nosi poruku o tome što će se ili što bi se trebalo dogoditi onima koji su pristali uz taj fašizam.

Tada se u izvorima počinje koristiti termin „narodni neprijatelj”, ali se prvi put tek u Fočanskim propisima početkom 1942. jasno određuje pojam „narodnog neprijatelja” – onaj „čija imovina podleže zapleni u korist naroda”, a to su „a) sve aktivne ustaše ili njihovi organizatori i pomagači; b) svi oni koji su služili okupatorima ma u kojem vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori (...) svi koji su izdali narodnu borbu, i bili u dosluhu sa okupatorima; svi koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje”.[479]

Kada su ustaše u siječnju 1942. ubile 64-voro staraca, žena i djece u srpskom selu Draksenić, desetak kilometara južno od Ja-

[478] Ibid., str. 20, 197.

[479] Geršković, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, 15.

senovca, Okružni komitet za Kozaru izdao je proglas u kojem tvrdi: „Na sva ova zločinstva narod ovih srezova odgovoriće samo žešćom i neustrašivom borbom. Teška i brza biće narodna osveta za sve zločine. Srpski narod nikada neće zaboraviti ova krvoprolića." No, potom se jasno kaže da ne žele odgovoriti istom mjerom, jer su „poštena muslimanska i hrvatska braća najotvorenije digla glas protiv ovih zlodjela. Muslimani Dubičkog sreza već u velikom broju nalaze se u partizanskim četama ovih krajeva. Za nekoliko dana borbi oni su postali proslavljeni junaci – partizani..."[480]

Informator Ustaške nadzorne službe (UNS-a) u rujnu 1942. javlja da je u Zagrebu izvjesni Brunšek, kojeg se smatralo komunističkim simpatizerom i članom KP, kada je vidio plakate s obavijestima da su strijeljani komunisti, „bio strašno srdit i psovao je sve, i rekao, da će doći čas obračuna, ali da će ih malo ostati, da se za sve znade".[481] Neka neimenovana „gospođica" koja se s njim i drugim komunistima družila tvrdila je da „će Rusi ipak dobiti rat, a onda će malo ostati od onih, koji sada 'vedre'".

Prvu amnestiju za četnike te slovenske i hrvatske domobrane NOP je objavio 30. kolovoza 1944. s rokom predaje do 15. rujna. Propagandni letak za Zagreb i okolicu glasio je: „Majke, žene i sestre Zagreba i Zagrebačke oblasti! Spašavajte svoje sinove, muževe i braću, koje je mobilizirao Pavelić i Hitler! Tko ostane danas u domobranima i ostalim jedinicama – **dočekat će sigurnu smrt** (bold u originalu – op. a.). Učinite sve da spasite svoje!"[482] U letku koji se dijelom diljem zemlje prijetilo se svima onima koji nakon isteka roka za prijelaz, 15. rujan 1944, ostanu na strani okupatora: naime, da će ih „stići sudbina ubojica i palikuća koji su svoje ruke do lakata zakrvarili narodnom krvi".[483]

[480] *Zbornik NOR-a*, t. IV, knj. 3, str. 65.

[481] HDA, fond 248, UNS, Ured I, Komunistički odjel, VT 8/1942.

[482] HDA, fond 1867, Oblasni odbor AFŽ Zagrebačke oblasti, kut. 1, 8-1110; vidi i Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 242; Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 493, 499.

[483] HDA, zbirka 1194, Zbirka dokumenata NOV i POJ, kut. 6.

Bilo je i onih koji su osvetnički gnjev nastojali smiriti, pa se tako u letku u ime Štaba narodnooslobodilačkih (partizanskih) odreda Bosne i Hercegovine poziva „Hrvate i Muslimane" da „pomognu borbu svoje srpske braće, koja ne traži osvetu već svoje pravo da žive slobodno u zemlji svojih predaka... Živjeli smo vjekovima na ovoj grudi i živjećemo i dalje u slozi i ljubavi kad iz naše zemlje nemilosrdno iskorijenimo one, koji su unosili među narod zlu krv i od toga vukli korist".[484]

Kako je teklo konstituiranje vlasti NOP-a, a rat se primicao kraju, tako je režim sve više postajao krajnje autoritarnim i potom totalitarnim. Naime, vlast se preuzima po uzoru na sovjetski boljševizam i staljinizam. Upravo tada razni oblici represije, sve do masovnih ubojstava, počinju se umnažati od jeseni 1944, a kulminiraju u svibnju 1945. godine.

Osvetnički gnjev, kao i njegova provedba, u pojedinim je trenucima dobivao na intenzitetu, a samo ponekad je slabio. Tako se pojačao oko 12. i 13. svibnja 1945. godine, po zarobljavanju više tisuća ustaša i domobrana, djelomično i zbog bijesa. Naime, ustaške su jedinice u pokušaju proboja prema Austriji ratovale i nakon službenog svršetka Drugoga svjetskoga rata te nanijele teške žrtve jedinicama JA.

Na taj je način račun „domaćim izdajnicima" bio ispostavljen vrlo brzo. Počeo se naplaćivati još tijekom rata, zapravo napose od jeseni 1944, intenzivirao se prema kraju rata, a kulminirao u prvim danima po njegovu završetku. Taj je račun bio tragično visok, nije obuhvatio samo „domaće izdajnike", nego i mnoge nevine te na razne načine i članove njihovih obitelji. Istodobno je, dakako, u mnogim aspektima bio duboko nepravedan. Naime, čak kada su u pitanju bile i likvidacije onih koji bi na svakom sudu zaslužili najtežu kaznu, nije se radilo o pravdi, već o osveti koja sama po sebi isključuje pravdu, iako ne i elementarnu pravednost (u budućnosti, u narednim godinama, pokušat ću se baviti baš godinom 1945, kako bih detaljno analizirao sve

[484] HDA, fond 248, UNS, Ured I, Ured glavnog pobočnika, 16658/1942.

elemente ovog složenog procesa, što u ovom tekstu naravno nije bilo moguće).

Josip Broz Tito bio je itekako svjestan osvetničkog gnjeva koji je u redovima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (od svibnja 1945. Jugoslavenska armija) svakim danom bio sve intenzivniji. Nakon masovne osvete po oslobođenju Beograda, izdao je 15. studenoga još jedan proglas o amnestiji i zajamčio sigurnost, onima koji se predaju do 15. siječnja 1945. godine i pod uvjetom da nisu krivi za ratne zločine.

Svim komandantima Narodnooslobodilačke vojske naredio je 12. siječnja 1945. da „ovu amnestiju odmah primijene prema svim osobama koje ona zahvaća”, a da smrtna kazna može biti izvršena tek kaka se propisanim zakonskim postupkom, u skladu s čl. 29. Uredbe o oružanim snagama, dokaže da su dotične osobe krive za ubojstvo, paljevinu, pljačku ili silovanje. „Nad drugim osobama osuđenima na smrtnu kaznu, kao što su počinitelji, organizatori i intelektualni začetnici zločina i izdajničkih djela, smrtna kazna može se izvršiti jedino i isključivo poslije prvobitne potvrde Vijeća Višeg vojnog suda pri Vrhovnom štabu.”[485]

Za „obračun s narodnim neprijateljem” postojao je i formalan, zakonski okvir, ne samo Titove naredbe. Prema Uputstvima od 22. veljače 1945. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača definirala je koje se osobe smatraju ratnim zločincima i koje se radnje smatraju zločinom i prijestupom – između ostalih, bili su to „pokretači, organizatori, naredbodavci, pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja”.[486]

Titove naredbe i dileme

Potkraj travnja 1945. Predsjedništvo ZAVNOH-a donijelo je Odluku o zaštiti nacionalne časti Hrvata i Srba u Hrvatskoj.

[485] Broz, *Sabrana djela*, t. 25, str. 209.
[486] *ZAVNOH – zbornik dokumenata*, IV, 279-280.

Ustvrdilo je da se ona ne odnosi „na djela ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja", već na djela „kojima se vrijeđalo i vrijeđa čast naroda, ili su uperena protiv osnovnih interesa naroda i tekovina, na kojima se izgrađuje Demokratska Federativna Jugoslavija". Potom se u devet točaka detaljno obrazlažu svi „zločini i prijestupi" koji se mogu podvesti pod ovu odredbu – „svaka suradnja s okupatorom ili njegovim pomagačima – politička, propagandna, kulturna, umjetnička, privredna...", zatim, „vršenje akcije i propagande u korist okupatora i njegovih pomagača", „svako održavanje prisnih i prijateljskih odnosa s pripadnicima okupatorske vojske i vlasti", „izravno ili neizravno razgrabljivanje imovine osoba progonjenih po okupatoru ili njegovim pomagačima", itd.[487] Dakle, ti su „zločini i prijestupi" bili tako široko definirani da je vrlo velik broj osoba mogao biti po njima progonjen.

„Po zapovesti ministra narodne obrane", tj. Tita, general Terzić, koji zastupa načelnika Generalštaba Jugoslavenske armije, pod brojem „Pov. 172" od 3. svibnja 1945. godine prenosi svim jedinicama Jugoslavenske armije naredbu sa 17 vrlo preciznih točaka u kojima se detaljno propisuje postupak s ratnim zarobljenicima. Točka 12. glasi: „Sa ratnim zarobljenicima ima se postupati po odredbama Zakona o Ženevskoj konvenciji o postupanju sa ratnim zarobljenicima čiji izvod se dostavlja u (...) primeraka." Prema već desetljećima objavljenim dokumentima jasno je da je Tito u svibnju 1945. godine bio u svakodnevnom kontaktu sa štabovima armija. Znao je da se njegova naredba o postupku sa zarobljenicima od 3. svibnja uglavnom ne poštuje, da su protivno toj naredbi zarobljenici često ubijani.

Tito se pitanjima ratnih zarobljenika bavio praktički od početka rata, odnosno najkasnije od prosinca 1941. godine (kada je ispisan već ovdje citiran naputak Glavnog štaba NOP-a Hrvatske). U svibnju 1944, kada su nakon bitaka na otoku Korčuli jedinice NOV-a i POH-a zarobile veći broj neprijateljskih vojnika i

---

[487] *Partizanska i komunistička represija*, 94-96.

sprovele ih na otok Vis, naredio je Štabu 26. divizije: „... s obzirom da saveznici stalno protestvuju što streljamo vojne zarobljenike koji su otkriti kao ratni zločinci, naređujem da se svi ratni zločinci koje će zarobiti naše jedinice, čim prije prebace ovamo sa sprovodnim listom za Vrhovni štab (tada je Vrhovni štab bio u Drvaru – op. a.)."[488] Dakle, Tito zna da se strijelja, ali misli da se radi samo o „otkrivenim ratnim zločincima". Četiri dana kasnije, 13. svibnja, ponovno se naređuje 26. diviziji da „sve zarobljenike zadrži na Visu, a ako ustanovite među njima zločince, pošaljite ih u naš štab na istragu". Što se tiče postupka, tada je još izričitiji: „Nikog ne smijete streljati, jer ste nam zbog toga načinili mnogo neprilika. Ja sam dao obavezu saveznicima u tom pogledu."[489] Čini se da se i njegov stav mijenja – vjerojatno je u ta četiri dana shvatio da se ne radi samo o „zločincima" kojima prijeti strijeljanje, već i o onima koji to nisu. Pa ipak, njegovo neslaganje s tim strijeljanjima proizlazi isključivo iz činjenice da zbog njih saveznici „protestvuju".

Vratimo se zbivanjima u svibnju 1945. godine na području sjeveroistočne Slovenije. Dakle, Tito je znao je da se njegova naredba o postupku sa zarobljenicima od 3. svibnja uglavnom ne poštuje, da se protivno toj naredbi zarobljenici često ubijaju, a reagirao je tek 13. svibnja vlastoručno pisanom depešom, koja je 14. svibnja dostavljena štabovima 1, 2, 3. i 4. armije i Glavnim štabovima Hrvatske i Slovenije: „Preduzmite najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaca... lica koja treba da odgovaraju za djela ratnih zločinstava, predavati na revers vojnim sudovima radi daljeg postupka."[490] Nakon te depeše, čini se, znatno se smanjio broj masovnih likvidacija zarobljenika na licu mjesta (npr. na samom Blajburškom polju i na putu do Maribora), ali su obnovljene nekoliko dana kasnije na

488 *Zbornik NOR-a*, t. II, knj. 13, str. 65.

489 Ibid., str. 95.

490 Broz, *Sabrana djela*, t. 28, str. 43; vidi i Ridley, *Tito*, 281-283.

drugim mjestima (Kočevski Rog, Teharje i dr.). Naročito su bile surove osvete nad ustaškim grupama koje se nisu dobrovoljno predavale, već su pokušavale (a neke i uspijevale) proboj natrag u Jugoslaviju.

Nisu mi poznati izvorni dokumenti o Titovim reakcijama na očigledno nepoštivanje njegovih uputa i zapovijedi u tjednima poslije 14. svibnja 1945. godine. Prema jednom zabilježenom usmenom iskazu Milovana Đilasa iz 1974. godine, Tito „nije odobravao što se dogodilo, pogotovo jer se otelo kontroli i preraslo u anarhiju, pa je tražio izvještaje i razjašnjenja", ali i „opravdanja i razumijevanje" za osvetnički gnjev protiv „bandi" koje i poslije završetka rata još ratuju i nanose gubitke „našim ljudima".[491] Nema podataka, niti ih spominje Đilas, da je Tito tražio odgovornost počinitelja proizvoljnih ubijanja. Napokon je preko svega prešao s dvije rečenice u dugom govoru na velikom mitingu u Ljubljani 27. svibnja 1945. godine: „Što se tiče ovih izdajnika... to je stvar prošlosti. Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla je već ogromnu većinu..."[492]

Tito, međutim, ipak nije bio posve dobro upoznat sa svakom od faza u tragičnim zbivanjima, jer je tada gotovo svu svoju pažnju usmjeravao prema oslobađanju najzapadnijih dijelova tadaš-

---

[491] M. Đilas u razgovoru s mojim ocem Slavkom Goldsteinom, Beograd, kolovoz 1974.

[492] Broz, *Izgradnja nove Jugoslavije II-1*, 23; o blajburškim događanjima literatura je narasla gotovo do nepreglednosti, pa upućujem samo na neke: *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, I-II; Basta, *Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske*; Colić, *Pregled operacija na jugoslavenskom ratištu 1941--1945*; *Oslobođenje Hrvatske 1945. godine*; Basta, *Rat je završen 7 dana kasnije*; *Bleiburg, otvoreni dossier*; Tolstoj, *Ministar i pokolji*; Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*; „Bleiburg 1945-1995"; *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda*; *Bleiburg, uzroci i posljedice*. Različite informacije mogu se iščitati u izvorima koji su objavljeni u *Zborniku NOR-a*, t. II, knj. 15 (Beograd, 1962), t. V, knj. 34, 39 (Beograd, 1966, 1979), t. XI, knj. 1-4 (Beograd, 1971-1975), t. XII, knj. 1-4 (Beograd, 1973-1979) te u Broz, *Sabrana djela*, t. 25, 28. Najnoviji pregled i analizu literature daje Grahek, *Bleiburg i „Križni put" u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*.

nje Jugoslavije, odnosno hrvatskog i slovenskog nacionalnog teritorija i vanjskopolitičkim zapletima koji su iz toga slijedili. Postojala je, po svemu sudeći, Titova načelna suglasnost da se taj „obračun" dogodi, i u onom valu koji je pokrenut ujesen 1944. i u onom u svibnju sljedeće godine, ali ne na tako žestok način i u takvu obimu. No, kada je, barem djelomično bio i upoznat s onim što se dogodilo, Tito nije reagirao i nije ni pokušao ni kazniti krivce. Na njegovu inicijativu tek je 3. kolovoza 1945. donesena na zakonu zasnovana amnestija, kojom je uglavnom obustavljeno voluntarističko kažnjavanje i ubijanje. Preživjeli zatočenici s Križnog puta u većini su otpušteni iz zarobljeničkih logora, a manji dio ostao je pod nadležnošću vojnih sudova, koji su ih većinom sudili na kratkotrajne kazne prisilnog rada ili ih upućivali na dosluženje vojnog roka u Jugoslavenskoj armiji.

No, sve što sam iznio potvrđuje Titovu odgovornost za počinjene ratne zločine nad zarobljenicima i civilima u svibnju 1945. godine, ali, dakako, tu odgovornost valja ocjenjivati sukladno ondašnjim prilikama i ondašnjim kriterijima, koji nisu istovjetni današnjima, na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće.

Slavko Goldstein

Zašto nisam išao u Bleiburg

Kad se u proljeće 2010. pripremala delegacija SDP-a da pođe u Bleiburg, predsjednik stranke Zoran Milanović pozvao me da im se pridružim. Jako sam se kolebao oko toga poziva. Vagao sam u sebi razloge za i protiv. Najprije sam pristao poći i dopustio da se to objavi u medijima, a na kraju sam u posljednji čas odustao. Nekoliko mjeseci kasnije bio sam pozvan da se pridružim i predsjedniku Josipoviću u njegovu posjetu Bleiburgu, pa ni taj poziv nisam prihvatio. Prijatelji, znanci i novinari pitali su me za razloge mojim kolebanjima, odgovorio sam javno ovim člankom u *Globusu* br. 1021 od 2. srpnja 2010, pod naslovom „Zašto se ne želim pokloniti u Bleiburgu". Ovdje prenosimo taj članak u cijelosti, iako je o tome ponešto već rečeno u predgovoru ovoj knjizi. U tekstovima o takvim temama neizbježiva su ponavljanja nekih bitnih teza i vjerujem da nam ih čitalac neće zamjeriti.

Nije mi lako pisati o Bleiburgu, jer pišem pod dvostrukim opterećenjem: u vojsci koja je 15. svibnja 1945. položila oružje na polju pod Bleiburgom, u mnoštvu različitog svijeta, bili su i zločinci koji su ubili mojega oca i više od pola moje obitelji, a ja sam bio pripadnik pobjedničke vojske koja je nakon tog 15. svibnja 1945. počinila ratni zločin ubijanjem razoružanih zarobljenika, odvedenih sa Bleiburga na razna stratišta u Sloveniji i Hrvatskoj. Pisao sam o tome na mnogo mjesta u mojoj knjizi *1941 – Godina koja se vraća*, a već u uvodnom poglavlju pokušao sam sažeto definirati: „Bili smo dorasli otporu protiv Zla, nismo bili dorasli ljudski okruniti pobjedu. Poput mnogih ratnih pobjeda u povijesti, ni naša nije ostala neokaljana."

O tom naličju naše pobjede bila nam je nametnuta zavjera šutnje koja je trajala više od 40 godina, čime su rane pogubno produbljene i otvoren je prostor za bujanje mitova. U obiteljima stradalih potmulo su nicale legende, natopljene gorčinom straha u kojem se samo potajno smjelo žaliti za nestalim stradalnikom,

a javno ga je bilo nezgodno čak i spominjati. Istovremeno, ustaški krugovi u emigraciji stvorili su kult Bleiburga koji je promičbeno mitologiziran da bi se u zaborav potisnuli vlastiti ustaški zločini: da bi se pod koprenom Bleiburga sakrio Jasenovac.

Uz blagoslov Franje Tuđmana, koji je preuzeo nakaradnu ideju Maksa Luburića iz 1963. godine o pomirenju ustaša i partizana, blajburška mitologija ustaške emigracije prelila se 1990. godine u Hrvatsku i zarazila hrvatski javni život. Stekla je čak i pokroviteljstvo Hrvatskoga sabora. Pokrenuta je reustašizacija Hrvatske: umjesto žalosne istine o stradanju nevinih, lansirano je raspirivanje mržnje. Broj žrtava kompleksa Bleiburg i Križni put deseterostruko je preuveličavan, ratni zločin nad pobijeđenom neprijateljskom vojskom proglašavan je genocidom nad hrvatskim narodom, postignuća i tragovi hrvatskog antifašizma sistematski su zatirani. U razdoblju od 1990. do 2000. godine u Hrvatskoj je počinjen jedan od najsramotnijih vandalizama novijih vremena: sistematski su razorena ili unakažena 2964 spomenika i spomen-obilježja poginulim antifašističkim borcima i civilnim žrtvama ustaškog i okupatorskog terora. Kao da se Hrvatska morala stidjeti svog hrabrog otpora fašizmu i nadovezati se na svoj propali ustašluk.

Ustašizacija i deustašizacija u hrvatskoj javnosti

S agresivnom reustašizacijom pod Šuškovim predvodništvom i Tuđmanovim pokroviteljstvom uskrsnule su stare podjele u hrvatskom društvu. Već davno prebrođeni rat ustaša i partizana doživio je reinkarnaciju u kojoj se jedno kraće vrijeme čak moglo pričiniti da nekad pobijeđena strana sad odjednom pobjeđuje. To je ipak bilo nemoguće, prije svega zbog dominirajućih utjecaja demokratske i antifašističke Europe i naprednog svijeta, a zatim i zbog činjenice da je reustašizacija ubrzo pokazala svoju blisku povezanost s nekima od srodnih joj izopačenosti: s bezobzirnom samovoljom i besprimjernim bogaćenjem vlastodržaca, s tolerancijom prema raznovrsnom bezakonju, pa i prema zločinu

s navodno „domoljubnim" motivima. Smjena vlasti u Hrvatskoj postala je neminovna.

Godine 2000, s novom vlasti, umjesto reustašizacije počela je deustašizacija (češće zvana detuđmanizacijom), ali ona sve do danas ni približno nije dovršena. Doduše, antifašizam se donekle primjereno vratio u većinu političkih programa i deklaracija, pa dijelom i u školske udžbenike, ali postigao je samo neku vrst ravnopravnosti s ustašoidnim fašizmom, koji još cvate na nogometnim utakmicama, na Thompsonovim koncertima, u grafitima po mnogim zidovima većine hrvatskih većih gradova, u komemoracijama na Bleiburgu. U nekim institucijama koje se bave nacionalnom poviješću, politikom ili nastavom, stvorena je teorija „ekvidistance", po kojoj se prema hrvatskom fašizmu i hrvatskom komunizmu treba odnositi ravnopravno, pri čemu se antifašizam neumjesno poistovjećuje s komunizmom, pa ga se dovodi na istu ravan s fašizmom. U popularnom žargonu: Jasenovac i Bleiburg su jedno te isto. Nazivam to „nivelacijom zločina", koja zamućuje nužnu nam istinu.

Već su odavno veliki filozofi ustanovili da je istina cjelina i da bez nje nema zdrave komunikacije među ljudima i narodima. U Hrvatskoj istina nam je nasušno potrebna, jer poluistine i neistine o Jasenovcu i Bleiburgu uvukle su se u same korijene aktualnih društvenih i političkih opredjeljenja, pa su u njima sublimirana i mnoga, znatno šira traumatska pitanja. Proizvode razdore i zamagljuju normalnu raspravu o dilemama današnjice i sutrašnjice.

Početna je krivnja na našoj, pobjedničkoj strani. Predugo je njegovan jasenovački mit o 700.000 ubijenih, s implikacijama o genocidnosti Hrvata i zavjerom šutnje nad tabuiziranim Bleiburgom. U toj konstelaciji mitologija Bleiburga postala je samoobrambena, protkana lažima i mržnjom, ali nimalo iznenađujuća.

Tijekom posljednjih 20 i nešto više godina, otkad su se otvorile mogućnosti za otvorenu raspravu, mitologija Jasenovca uglavnom je prizemljena. Poimenični popisi jasenovačkih žrta-

va, na kojima u Spomen-području Jasenovac i u Muzeju genocida u Beogradu ima gotovo podjednako oko 80.000 postradalih, kao i kapitalna djela srpskog demografa dr. Bogoljuba Kočovića i hrvatskog istraživača ing. Vladimira Žerjavića, nepobitni su argumenti protiv mita o 700.000 ubijenih, kao i protiv licemjernih minimalizacija takozvane Vukojevićeve saborske komisije i Tuđmanovih *Bespuća*. Istovremeno, razbijena je fama da je jasenovački logor smrti na isti način nastavio djelovati i pod poslijeratnom komunističkom upravom, o čemu ne postoji niti jedan jedini vjerodostojni dokument. Time je definitivno utvrđen karakter jasenovačkog kompleksa kao koncentracionog logora pod ustaškom upravom, prvenstveno smišljenog i realiziranog za genocidno ubijanje Srba, Roma i Židova i za likvidaciju političkih protivnika iz redova hrvatskog naroda, ali nisu negirane ni njegove višenamjenske sekundarne funkcije kao radnog, zarobljeničkog i tranzitnog logora. Sa zadovoljstvom pripominjem da sam u toj demitologizaciji Jasenovca i osobno zdušno sudjelovao i time bar ponešto doprinio da je naša pobjednička partizanska generacija, doduše s velikim zakašnjenjem, u okviru svojih sadašnjih mogućnosti ipak bar jednim dijelom podmirila svoj povijesni dug. Istovremeno, svjestan sam da smo još dosta toga ostali dužni.

Smisao antifašizma u današnjici

Velika većina nas ostarjelih pripadnika posljednje generacije bivših partizana danas se smatramo antifašistima. Neki od nas bili smo i komunisti, ali danas se prema komunizmu odnosimo kritički. Netko prije, netko kasnije, spoznali smo da komunizam nije ostvario svoje vlastite početne ideale, da je počinio povijesne promašaje u svojoj realizaciji i da je u mnogim zemljama i mnogim epizodama bio vinovnik masovnih zločina. Svi smo toga svjesni, netko više i netko manje, ali mnogi se ustručavaju o tome se jasno i javno izraziti. Time onemogućuju precizno razlučivanje između komunizma i antifašizma.

Antifašistička koalicija bila je u svjetskim razmjerima od 1941. do 1945. privremeni savez komunizma i kapitalističke demokracije, usmjeren na pobjedu nad nacifašizmom kao smrtnoj opasnosti za oba koalicijska partnera. Sovjetski Savez, kao predvodnik svjetskog komunizma, samopožrtvovno je ispunio svoje koalicijske obaveze, a to su učinili i hrvatski i jugoslavenski komunisti. Ne štedeći sebe ni svoje žrtve, hrabro su i uspješno predvodili antifašistički rat na našim prostorima i najzaslužniji su za sve beneficije sudjelovanja u pobjedi. Za vrijeme rata u priličnoj su mjeri poštivali demokratsku komponentu i nadstranački karakter antifašističkog saveza, ali nisu zanemarili ni svoje poslijeratne stranačke ciljeve. Kao što je Sovjetski Savez ubrzo po završetku rata raskinuo svoja ratna savezništva s demokracijom i vratio se staljinizmu kao najrigidnijem obliku komunizma, to su učinili i njegovi tada vjerni sljedbenici, komunisti u Hrvatskoj i cijeloj Jugoslaviji. To je grijeh, koji im povijest neće oprostiti, kao što će im honorirati njihove ratne zasluge i činjenicu da su u godinama poslije 1948. bili prva komunistička zemlja koja je raskinula sa staljinizmom i uvela ublaženi komunizam, takozvani titoizam, kao znatno podnošljiviju varijantu jednostranačke komunističke vladavine.

Danas je naš antifašizam borba protiv svih recidiva nacifašizma, za afirmaciju onog davnog izvornog antifašističkog slobodarstva i demokracije. Da bi u tome bio vjerodostojan i uspješan, dužan je samoga sebe preispitati i distancirati se od komunizma, na crtama koje sam nastojao najsažetije naznačiti u prethodnom odlomku. Također, dužan se osloboditi od ostataka mitologizirane samohvale. Kao ilustraciju, navest ću samo jedan od najbenignijih primjera: uz obilježavanje obljetnice početaka antifašističke borbe u Hrvatskoj, s razlogom se spominje Sisački partizanski odred, osnovan 22. lipnja 1941. godine, ali mu se sasvim deplasirano dodaje epitet „prve antifašističke borbene jedinice u okupiranoj Europi”. Naime, već o Božiću 1939. u Poljskoj je potajno formirano Udruženje za oružanu borbu (Zwiazek Walki Zbrojnej), a u jesen 1940. godine Jean Moulin već je u jugoistočnoj

Francuskoj objedinjavao grupe oružanog otpora koje su se zvale Libération i Libérte, Libération nationale.

Tek s demistifikacijom vlastitih mitova antifašizam postiže punu vjerodostojnost u suzbijanju mitologizacije Bleiburga i drugih ustašoidnosti. Oružane snage NDH, koje su 15. svibnja 1945. stigle na Bleiburg bile su vojska koja je pune četiri godine ratovala na strani najvećeg povijesnog Zla, posljednji i najvjerniji saveznik Adolfa Hitlera. Na Bleiburg je stigla s teretom od najmanje 300.000 (po Žerjaviću) nevinih žrtava koje je poubijala u četverogodišnjim represalijama i genocidnom divljanju po Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini. Njen posljednji zapovjednik bio je Vjekoslav Maks Luburić, prethodno zapovjednik koncentracionog logora Jasenovac i najzloglasniji masovni ubojica cjelokupne hrvatske povijesti.

Kad je 8. svibnja 1945. kapitulacijom njemačke vojske napokon završio Drugi svjetski rat u Europi, jedino je još vojska NDH nastavila ratovati. Probijajući se prema Austriji, pljačkala je, palila i ubijala po kmetijama sjeverozapadne Slovenije. U borbama poslije službenog svršetka rata ubila je više od 1000 pripadnika Jugoslavenske armije i blizu 3000 ranila. Time je ta vojska definitivno, pribrojeno njenoj četverogodišnjoj zločinačkoj bilanci, pala pod udar članka 4, točke 1, Pravilnika o zakonima i običajima rata na kopnu Ženevske konvencije, po kojoj je izgubila prava, predviđena po toj istoj Konvenciji za vojske korektnog ponašanja u vođenju rata. To je predstavnicima vojske NDH direktno rekao britanski brigadir Patrick Scott, kad je u ime Petog korpusa svoje vojske 15. svibnja 1945. u dvorcu nad Bleiburgom odbio prihvatiti njihovu ponuđenu kapitulaciju i naredio im da se predaju Jugoslavenskoj armiji. U tom trenutku po obližnjih su se šumama razbježali oni koji su u sebi nosili teret počinjenih zločina: većina časnika Ustaške vojnice, svi pripadnici jasenovačkih posada zvanih Ustaška obrana, bivši pripadnici Crne legije. Mnogi su od njih kasnije poginuli kao tzv. Križari u Hrvatskoj i BiH, a mnogi su uspjeli opstati u emigraciji. Na Blajburškom polju i u dolinama Drave i Meže položili su oružje uglavnom mobilizirani

vojnici, dočasnici i niži časnici, koji vjerojatno u velikoj većini u sebi nisu osjećali teret krivnje.

Iz Bleiburga i drugih poprišta kapitulacije zarobljenici su odvedeni u sabirne logore, najviše u Mariboru i Celju. Nakon selekcije, koju su nekoliko dana vršili oficiri OZNE, viši domobranski časnici izvedeni su pred Vojni sud koji ih je većinom sudio na smrt; pripadnici Ustaške vojnice iz 1941. i 1942. godine bez suđenja su strijeljani na obližnjim stratištima; mobilizirani vojnici godišta 1927. i 1928. pušteni su kućama ili upućeni u logore ili remobilizirani u Jugoslavensku armiju; svi ostali otpremljeni su u dugim kolonama, uglavnom pješice, prema udaljenim logorima za zarobljenike, najviše u Vojvodini. Ti maršević, zbog patnji kroz koje su zarobljenici prolazili, nazvani su Križnim putevima, na kojima su mnogi usputno ubijeni, mnogi na putu ili kasnije u logorima poumirali od iznemoglosti ili bolesti, a jedva da ih je polovica dočekala amnestiju od 3. kolovoza 1945.

Zločin genocida i ratni zločin

Naravno da za masovno ubijanje razoružanih zarobljenika nema pravnih ni moralnih opravdanja. Radi se o zločinu za koji punu odgovornost snosi vrh tadašnje komunističke vlasti na čelu s maršalom Titom. Slabost je aktualnog hrvatskog antifašizma kad neki njegovi pripadnici izbjegavaju prihvatiti takve nedvojbene činjenice. Kad Titu i komunističkom vodstvu odajemo zaslužena priznanja za hrabro i uspješno vođenje četverogodišnjeg antifašističkog rata, dužni smo priznati i povijesnu osudu postupaka pri uspostavljanju poslijeratne komunističke vlasti, u kojima je bilo i masovnih zločina. Naravno da ćemo pri tome naglašavati da je ta epizoda masovnih ubijanja bez suda trajala svega oko dva mjeseca, ali to je sasvim nedovoljna olakotna okolnost. Međutim, kao što je jasenovački mit raspršen suočavanjem s egzaktnim činjenicama, slično smo dužni učiniti i s mitom zvanim Bleiburg i Križni put.

Prije svega, o brojkama. Prema autentičnim ustaškim i njemačkim dokumentima, iz Zagreba, Samobora i drugih smjerova 6. i 7. svibnja 1945. prema austrijskoj je granici krenulo ukupno oko 100 do najviše 110 tisuća pripadnika oružanih snaga NDH. Neutvrđeni broj od više tisuća pobjegao je iz kolone ili izginuo u žestokim borbama prije 15. svibnja, a procjenjuje se da je približno polovica preostalih preživjela bijegom prilikom kapitulacije, otpustom kući, remobilizacijom, upućivanjem na prisilni rad i najviše po osnovi dviju amnestija. Proizlazi da je ubijeno oko 45 tisuća pripadnika oružanih snaga NDH. To je stravično velika brojka, pogotovo ako uzmemo u obzir da se sve zbivalo u razdoblju od oko dva mjeseca, ali ipak razbija nevjerojatni mit o 200 ili 300 tisuća ubijenih NDH-zijskih vojnika. Svim tim procjenama treba dodati i utvrđene brojke od blizu 25 tisuća ubijenih slovenskih domobrana-kolaboracionista, srpskih i crnogorskih četnika i ljotićevaca, pa ukupni broj žrtava vjerojatno iznosi blizu 70 tisuća.

Zatim, o civilima. Dok se na osnovi dokumenata može približno točno utvrditi brojno stanje vojske, takvih dokumenata nema o civilima u kolonama za Bleiburg. Na osnovi čitanja brojnih memoarskih zapisa čini se da je vojske bilo znatno više od civila, pa su priče o 500.000 civilnih bjegunaca mitološke besmislice. Za vrijeme žestokih borbi između Velenja i Dravograda 13. i 14. svibnja partizanska artiljerija nemilosrdno je tukla po koloni vojske i civila dugoj 45 do 60 km, pa je tada poginulo i mnogo civila. Poslije kapitulacije vojske 15. svibnja, civili su otpušteni kućama, s jednosmjernom propusnicom u zavičajno mjesto, gdje su se u roku od 24 sata morali javiti Komandi grada ili područja. O tome postoje brojni iskazi i dokumenti, a o navodnim masovnim ubijanjima civila poslije kapitulacije ne postoji nijedan jedini dokument niti vjerodostojno svjedočenje.

Jasenovac je zločin genocida, Bleiburg i Križni put ratni su zločin nad zarobljenim i razoružanim vojnicima neprijateljske vojske. Pravne i moralne distinkcije jasne su i laiku. Jasenovac je sastavni dio ideologiziranog državnog sistema koji je trajao četi-

ri godine i trajao bi još jako dugo da je ta i takva država opstala i Treći Reich pobijedio u ratu; Bleiburg je kao masovno ubijanje bez suda trajao oko dva mjeseca, a zatim je s dvije amnestije prestao. Nekoliko mjeseci bilo je još pojedinačnih recidiva, ali najgorih oblika staljinizma – masovna ubijanja bez sudskog postupka – u Jugoslaviji poslije 1945. više nije bilo, izuzev Golog otoka, iako je još dugo opstao jednopartijski sistem s mnogim njegovim slabostima.

Jasenovac i Bleiburg zaista nisu isto – osim u neodrživim tezama „ekvidistance". Bleiburg je u stanovitom smislu već bio predodređen Jasenovcem, jer saveznička su Velika trojica na Churchillov prijedlog u Teheranu 1943. već najavila da će kazna za genocidne zločine biti sastavni dio pobjede. Ali naravno, dok su Churchill i Roosevelt mislili na kažnjavanje putem sudskog postupka, Staljinu su sudovi bili suvišna smetnja, a jugoslavenski komunisti u to su vrijeme uspostavljali vlast upravo po uzoru na Staljinovu. Umjesto sudskih postupaka nastupilo je neobuzdano osvetništvo, drevni *vae victis*, kombiniran s otupjelim senzibilitetom starih ratnika prema ubijanju i tuđoj smrti, s primišlju staljinističkog stila novih vlastodržaca da se na taj način mogu riješiti potencijalnih neprijatelja. Pri tome je posebno žalosno što su glavni vinovnici zločina pobjegli sve do Argentine i Australije, a stradala je masa, pretežno naivnih i nevinih. Iako je sve to trajalo nepuna dva mjeseca, a onda brzo jenjavalo, očigledno je ostavilo preduboke tragove, sve do danas.

Nemam nimalo sumnje da oružane snage NDH kao vojska Zla nisu dostojne godišnjih komemoracija na Bleiburgu koje patronizira i subvencionira najviše tijelo suvremene Republike Hrvatske, Hrvatski sabor. Ali mnogi mobilizirani i nedužni pripadnici te vojske, koji čine većinu postradalih, sigurno zaslužuju našu ispriku i pijetet. U toj dvojnosti suprotnih osjećaja već sam duže vrijeme kolebljiv kad mi netko predloži ili sam pomislim da bih trebao otići na Bleiburg. Nisam siguran da me tamo neće dočekati zapovjednik takozvanog Počasnog voda koji je zapravo recidivni predstavnik zločinačke vojske, pa onda odustajem.

Na Bleiburgu sam jednom bio 1975. godine s pokojnom suprugom, ali nismo zapalili svijeću niti sam po židovskom običaju ostavio kamen. Nisam to učinio niti na Teznom, kad sam prije dvije godine tamo bio sa sinom Ivom. U okruženju u kojem smo se našli nužno smo bili malo po strani i pristojno suzdržani. Mislim da ću jednom uskoro opet otići, ali ne u sastavu neke delegacije, već vrlo individualno, s nekima od meni najbližih ili možda s nekim bivšim partizanom s kojim bih mogao podijeliti misli i osjećaje.

3.

Jasenovac i Katolička crkva

Otvoreno pismo Slavka Goldsteina uzoritom kardinalu Josipu Bozaniću (I)

Odgovor Nadbiskupskog duhovnog stola

Otvoreno pismo Slavka Goldsteina uzoritom kardinalu Josipu Bozaniću (II)

Otvoreno pismo Slavka Goldsteina uzoritom kardinalu Josipu Bozaniću (I)

Prema Jasenovcu kao pojmu ustaškog zločina Katolička crkva u Hrvatskoj već se 70 godina odnosi suzdržano hladno, s povremenim i nevelikim oscilacijama. Nadbiskup Alojzije Stepinac nazvao je Jasenovac „sramotnom ljagom na duši hrvatskog naroda", ali je to učinio sa zakašnjenjem od barem godinu dana i suzdržao se od javne osude koncentracionih logora kao sistema. Za vrijeme komunističke Jugoslavije Crkva je bila distancirana od svake komemoracije u Jasenovcu, jer je ocjenjivala da je način kako se njegovala uspomena na žrtve Jasenovca zapravo bio politička optužba protiv Katoličke crkve i hrvatskog narod. Poslije 1995. godine, kad su u samostalnoj Hrvatskoj obnovljene komemoracije u Jasenovcu, Crkva je sve do 2008. godine ostala jednako distancirana. Crkveni velikodostojnici zdušno su sudjelovali u godišnjim komemoracijama na Bleiburgu, a na komemoracije u Jasenovac ponekad je dolazio lokalni župnik, a ponekad nitko. Tek 2008. godine požeški biskup Škvorčević, nadležan i za jasenovačku župu, posjetio je muzej u Spomen-području Jasenovac. Zatim je najavljeno i veliko hodočašće na čelu s kardinalom Bozanićem, od kojeg se očekivalo da će obilježiti prelom u odnosima Katoličke crkve prema Jasenovcu kao simbolu. Nažalost, to se dogodilo samo polovično, da ne kažem i prividno, što je opisano u mojem Otvorenom pismu kardinalu koje ovdje donosimo, a ostavilo je vrlo malih posljedica u javnom životu. Hrvatska Katolička crkva nije još dorasla niti do „ekvidistance" koju propovijedaju naši desno orijentirani historičari, jer je i godine 2011. u Bleiburgu Crkva bila zastupljena znatno reprezentativnije nego na komemoraciji u Jasenovcu.

U daljnjem tekstu prenosimo Otvoreno pismo, u cjelini, kako je objavljeno u *Jutarnjem listu* od 29. 9. 2009, pod novinskim naslovom „Uzoriti kardinale, zašto se niste pomolili u Jasenovcu kao papa u Auschwitzu?"

Poštovani gospodine nadbiskupe, uzoriti kardinale!

Otkad ste prije godinu i po pozvali mojega sina, povjesničara Ivu Goldsteina, i blizu dva sata s njim razgovarali uglavnom o

Jasenovcu, znao sam da ozbiljno razmišljate o toj temi i da se spremate nešto poduzeti. Obradovalo me kad sam čuo da dolazite u Jasenovac na čelu hodočašća, u pratnji 300 svećenika Vaše nadbiskupije. Odlična ideja, pomislio sam. Umjesto rutinske molitve u okviru rutinske opće komemoracije, spektakularno hodočašće takva sastava, mišljeno kao veliki simbolički čin, možda je najbolji način da se prebrodi indiferencija Crkve prema jasenovačkim žrtvama koja je trajala nekoliko predugih desetljeća. Možda se dešava povijesni prijelom, možda hrvatska Katolička crkva napokon kritički preispituje svoj dosadašnji odnos prema traumatskim mjestima naše bliže prošlosti? Nažalost, ta vrijedna i originalna zamisao velikog hodočašća samo je napola ostvarena.

Prema Vašem protokolu, koji je bio unaprijed dostavljen Spomen-području Jasenovac, Vi ste nakon razgledavanja Muzeja trebali poći do Bogdanovićeva spomenika Kameni cvijet, obići kriptu pod kojom leže simbolički ostaci ubijenih logoraša i vratiti se da održite molitvu u Edukacionom centru Spomen-područja. Međutim, do spomenika niste došli. Iz Muzeja ste zaista pošli prema spomeniku i kripti, ali ste zastali na pola puta, kod velike makete koju ste razgledali, a zatim se okrenuli i vratili natrag u Edukacioni centar. Propustili ste izraziti pijetet žrtvama na mjestu gdje se to čini u Jasenovcu i na svim skupnim stratištima svijeta – nad kriptom pod kojom leže ostaci pogubljenih. Nijednom riječi niste objasnili taj neočekivani postupak. Neshvatljivo je da Vam se desio takav propust, kojim ste okrnjili tako lijepu i plemenitu zamisao. Zašto?

Od ljudi iz Vaše pratnje čulo se da su Vas već očekivali u Petrinji, da ste prema protokolu već bili gotovo puni sat u zakašnjenju, da ste morali ispustiti nešto od predviđenih obaveza. Naravno, objašnjenje je krajnje neumjesno. Ako se iz protokola već željelo nešto ispustiti, zar se baš „moralo" ispustiti ono bitno, središnji čin cijelog hodočašća – dolično poštovanje nevinim žrtvama? Oba Vaša neposredna poglavara – papa Ivan Pavao II i papa Benedikt XVI – klečali su i molili pred spomenikom u Ausch-

witzu. Njihova simbolička gesta zauvijek je upamćeni povijesni čin, daleko snažniji od lijepih riječi, koje su također znali izgovoriti. Zar Vam to nije dovoljno uvjerljiv uzor da ste se i Vi trebali pomoliti pod spomenikom u Jasenovcu? Tijekom proteklih 40 godina taj je spomenik izrastao u najdojmljiviji simbol jasenovačke sveukupnosti, pa se usuđujem reći da tko nije došao do spomenika, nije ni bio u Jasenovcu.

Kao jedan od mnogih kojima je dio obitelji nestao u ustaškom logoru Jasenovac, želim Vam reći koliko mi je osobno žao što je Vaše lijepo zamišljeno hodočašće ostalo nedorečeno. Godine 1971, u povodu objavljivanja pretiska prve hrvatske štampane knjige *Misala 1483*, kojem sam pretisku bio urednik i nakladnik, bio sam zajedno s Vašim prethodnikom, gospodinom Franjom Kuharićem, primljen u audijenciju kod pape Pavla VI. S gospodinom Kuharićem šetao sam tada Rimom, zajedno smo se vraćali u Zagreb i uspostavili srdačne odnose koji su trajali do kraja kardinalova života. Dok sam bio predsjednik Židovske općine Zagreb, dva puta sam kardinalu predlagao da pođemo zajedno u Jasenovac. Prvi put je prilično odlučno odbio, drugi put se kolebao, oklijevao, pa kad mi se već činilo da ću ga uspjeti nagovoriti, nastupile su slutnje rata koje su definitivno onemogućile takav dogovor. Kad sam prije tri mjeseca pročitao službenu obavijest da se spremate u Jasenovac, radovalo me da se ostvaruje jedna od mojih davnih želja. Žao mi je što nije objavljen tekst Vaše molitve u jasenovačkom Edukacionom centru, za koju sam od prisutnih čuo da ih je dirnula. Utoliko sam pažljivije čitao Vašu propovijed u jasenovačkoj župnoj crkvi. Nažalost, moj je dojam da ste i tu zastali na pola puta. Slično Vašem posjetu Spomen-području: niste učinili posljednjih 200 metara, koliko Vam je još trebalo do kripte i spomenika.

Podsjetit ću najprije na neke značajne rečenice i neke lijepe misli kojih u Vašoj propovijedi nije bilo malo: „Ovdje baš sve vapi za istinom i molitvom", jer „ovo mjesto jasenovačkog logora je škola u kojoj se spoznaje do koje mjere ljudi mogu biti ne ljudi", pa zato „kao Crkva zdušno se zalažemo da se svim istinoljubivim

sredstvima što prije istraže svi aspekti događanja prije, za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata", a „taj posao ne tiče se samo povjesničara, nego svakoga od nas", i to „posebno zbog onih koji su ovdje trpjeli i bili ubijeni od strane pripadnika hrvatskog naroda, a još više od strane pripadnika Katoličkoj Crkvi", pa je stoga „čovjek dužan priznati nepravedno nanesenu patnju kako bi sebi prokrčio put u budućnost", jer „zataškavati i prešućivati... znači unositi trajni nemir u društvo i javnost, jer i povijesna laž je zločin". O ustaštvu ste rekli da su „težnje i strahote Ante Pavelića i ustaša, slijepih privrženika nacionalnoj ideji, čiji je put vodio u vezanje uz ideologiju nacizma i fašizma, daleko od kršćanskih temelja našega naroda, što je sav hrvatski narod odvelo u tragediju patnje i poniženja" – i time ste napokon prvi put, a možda i zauvijek, tako jasno i odlučno utvrdili nedvosmislen negativni stav hrvatske Katoličke crkve prema ustaštvu. (Ipak, dozvolite mi već ovdje jedan „ispravak netočnog navoda": u Vašoj, inače preciznoj rečenici, neugodno strši riječ „sav" u sintagmi „sav hrvatski narod", jer, na svu sreću, dobar dio Hrvata već od samoga početka suprotstavio se ustaškom „vezanju uz ideologiju nacizma i fašizma" i nije se tim putem dao dovesti do „poniženja", već je svojom borbom protiv ustaštva, nacizma i fašizma pred poviješću osvjetlao obraz hrvatskom narodu).

Pored točnih konstatacija i lijepih misli u Vašoj su se propovijedi nažalost našle i neke kontradikcije, nepotpunosti, pa i netočnosti. Osjećam se pozvanim da Vas na to upozorim, među ostalim potaknut i Vašim riječima kako je „prolaženjem godina sve manje onih koji mogu svjedočiti o svojim iskustvima i strahotama Drugoga svjetskoga rata, (pa je) važno da njihovom pomoći i svjedočanstvima u istini novi naraštaji dobiju i čuvaju primjereno razumijevanje tih događaja", jer „znamo da puno toga, a osobito mir, ovisi o svakome od nas: od našega htijenja, stavova, naših riječi i gesta, no ponajprije od nastojanja da budemo otvoreni u istini". Iako ste u Vašoj propovijedi odlučno rekli da „nismo došli ovamo radi raspravljanja i polemiziranja", ipak ste dobar dio teksta posvetili vrlo žustroj polemici. Naprimjer: „Spo-

minjući sve žrtve ustaškog režima, s ovog mjesta dižemo svoj vapaj i za istinom o žrtvama komunističkog režima, jer nažalost još uvijek se u nas taji, skriva i niječe zločin komunizma...” Molim Vas, gospodine nadbiskupe, tko to u ovoj zemlji „taji, skriva i niječe zločin komunizma”? Možda neki osamljeni pojedinci ili manje grupe čiji se glas jedva čuje. Ako samo bacite letimični pogled na novinske naslove unatrag posljednjih 20 godina, uvjerit ćete se da je o zločinima komunizma pisano i da se još uvijek piše barem deset puta više nego o zločinima ustaškog fašizma. Razumijem Vaše resantimane u odnosu prema komunizmu, koji je u svojim poslijeratnim staljinističkim godinama nanio velike nepravde Katoličkoj crkvi, ali Vam to ne bi smjelo zastrti trijezan pogled na očigledne činjenice. Hrvatski sabor već je 15 godina pokrovitelj i sufinancijer godišnjih komemoracija na Bleiburgu, a sve do nedavno nije pokazao ni blizu takvih sklonosti prema komemoracijama u Jasenovcu. Čak je i SUBNOR Hrvatske prije dvije godine objavio zbornik pod naslovom *Bleiburg* u kojem doduše još uvijek ima mjestimičnih kozmeticiranja istine, ali je većina tekstova prožeta iskrenim priznanjima zločina počinjenih 1945. godine od strane vlasti kojoj su, svojevremeno, pripadali i sami izdavači tog zbornika.

U Vašoj propovijedi ljutito pledirate da se žrtvama jasenovačkog logora „pristupi s poštovanjem, koje se očituje i u brizi za istinitim i cjelovitim popisom žrtava”, a svega jedan sat nakon što ste izgovorili te optužujuće riječi u jasenovačkom ste se Muzeju uvjerili da kucate na otvorena vrata. Stručno osoblje Spomen-područja već više godina radi upravo na takvom popisu kakvog Vi zahtijevate, a dosad je popisano i obrađeno 77.971 ime i prezime. Po mojoj osobnoj procjeni to je već oko 80% ukupnog broja jasenovačkih žrtava, jer do sličnih su brojeva došli i neki mlađi istraživači u Beogradu, a prije toga i demografi Vladimir Žerjavić i Bogoljub Kočović. Na popisivanju se i dalje neprekidno radi i za dogledno vrijeme znat će se još približniji brojevi, pa će politikantske i manipulatorske polemike oko broja jasenovačkih žrtava, koje već pomalo zamiru, biti do kraja ušutkane. Dosad

obrađeni popis žrtava Spomen-područje je objavilo i u obliku knjige, pa me čudi da Vas, gospodine nadbiskupe, na to nisu upozorili Vaši savjetnici ili stručni suradnici, prije nego ste pošli u Jasenovac.

Na sličan način nedovoljno ste informirani o radu Instituta za hrvatsku povijest. U Vašoj propovijedi pitate se „zašto još uvijek nema popisa žrtava komunizma" i „tko to priječi, tko se tome suprotstavlja?" – a previđate da već šest-sedam godina u spomenutom Institutu, sada pod vodstvom dr. Vladimira Geigera, kontinuirano radi grupa istraživača na projektu „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću". Nitko im ne „priječi" taj rad, već ga hrvatska Vlada izdašno podupire. U okviru tog istraživanja u Institutu već postoje brojni parcijalni popisi, neki su već i objavljeni u lokalnim publikacijama, stalno se radi na provjeri i popunjavanju, a u stručnim krugovima već su poznate i približne procjene ukupnog broja žrtava (koji je očigledno znatno manji od raznih proizvoljnih nagađanja, ali je, ipak, žalosno velik).

Jako me čudi Vaša rečenica kojom tvrdite da „dobronamjernom čovjeku ne može biti jednostavno ni razumjeti, a kamoli prihvatiti tumačenje da su žrtve Bleiburga i ‘križnih putova’ posljedice onoga što je ustaški režim počinio u Jasenovcu". Zar time želite negirati maksimu o uzročno-posljedičnoj povezanosti povijesnog razvoja, koja doduše nije apsolut, ali je nedvojbeno bitna komponenta u slijedu događanja? Naravno, nedopustivo je zločin Bleiburga opravdavati Jasenovcem, kao što je nedopustivo opravdavati zločin Jasenovca diktaturom kralja Aleksandra, ali nema sumnje da je diktatura kralja Aleksandra bila jedna od komponenti koje su formirale ustašku mržnju, kao što je i Jasenovac bio važna komponenta u žestini blajburškog osvetništva. Na to ukazuju i brojna osobna i vjerodostojna svjedočenja, koja bih Vam lako mogao citirati kao dokaze. Možda je dovoljno da Vas podsjetim kako je Jasenovcem cijelo vrijeme njegova postojanja *de facto* zapovijedao Vjekoslav Maks Luburić, a taj isti Luburić bio je i posljednji zapovjednik vojske NDH koja se

povlačila prema Bleiburgu. U sastavu te vojske povlačilo se oko 3 do 4 tisuće pripadnika Luburićeve Ustaške obrane, formacije koju su sačinjavali stražari i egzekutori u Jasenovcu i u drugim logorima i zatvorima NDH. Time ne želim reći da među postradalima na Bleiburgu i na Križnome putu nije bilo i mnogo nevinih ljudi, među kojima i nekoliko mojih znanaca iz Karlovca i okolice za koje znam da nikome nisu bili ništa krivi.

Kroz cijelu Vašu propovijed provlači se izjednačavanje Jasenovca i Bleiburga, nivelacija i simplifikacija s kojom se osobno nikako ne mogu složiti. Sa stanovišta religije zločin je uvijek zločin, ali sa stanovišta povijesti, etike i pravde radi se o dva bitno različita zločina koje pomnija analiza ne može izjednačiti. Jasenovac je zločin genocidnog masovnog ubijanja civilnih pripadnika triju naroda – Srba, Roma i Židova – i zločin političkog terora nad neistomišljenicima iz redova vlastitog naroda; Bleiburg je ratni zločin masovnog ubijanja razoružanih zarobljenika četiri vojske – oružanih snaga NDH, njemačkog Wehrmachta, slovenske bele garde i srpsko-crnogorskih četnika – koje su četiri godine ratovale na strani Zla. Žrtvama oba zločina jedino je zajedničko što su ubijane bez regularnog ispitivanja i sudskog postupka. Da je kojim slučajem moglo biti suđeno počiniteljima, svaki bi sud morao uzeti u obzir razlike u okolnostima i karakteru zločina, pa ni kazne ne bi bile jednake.

Na kraju, nekoliko riječi o suočavanju s istinom o sebi samima, o „pogledu u zrcalo povijesti”, za koje uvjerljivo i rječito pledirate cijelom svojom propovijedi. Hrabro ste izrazili „svoju duboku bol zbog svih žrtava… (koje su) bile ubijene od strane pripadnika hrvatskog naroda, a još više od pripadnika Katoličkoj Crkvi”. Takve misli u privatnim sam razgovorima čuo od kardinala Kuharića i prijatelja Živka Kustića, ali ne sjećam se da ih je ijedan od njih dvojice ikad tako pregnantno formulirao za javnost. Međutim, baš i tu ste stali na pola puta. Ne znam da li je pristojno i ljudski da Vam to uopće predbacujem, jer vjerojatno nije umjesno zahtijevati od čovjeka da o tako teškim temama odmah kaže baš sve, odjednom. U nastavku citiranog teksta s pu-

nim opravdanjem tvrdite da „Katolička Crkva u tome i takvim zločinima nije sudjelovala niti ih je podupirala", ali istovremeno prešućujete da su mnogi istaknuti predstavnici Vaše Crkve i većina njenih javnih glasila u samome početku oduševljeno pozdravili uspostavljanje ustaške NDH i da su još neko vrijeme, po mojem mišljenju predugo i previše, javno hvalili ustaše i ustaški pokret, postavši tako sukrivcima što je jedan dio Hrvata-katolika predugo vjerovao Anti Paveliću i njegovim ustašama. Navest ću samo jedan primjer, a ima ih stotine, možda i tisuće. U *Katoličkom listu* od 11. lipnja 1941, tadašnjem središnjem glasilu Katoličke crkve u Hrvatskoj, u udarnom članku pod naslovom „Veliko djelo Providnosti", dr. Vilim Nuk piše: „U pravi čas našao (se) Vođa naroda – naš POGLAVNIK... oko kojega se kupe Ustaše, kojih vjera i pobožnost zadivljuje... (te su) zaista Božji ljudi, Čist i neporočan naraštaj". A to je pisano kad su ustaški zatvori već bili prepuni i Židovi već bili obilježeni žutim lentama, kad je cijela Hrvatska već znala za masovne deportacije u logor Danicu kraj Koprivnice i ponešto se već načulo o masovnim pokoljima u Glini, Gudovcu, Lici i Hercegovini, a bilo je prošlo već više od tri tjedna otkad je Pavelić u Rimu predao hrvatsku jadransku obalu, kao poklon, fašističkoj Italiji.

Na svu sreću, bilo je u Katoličkoj crkvi i dalekovidnijih i hrabrijih svećenika i pisaca koji su na vrijeme uočili ustašku opasnost i njoj se suprotstavili. Vi, gospodine nadbiskupe, ne zaboravljate takve ljude, nazivate ih „dragocjenim uzorom hrabrih svjedoka", među kojima ističete blaženog Alojzija Stepinca kao „nedvojbeno najuzornijeg". Bilo bi mi mnogo milije, a držim i pravednije, da ste na taj način prvenstveno istakli nekoliko drugih imena, ljude koji su istupili protiv ustaških zločina mnogo prije i odlučnije, nego što je to učinio nadbiskup Stepinac, koji je prvi put javno osudio jasenovački zločin tek nakon više od godinu dana postojanja tog logora. Kao prvog, naveo bih zagrebačkog kanonika Pavla Lončara, koji je već 20. travnja 1941. tvrdio da je Pavelić „duhovna sirotinja", da „svećenici ne smiju biti ustaški oficiri", pa je zbog takvih izjava po ustaškom Izvanred-

nom prijekom sudu bio suđen na smrt, a zahvaljujući jedva isposlovanom pomilovanju, odležao je dvije godine u Jasenovcu. Nikako ne bih ispustio ni župnika Dragutina Štimca koji je sa svoje propovjedaonice u Drežniku, u vrijeme prvih ustaških pokolja na Kordunu i u Lici u proljeće 1941. godine, pozivao svoje vjernike neka ne stupaju u ustaške postrojbe, jer „Bog vidi sve, nemojmo na njegov sud izaći okrvavljeni i pomozimo braći u nevolji!" – koje je riječi platio životom, ubijen je u veljači 1943. godine, a nije točno ustanovljeno da li od ustaša ili Nijemaca.

Molim, oprostite mi, uzoriti kardinale, što sam bio tako izravan i opširan. Želio sam Vas uvjeriti da ste stigli samo na pola jednog plemenitog puta i da ga je vrijedno nastaviti. A na kraju ovog pisma želim Vam još reći, da je i ta prva već prevaljena polovica vrijedan povijesni korak hrvatske Katoličke crkve i Vas kao njenog predvodnika. Nadam se da će Vam ovo pismo bar malo pomoći da sagledate kakve Vas još teškoće čekaju na daljnjim koracima i da ćete ih, možda, bar malo lakše savladati. Želim Vam mnogo uspjeha, zdravlja i sreće

i s poštovanjem Vas pozdravlja

Slavko Goldstein

Odgovor Nadbiskupskog duhovnog stola

Objavljeno u *Glasu Koncila* od 18. 10. 2009, broj 42 (1843) pod naslovom „Istina se ne dopušta ušutkati”.

Otvoreno pismo gospodina Slavka Goldsteina zagrebačkomu nadbiskupu, kardinalu Josipu Bozaniću (objavljeno u dnevnim novinama i na nekim internetskim portalima 29. rujna 2009.), najmanje je – kako to obično biva s književnom vrstom „otvorenih pisama” – upućeno Kardinalu. Pisano je javnosti kao očitovanje, stav, mišljenje, protest.

Kao što ništa u nakani i sadržaju hodočašća svećenika Zagrebačke nadbiskupije u Staru Gradišku, Jasenovac i Petrinju nije bilo polemičke naravi, tako niti ovaj osvrt nema nakanu polemizirati i raspravljati. Svatko može pročitati, pogledati što je rečeno, kako je učinjeno i što je nutarnji duh, smisao i istinska svrha cijeloga događaja (vidi: www.glas-koncila.hr, gdje se nalaze svi tekstovi homilija, nagovora, molitava, slikovni i zvukovni zapisi Hodočašća).

No, u svemu je, pa tako i ovdje, na tragu izgovorenoga i učinjenoga na Hodočašću, važno pridonositi istini. Draga nam je činjenica da je gosp. Goldstein i sam uočio mnoštvo naglasaka koji nam daju sigurnost da je svakomu tko tomu događanju pristupa ideološki neopterećeno jasno što je tim važnim događajem za Zagrebačku Crkvu i cijelo hrvatsko društvo ostvareno. Iznimno smo sretni što smo tijekom proteklih dana čuli bezbroj pohvala i lijepih riječi; toliko svjedočanstava o iskustvima dobra (kako od strane vjernika katolika, tako i onih koji s nama ne dijele istu vjeru ili svjetonazor), kao odjecima svećeničkih pohoda trima postajama.

No, sve se može čitati i drukčije, što pokazuju određeni dijelovi i intoniranost *Otvorenoga pisma* gosp. Goldsteina. Svemu se može dati drukčija konotacija, ako se ne poštuje istina i ako se krene od pogrješnih pretpostavki.

Spomen-području unaprijed nije poslan nikakav protokol

Glavna teza koju su, nakon Kardinalova boravka u Spomen-području bivšega koncentracijskog logora u Jasenovcu, skovali i medijima provlačili pojedinci kojima se ta Kardinalova gesta nije svidjela, jest da je došao na „pola puta", da je „zamisao velikoga hodočašća samo napola ostvarena". Spontano se nameće pitanje: Odakle i čemu takva konstrukcija?

Ne želeći ulaziti dublje u naznačenu problematiku, dovoljno je reći da ona polazi od neistine. Naime, gosp. Goldstein piše: „Prema Vašem [*misli se: Kardinalovom*] protokolu, koji je bio unaprijed dostavljen Spomen-području Jasenovac, Vi ste nakon razgledavanja Muzeja trebali poći do Bogdanovićeva spomenika Kameni cvijet, obići kriptu pod kojom leže simbolički ostatci ubijenih logoraša i vratiti se da održite molitvu u Edukacionom centru Spomen-područja."

Neistina je da su Kardinal, njegov Ured ili njegovi suradnici Spomen-području unaprijed dostavili bilo kakav protokol. Ako netko posjeduje takav dokument, na njemu želi graditi ozbiljne tvrdnje, dobro bi ga bilo predočiti javnosti. Dakle polazište je takvo da se iz njega rađaju nove pogrješke, odnosno neistine. Usput rečeno, točno ime prostora u kojemu je bila molitva je *Obrazovni centar*, a ne *Edukacioni centar*. Ako se već traži točnost, a potrebno ju je tražiti, onda se i to treba ispraviti.

Za Kardinala nije sporan spomenik Kameni cvijet

Držeći se središnje teze postavljene u *Otvorenome pismu* jasno i bez zadrške ističemo da za Kardinala nije sporan odlazak do spomenika pod imenom *Kameni cvijet*. Uistinu, u razgovorima prije posjeta Spomen-području, bilo je rečeno da će se vidjeti

što dopušta vrijeme te da valja predvidjeti i mogućnost obilaska toga spomenika. Dakle, nema ničega što bi u tome bilo dvojbeno ili promatrano s rezervom.

Došavši u Spomen-područje Kardinal je svojim dolaskom obuhvatio sva njegova mjesta i sve njegove dijelove. Valja stoga ponoviti: Kardinal niti u jednome trenutku nije imao neke ideološke zadrške prema spomeniku, a još manje prema simbolu cvijeta. Što su drugi radili u kontekstu toga spomenika, ovdje je manje važno. Uostalom, Kardinal je rekao da sve što se tiče povijesti valja istražiti na nepristran i na ideološki neopterećen način, da bi žrtve počivale u miru istine i bez prijepora onih kojima do istine i žrtve nije stalo. Pišemo to zbog toga, da se ne rađaju neke neutemeljene nedoumice i neke nove konstrukcije, kao da je Kardinal iz tko zna kojih razloga nešto takvoga, kao što je odlazak do toga spomenika, namjerno izbjegavao.

S tim u svezi valja primijetiti i to da je Kardinal u Spomen-knjigu u *Memorijalnome muzeju*, kao završnu rečenicu, napisao upravo sljedeće riječi: „Ljudska patnja i Kristova pobjeda nad grijehom i smrću obvezuju nas da živimo u svjetlu Gospodinova uskrsnuća i rastemo u ljubavi koja preobražava, kako bi posvuda cvao siguran i miran život." Cvjetanje je uzeto kao slika budućnosti. Osim toga, Spomen-području je darovao skulpturu „Crux virescens" – Križ koji obnavlja lišće i ponovno cvjeta; život koji se rađa iz žrtve na križu. Pretpostavljamo da je sasvim jasno da se simbolički pohod ne može mjeriti metrima.

U *Otvorenome pismu* piše: „Propustili ste izraziti pijetet žrtvama na mjestu gdje se to čini u Jasenovcu..." I dalje ponavljajući da Kardinalu uopće nije poteškoća moliti se na bilo kojemu mjestu na tome prostoru, valja napomenuti da nije jasno tko to određuje gdje se što čini. Vjerujemo da će se Crkvi dopustiti da sama, prema danim okolnostima, određuje gdje i na koji način molitvom izražava svoja čuvstva i uronjenost u otajstvo, ne narušavajući dostojanstvo osoba ili mjesta. Vjerujemo da je upravo to i učinjeno.

Neobjektivnost i nekorektnost

S druge strane, ovdje bismo mogli postaviti mnoštvo pitanja onima koji su u mnogočemu pridonijeli i stavovima i govorenjem i prešućivanjem da je to mjesto postalo manje mjesto pijeteta i molitve, a puno više mjesto političkih razračunavanja. Da Crkvi molitva ispod spomenika nije poteškoća pokazali su i dosadašnji komemorativni skupovi na kojima je molitvom bio prisutan katolički svećenik. Nadalje, veoma se nekorektno i neumjesno u *Otvorenome pismu* proziva Kardinala da mu „papa nije dobar uzor", spominjući Auschwitz.

Još je napisano: „Tko nije došao do spomenika, nije bio u Jasenovcu." Da je svaki svećenik dodirnuo spomenik, zahtijevalo bi se da se dođe do nekoga drugoga mjesta, nekoga grobišta ili stratišta. Da se molilo podno spomenika, vjerojatno bi netko protestirao zbog molitve, jer su katolici kao žrtve u manjini itd. To nije način na koji se oslobađa istinom. Kardinal je prošao kroz mjesta označena kao stratišta, nalazio se podno spomenika *Kameni cvijet*; razmotrio ga i čuo o njegovoj povijesti i značenju i cijeli hod pretočio u završnu molitvu na način i na mjestu gdje to nikoga nije moglo uvrijediti.

Tekst molitve je objavljen, pa bi bilo dobro da ga se razmotri, premda smo svjesni da ljudi koji za sebe ponosno tvrde da nisu vjernici teško mogu prodrijeti u značenje molitve i obreda. Sa žaljenjem možemo ustvrditi da u *Otvorenom pismu* progovara stanoviti cinizam, neobjektivnost, pristranost i općenito – nekorektnost.

Zar baš niti jedan primjer?

Kada se, uz „neke lijepe misli" spominju „kontradikcije" iz propovijedi, autor se poziva na svoje iskustvo i svjedočanstvo toga vremena. I dobro je da je tako, ali nije shvatljivo da tvrdi da se u Hrvatskoj ne taje, ne skrivaju i ne niječu zločini komunizma. To bi bilo vrlo lako dokazati, ako bi se tomu u prilog naveo samo

jedan primjer da je neki partizan, član komunističke partije ili strukture komunističke vlasti osuđen kao zločinac, obznanjen kao ubojica, odgovoran za kršenje ljudskih, nacionalnih, vjerskih i drugih prava. No, takvoga primjera nema. Dovoljno je zaviriti objektivno u sadašnjost hrvatskoga društva i reći je li dostatno učinjeno, želi li se dostatno učiniti da se otkriju grobnice, počinitelji, nalogodavci.

Sam je pisac *Otvorenoga pisma* na više mjesta isticao da je 1945. bio „partizan u Drugoj armiji Koče Popovića u Karlovačkoj brigadi". Zar pripadnici te brigade ili armije nisu učinili nijedan od tadašnjih zločina? Zašto o tome ne znamo ništa, posebno ako su posrijedi osobe koje se bave poviješću i imaju (i imali su) na raspolaganju dostatan instrumentarij da o tome pišu? Nije li čudno da se tijekom jugoslavenskoga režima desetljećima nije opovrgnuo preuveličan broj žrtava jasenovačkoga logora? Rijetki su oni koji su to činili (izvrgnuti ne malim poteškoćama), dok se na općemu društvenom planu širila neistina. Možda je razlog što se šutnjom, neisticanjem istine, pomagalo u stvaranju ozračja neobjektivnosti koja je hranila teze o potrebi za posezanjem za protuhrvatskim mjerama i o nedopustivosti njezine samostalnosti, sve do njezine okupacije devedesetih godina 20. stoljeća?

Žrtve se popisuju – od kada?

U Pismu gospodin Goldstein kaže da se „više godina" radi na popisu žrtava. Od kada? Od nedavno. Zašto se tijekom iznošenja jugoslavenskih kvazihistorijskih teza nije dizao glas, upotrijebio autoritet i pridonosilo istini? Bilo je toliko prilika i pola stoljeća vremena za to.

Spominje se i dr. Vladimira Geigera i grupu istraživača (a i u tome se slučaju navodi pogrješno ime institucije; to nije *Institut za hrvatsku povijest*, nego *Hrvatski institut za povijest*), ali se ponovno ne iznosi istinu o tome projektu, o čemu se očitovao i sam gosp. Geiger. To je projekt koji je prolazio uobiča-

jenim putem, preko natječaja i recenzija, prema uvjetima *Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa*. Dakle, ne kao projekt koji bi izravno podupirala Vlada, nego projekt konkretnih znanstvenika. Uistinu je neukusno reći da taj rad „hrvatska vlada izdašno podupire", kada je ta izdašnost manja od 10.000 kuna mjesečno. No, čak je manje važan iznos. Važan je stav i ozračje.

Istina u ljubavi udaljava od zla

Nadalje, dužnost nam je upozoriti čitatelje da je gruba neistina da se u Kardinalovoj propovijedi „provlači izjednačavanje Jasenovca i Bleiburga, nivelacija i simplifikacija".

Nakon što je ustaški režim učinio toliko zločina, činjenica je da su 1945. i nakon te godine, dakle nakon rata, komunističke vlasti ubijale nedužne ljude; ljude koji se nisu mogli na sudu očitovati o optužbama i krivnji. Njima se moglo suditi; bilo je vremena i mogućnosti, ali se nije sudilo. Po tome što se nije sudilo vidi se sličnost nečovječnih režima. Zar je netko Hodočašćem doveo u upitnost postavke iz kojih je niknulo nacističko zlo? Baš suprotno. Itekako se vidi različitost sadržaja i konteksta. Ali zašto se pokušava umanjiti zlo koje je jednako tako kao metodu držanja vlasti imalo ubijanje nevinih ljudi? Smatramo da tu istinu treba reći glasno na svim mjestima gdje se želi poštovati žrtvu i unositi ljubav.

U Pismu se i dalje krivnju želi prebaciti na Katoličku Crkvu. Odvaguje se što je bilo moguće, što se nije činilo, a trebalo se. Osporava se hrabrost i djela bl. Alojzija Stepinca, ne priznajući istinu koja sve jasnije izranja na vidjelo. Istina se ne dopušta ušutkati. Ideološki je komotnije optuživati, navoditi što se nije činilo, ne usuđujući se reći što se činilo; konkretno, što je učinio nadbiskup Stepinac. Kada to izađe na vidjelo, mnogi će u povijesti ostati upisani kao ljudi koji nisu dali da progovori dobro, duboko usađujući laž koja donosi samo nesreću, pojedincu i narodu.

Radost oslobođenih istinom

Ipak, iz svega što je u *Otvorenome pismu* napisano razvidno je da gospodin Goldstein zna što je istina. Treba imati hrabrosti suočiti se s njom i javno ju izreći. Nama ne preostaje ništa drugo nego da nastavimo moliti u duhu s kojim smo došli u Jasenovac. Tu smo uistinu na pola puta, možda ni tako daleko. Onih „dvjesto metara" koji se žele nametnuti Kardinalu kao problem, što za njega nije nikakav problem, ipak mora učiniti netko drugi. Kardinal je otišao puno dalje, tamo naime kamo vodi oslobođena istina koja više nije u rukama manipulacijskih sustava, istina koja se raduje kada je prihvaćena i koja se raduje oslobođenosti čovjeka.

Otvoreno pismo Slavka Goldsteina uzoritom kardinalu Josipu Bozaniću (II)

Objavljeno u *Jutarnjem listu* od 22. 10. 2009. pod novinskim naslovom „Osvrt u *Glasu Koncila* pisale su neinformirane lijenčine".

Poštovani gospodine nadbiskupe, uzoriti kardinale!

U *Glasu Koncila* od 18. listopada 2009. objavljen je „Osvrt" Nadbiskupskog duhovnog stola na moje „Otvoreno pismo" Vama, koje sam objavio u *Jutarnjem listu* od 29. rujna u povodu Vašeg posjeta Spomen-području Jasenovac 24. rujna 2009. godine. Žao mi je što ste prepustili da taj „Osvrt" napišu neimenovani pisci, površni ljudi koji se nisu ni potrudili da steknu bar osnovne informacije o tematici o kojoj pišu. Da su samo zavirili u moju knjigu *1941 – Godina koja se vraća* ili pročitali bar jedan od pedesetak opširnih prikaza o njoj, morali bi se suzdržati bar od najglupljih insinuacija koje su olako prosipali po tom „Osvrtu".

Pripisujući mi „cinizam, neobjektivnost, pristranost i općenito – nekorektnost", pisci „Osvrta" pitaju me zašto kao „partizan u Drugoj armiji Koče Popovića u Karlovačkoj brigadi" šutim o zločinima koje su možda počinile baš te jedinice, pa i općenito o zločinima partizana i poslijeratne komunističke vlasti. Umjesto bilo kakvog odgovora, molim da u mojoj knjizi pogledaju stranice 329-331, 419-438, 453-457 (paginacija prema drugom izdanju), pa će bar netko od neimenovanih autora „Osvrta" možda biti toliko korektan da se svojim čitaocima ispriča zbog „krivih navoda". Naravno da sam najprije opisao ustaške zločine, koji su prethodili i u mojem kraju bili znatno masovniji, ali na mnogo mjesta u knjizi osuđujem dugogodišnju „zavjeru šutnje" o nedjelima s naše, partizanske strane, pa ne krijem ni ona koja su se zbivala na terenu kojim sam se osobno kretao niti izuzimam moju brigadu (vidi, npr., stranice 358, 361-362, 397-398, 453-454). Međutim, po tonu kojim me autori „Osvrta" deplasirano prozivaju zbog moje navodne

šutnje čini se kao da me smatraju krivim već i zbog same činjenice što sam bio partizan. Zar misle da sam trebao biti na onoj drugoj strani, koja mi je poubijala tri četvrtine očeve obitelji? U proljeće 1942. moja hrabra majka povela je u partizane mene kao 14-godišnjeg dječaka i mojega 10-godišnjeg brata kako ne bismo završili u Jasenovcu ili u Auschwitzu i do danas sam joj na tome zahvalan. Spasili smo žive glave i bili smo na pravoj strani velikoga rata, što me čini dovoljno samosvjesnim i daje mi snagu da smireno govorim i o tamnim točkama na našoj, partizanskoj savjesti. „Poput mnogih ratnih pobjeda u povijesti, ni naša nije ostala neokaljana" napisao sam već na samome početku moje knjige (str. 13).

Poslije opsežnog i temeljitog istraživanja koje sam obavio da bih napisao takvu knjigu naravno da su mi smiješni Vaši autori kad me patetično prozivaju neka „navedem samo jedan primjer da je neki partizan... osuđen kao ubojica, odgovoran za kršenje ljudskih, nacionalnih, vjerskih i drugih prava. No, takvog primjera nema." A što ako ih ipak ima, i to ne jedan primjer, koji se „Osvrtom" traži, već mnogo takvih primjera, kakvih se po knjigama i arhivima može naći svakako više od stotinu. Hoće li pisci Vašeg „Osvrta" bar tiho, sami sebi, priznati da ne vrijedi pisati o temama o kojima nemaš pojma? Na stranici 355. u mojoj knjizi mogu pročitati da je upravo zbog takvih zločina Vojni sud u Vojniću 19. ožujka 1942. osudio sedam partizana na smrt strijeljanjem i da je „u ljeto 1942. ratni sud štaba Prve zone (Kordun, Lika, Banija) osudio Petra Krnjaića na smrt i kazna je izvršena" jer je kao „komandant 1. bataljona Banijskog partizanskog odreda za vrijeme napada na Prekopu, selo u kojem je u svibnju 1941. izvršen pokolj glinskih Srba, naredio da se cijelo selo spali i poubijaju svi muškarci stariji od 16 godina". Zahvaljujući intervenciji komandanta i komesara Banijskog partizanskog odreda do ubijanja seljaka nije došlo, ali je već bio spaljen priličan broj njihovih kuća. (Taj događaj znatno je opširnije opisao Ivan Šibl u svom „Ratnom dnevniku".) Partizanska vojska i JA strogo su kažnjavale neke zločine počinjene iz vlastitih redova, a neke zločine ne samo da nisu kažnjavale nego su ih zataškavale i nad njima je vladala prisilna

šutnja. Ali to su već složenosti o kojima ne bi smjeli pisati lijenčine koje nisu ni zavirile u relevantne arhive i zbornike dokumenata.

Bilo bi mi jako drago, gospodine nadbiskupe, kad biste našli vremena da pročitate moju knjigu *1941 – Godina koja se vraća*, a molim Vas da barem zavirite u stranice koje su naznačene u ovome tekstu. Vjerujem da će Vam pomoći da svestranije sagledate istinu o traumama iz naše bliže povijesti o kojima polemičke rasprave nažalost još nisu završene, a nadam se da ćete uvidjeti kako većina prigovora upućenih mi u „Osvrtu" nije umjesna. Na moj stav da je Vaš „plemeniti put" i „vrijedan povijesni korak hrvatske Katoličke crkve" dolaskom u Spomen-područje Jasenovac na čelu impozantnog hodočašća „ostao nažalost nedorečen... (jer ste) propustili izraziti pijetet žrtvama na mjestu gdje se to čini u Jasenovcu i na svim stratištima svijeta – nad kriptom u kojoj leže ostaci pogubljenih" – autori „Osvrta" odgovaraju mi, među ostalim, i besmislicom da kad bi se „molilo podno spomenika, vjerojatno bi netko protestirao zbog molitve, jer su katolici kao žrtve u manjini itd." Što to zapravo znači? Zar katolički biskupi treba da mole u znak pijeteta nevinim žrtvama samo tamo gdje su katolici kao žrtve u većini? Zar katolički svećenici ne duguju pijetet i nekatoličkim nevinim žrtvama?

Na više mjesta u „Osvrtu" tvrdi se ili implicira tvrdnja da Crkva „sama, prema datim okolnostima, određuje gdje i na koji način molitvom izražava svoja čuvstva", a zaboravlja se reći da je već najranije kršćanstvo, prije blizu 2000 godina, uvelo tradiciju da se usmrćenim mučenicima odaje počast i moli nad njihovim grobovima, moštima i kriptama, koje su obično smještene pored ili ispod crkvenih oltara. Ta je drevna tradicija iz kršćanstva sada ugrađena i u gotovo cijelu novovjeku civilizaciju, pa se tako poštuje i u Jasenovcu. Kripta sa zemnim ostacima pogubljenih logoraša smještena je podno spomenika i svatko tko želi na bilo koji način odati počast žrtvama, po nepisanom pravilu i tradiciji, odlazi do spomenika i kripte. Tamo su Vas čekali i novinari sa svojim kamerama, jer je u prethodnim dogovorima s osobljem Spomen-područja Vaš obilazak kripte bio i najavljen (iako nikakav pismeni protokol zaista nije bio dostavljen, kako sam u svojem prvom pismu Vama za-

bunom napisao, što mi je žao). Vi ste na čelu hodočašća zaista tim pravcem krenuli, ali zastali ste doslovce na pola puta i bez objašnjenja okrenuli se natrag. Zašto? Objašnjenja u „Osvrtu" ništa ne objašnjavaju, već naprotiv. Izazivaju sumnju da nije bilo ni prave namjere pokloniti se zemnim ostacima pogubljenih, što mislim da bi nedvojbeno bilo još neprimjerenije nego pomanjkanje vremena, kako je neslužbeno objasnila jedna osoba iz Vaše pratnje.

Moj glavni argument da ste se kao krunom Vašeg hodočašća u Jasenovac trebali pomoliti nad kriptom pod spomenikom napisao sam Vam u prvome pismu: „Oba Vaša neposredna poglavara – papa Ivan Pavao II i papa Benedikt XVI – klečali su i molili pred spomenikom u Auschwitzu. Njihova simbolička gesta zauvijek je upamćen povijesni čin, daleko snažniji od lijepih riječi, koje su također znali izgovoriti. Zar Vam to nije dovoljno uvjerljiv uzor da ste se i Vi trebali pomoliti pod spomenikom u Jasenovcu?" Kao odgovor u „Osvrtu" je napisana samo jedna jedina rečenica, vrlo nejasna i smutljiva, u kojoj se izvrtanjem mojih riječi, dakle falsifikatom, meni imputira da sam rekao nešto što je sasvim suprotno od onoga što sam zaista napisao i rekao. Naravno, dešava se da žustri polemičari, u nemoći kad ostanu bez argumenata, nervozno pribjegavaju proizvoljnim tvrdnjama, neosnovanim insinuacijama, pa u krajnjim slučajevima čak i falsifikatima, ali je vrlo nezgodno kad se pod takve tekstove potpisuje Nadbiskupski duhovni stol.

Na kraju, kao utjehu, mogu reći da je ovaj „Osvrt" sa svojim neznalaštvom, insinuacijama i olako napisanim uvredama ipak samo izuzetak. Upadljivo odudara od uobičajene javne komunikacije visokih crkvenih institucija, koja se i u polemičkim tekstovima odlikuje uglađenim rječnikom i stilom. Nadam se da će bar u tom pogledu ovaj „Osvrt" ostati samo neugodni izuzetak.

S poštovanjem Vas, gospodine nadbiskupe,

pozdravlja i želi Vam svako dobro

Slavko Goldstein

4.

Revizionizam u hrvatskoj historiografiji

Franjo Tuđman i sljedbenici

Upotreba povijesti

Slavko i Ivo Goldstein

Franjo Tuđman i sljedbenici

Prvi dio ovog poglavlja, o revizionizmu općenito i o djelu Franje Tuđmana, napisao je Slavko Goldstein za knjigu *Holokaust u Zagrebu* (2001). Drugi dio ovog poglavlja, koji se polemički bavi kritikama i napadima na nas dvojicu, dopisao je Ivo Goldstein za ovu knjigu, jer smo smatrali da ne smijemo prešutjeti teze i stil kojim su naši raniji radovi bili ocjenjivani od revizionističkih historičara i njihovih sljedbenika.

U hrvatskoj politici, historiografiji, publicistici, u medijima, školskim udžbenicima i općenito u javnome životu posljednjega desetljeća 20. stoljeća bilo je snažno nazočno nastojanje da se negiraju ili bar ublaže i zataškaju neke nesporne činjenice o ustaškoj NDH i o vremenu Drugoga svjetskoga rata. Radi se o specifičnoj hrvatskoj varijanti revizionizma, kvazihistoriografskoj tendenciji koja se sedamdesetih godina najprije pojavila u Njemačkoj i Francuskoj, a zatim i u SAD-u i Velikoj Britaniji. Revizionisti u tim zemljama na razne su načine negirali ili minimalizirali nacističke zločine u Drugom svjetskom ratu, posebno one počinjene nad Židovima.[493] U tome su se naročito isticali Ernest Nolte (Njemačka), Robert Faurisson (Francuska) i David Irving (Velika Britanija). U višegodišnjim polemikama koje su se razvile ozbiljni su historičari temeljito pobili teze vodećih revizionista i njihovih sljedbenika, pa nije pretjerano reći da je danas u zapadnoeuropskim zemljama i u SAD-u historiografski revizionizam mrtav. Postalo je sramotno oživljavati ga ili braniti. Zbog zastupanja dokazano lažnih teza Faurisson je sudski osuđen 1991. i otpušten sa Sveučilišta u Lyonu, a Irving

[493] Stern, *Denial*, daje iscrpan pregled revizionističkih stavova i bibliografiju s više od 350 naslova knjiga i članaka revizionističkog sadržaja, među kojima spominje i Tuđmanova *Bespuća povijesne zbiljnosti*.

je izgubio sudski proces u Londonu, jer mu je dokazano da se u svojim tekstovima služio sračunatim falsificiranjem izvornih dokumenata.

U zapadnoeuropskim zemljama i u SAD-u, historiografski je revizionizam postigao sasvim suprotne učinke od željenih. Nakon relativno kratkotrajne prisutnosti, praktički je istjeran iz medija, iz ozbiljnih izdavačkih kuća, iz škola i sa sveučilišta, a potakao je još opsežnija i učestalija istraživanja o zločinima nacizma i fašizma, posebno o Holokaustu, s neprekidnim nizom filmova, TV-programa, knjiga i drugih publikacija na tu temu. Vremenski je to u najrazvijenijim zemljama koincidiralo sa snažnim razvojem svijesti o ljudskim pravima kao temeljem suvremene civilizacije i *condicio sine qua non* liberalno-demokratskog sustava. Povjesničarske analize ogoljele su revizionizam do njegove suštine koja nikad nije lišena rasizma, antisemitizma ili tolerancije prema zločinima počinjenima uime države, nacije ili ideologije. Upravo na odbacivanju tih pojava, na njihovu suzbijanju u samim korijenima, razvijene demokracije izgradile su sustav uzajamnog uvažavanja kojim prebrođuju međusobne razlike i unutar svojega zajedništva omogućuju razdoblje dugotrajnoga mirnog društvenog i ekonomskog napretka kakvo povijest čovječanstva još nikad nije zabilježila. Svim tim vrijednostima historiografski je revizionizam sušta suprotnost. Sva ga naprednija suvremena društva odbacuju, krajnje odlučno.

Hrvatski i srpski historiografski revizionizam

Revizionizam se 1989-1990. godine u Hrvatskoj pojavio kao historiografska retardacija i društveno-politička anomalija. Za razliku od zapadnih zemalja, u Hrvatskoj ga je od 1990. nova politička vlast tolerirala i ohrabrivala, a dijelom i uključila u svoj politički program. Opće mu je obilježje i osnovno polazište – fetišizam države i fetišizacija hrvatske državotvorne ideje. Sve što

je u povijesti djelovalo u pravcu hrvatske državne samostalnosti ocjenjuje se najpozitivnije i nekritički se prenaglašava, a slabosti se ili krivnje ekskulpiraju ili barem minimaliziraju. Suprotne povijesne tendencije načelno se ocjenjuju negativno, a njihove se slabosti ili krivnje nekritički predimenzioniraju. Te revizionističke težnje, u oba pravca, ne prezaju ni pred prešućivanjem i izvrdavanjem činjenica, što ponekad ide čak do direktnih krivotvorina i laži. U tom kontekstu ustaška Nezavisna Država Hrvatska odjednom se pojavljuje u relativno pozitivnom svjetlu, bez obzira na njezinu naci-fašističku bit, na njezino totalno političko i ratno svrstavanje na strani povijesnoga Zla, na genocidne i druge zločine koje je počinila (jer ona „nije bila samo fašistička tvorevina, već i izraz stoljetnih težnji hrvatskoga naroda za samostalnom državom").[494] Nasuprot tome, slabosti i krivnje obiju jugoslavenskih država, a osobito zločini počinjeni u njihovo ime, apsolutiziraju se i generaliziraju do te mjere, da bi postali argumenti rigidnoj nacionalističkoj politici te po mogućnosti opravdanje ustaškim zločinima ili bar njihovoj relativizaciji.

U odnosu na Židove, hrvatski je revizionizam razvio nekoliko teza koje su u većini svojih varijanata zasnovane na manipuliranju činjenicama ili na direktnim lažima: u NDH su, doduše pod pritiskom njemačkih nacista, doneseni rasni zakoni, ali se navodno nisu provodili; Jasenovac nije bio logor smrti, već navodno samo radni i kažnjenički logor u koji su dopremani isključivo legalno osuđeni protivnici režima; u NDH je proporcionalno, u odnosu na druge europske zemlje – tvrde revizionisti – spašeno najviše Židova; ustaški pokret navodno nikad nije bio antisemitski. Laži su išle čak tako daleko da je ispadalo dvojbeno je li se genocid nad Židovima u NDH uopće dogodio: iz *Izvješća o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava*, koju je osnovao Hrvatski sabor, proizlazi da je ta komisija nakon sedmogodišnjeg rada (od veljače 1992. do rujna 1999) uspjela kao „žrtve

[494] Često citirana rečenica iz govora Franje Tuđmana na Prvome saboru HDZ-a 24. veljače 1990. godine u Zagrebu.

rata" utvrditi svega 331 Židova po vjeri, odnosno 293 Židova po nacionalnosti. U rubrici *Jasenovac* stoji da je utvrđeno 2238 žrtava, ali se ne navode njihova vjera ni nacionalnost.[495]

Uzroci hrvatskog revizionizma mnogostruki su, a mogu se svesti na tri osnovna.

Prvo, tijekom 45 godina komunističke vlasti fenomenu ustaštva i NDH krajnje se rijetko pristupalo analitički trijezno, a najčešće s paušalnim apriorističkim ocjenama, često i preuveličavanjima, potkrijepljenima dosadnom propagandističkom frazeologijom. Istovremeno, partizanski i komunistički ratni i poslijeratni zločini bili su pod najstrožim embargom. Kad je krajem osamdesetih godina demokratizacija političkog i društvenog života to omogućila, nastupila je eksplozija druge krajnosti. Otkrivanja partizanskih i komunističkih zločina postala su medijske senzacije i korištena kao propagandistička građa za ksenofobično i političko huškanje, a ustaški su zločini prekrivani umjetnom maglom relativizacije, opravdavanja i prešućivanja.

Drugo, motivi autora koji se u Hrvatskoj bave historiografskim revizionizmom najčešće nisu znanstveno proučavanje bliže prošlosti, već određeni politički ciljevi. U najmanju ruku može se reći da tom poslu pristupaju s političkim predrasudama, na crti vladajuće politike iz razdoblja 1990-1999. U pravilu se radi o desnim ili ekstremno desnim političkim orijentacijama kojima je jedno od osnovnih obilježja da se ne žele dolično suočiti sa zločinima koje su počinile ustaške vlasti za vrijeme NDH. Djelovao je i utjecaj onog ekstremnog dijela hrvatske političke emigracije koji nije raskinuo s ustaštvom. Godine 1990, stranka koja je došla na vlast, proglasila je „pomirdbu ustaša i partizana", sa ciljem prevladavanja podjela u hrvatskom nacionalnom korpusu kao jednim od temelja svog političkog programa. U tu svrhu bilo je

[495] Vidi *Izvješće*, tabele na str. 16, 17. i 20. Na sjednici Komisije 11. listopada 1999. godine ovo je *Izvješće* usvojeno velikom većinom glasova (jedan glas protiv i tri suzdržana), ali ga Sabor nije usvojio ni odbio, već ga je vratio Komisiji sa sugestijama za dopunu, koja do rujna 2001. još nije učinjena.

nužno skinuti s ustaštva odium vjernog naci-fašističkog saveznika i počinitelja najgrubljih genocidnih zločina i zločina protiv civilnog stanovništva u Drugome svjetskome ratu. Time bi ustaštvo dobilo bar kakav-takav legitimitet za sudjelovanje u izgradnji hrvatskog društva u okruženju dominirajuće europske demokracije. Pokazalo se da je to nemoguće bez radikalnog historiografskog revizionizma s neizbježnim negiranjem ili falsificiranjem činjenica.[496]

I treće, hrvatski historiografski revizionizam dijelom je bio reakcija na bujanje srpskog nacionalizma i historiografskog revizionizma osamdesetih godina. Začeci tih tendencija u Srbiji bili su vidljivi već i dvadeset godina ranije, u tekstovima književnika, poslije i političara Dobrice Ćosića: „Srpski narod je u današnjem svetu, valjda, znan najviše po velikim žrtvama i patnjama za slobodu, koja tvori idejnu bit srpske kolektivne duhovnosti i morala."[497]

U Srbiji i među Srbima budio se interes za neke do tada zabranjene teme. Jedna od njih bila je četništvo: željelo se revidirati generalno negativan stav komunističke historiografije prema četnicima te njihovu politiku i konkretne akcije objasniti kao logičan pokušaj obrane Srba i interesa srpskog naroda. U rujnu 1986, beogradske *Večernje novosti*[498] objavile su još nedovršeni tekst *Memoranduma* Srpske akademije nauka i umetnosti. Reakcije državnih srpskih vlasti bile su uglavnom nepovoljne, ali autoritet pisaca teksta i nacionalni naboj *Memoranduma* bili su znatno jači od tadašnje mlake službene kritike. U tekstu se, nakon detaljne analize krize u SFRJ, zapravo iznosi velikosrpski nacionalni program. Otvoreno se optužuje Tita da je namjerno slabio Srbiju. Govori se o nacionalizmu koji je „došao odozgo", pri čemu se aludira da drugi jugoslavenski narodi (ponajprije se to odnosilo na Albance, Makedonce i Muslimane, ali i na Hrvate)

[496] O svojevremenoj ideji „pomirdbe" vidi Goldstein, *Pomirenje*, 13-18.

[497] Ćosić, *Stvarno i moguće*, 27. i d.

[498] *Večernje novosti*, Beograd 24-25. 9. 1986.

uz blagoslov „odozgo" razvijaju svoje nacionalne identitete, što se onemogućuje srpskome narodu. Svima se imputira „antisrpstvo", jer podupiru ili toleriraju proteste Albanaca na Kosovu. Tvrdi se da u Hrvatskoj traje mračan program asimilacije Srba kojem je konačni cilj njihovo pohrvaćivanje. Osnovna je misao *Memoranduma* da je srpski narod u Jugoslaviji neka vrsta primarnog entiteta koji ima jedinstveni niz prava što nadilaze sve obične političke i zemljopisne podjele. „Pitanje celovitosti srpskog naroda i njegove kulture u čitavoj Jugoslaviji postavlja se kao suštinsko pitanje za opstanak i razvoj tog naroda." Potom se preporučuje jačanje jugoslavenske federacije, ali se iz perspektive devedesetih godina težnja za „celovitošću" može i drugačije tumačiti – kao težnja za stvaranjem srpske države na svim područjima gdje žive Srbi.

Tih se dana u *Književnim novinama* pojavio tekst historičara Vasilija Krestića, beogradskog akademika i sveučilišnog profesora, pod naslovom *O genezi genocida nad Srbima u NDH*. U njemu se prvi put cjelovito formulira teza o genocidnosti Hrvata – „sasvim sigurno da genezu genocidnih radnji nad Srbima u Hrvatskoj treba tražiti... u 16. i 17. veku, kada su Srbi počeli da naseljavaju hrvatske zemlje".[499] Potom se navodi čitav niz primjera hrvatsko-srpskih sporova u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća, a krivnju autor u pravilu prebacuje na hrvatsku stranu, imputirajući joj želju za uništenjem Srba. Srpski autori koji su slijedili ove ideje smatraju da je zbog strahovito velikog broja Srba koje su ustaše pobili 1941-1945. godine, hrvatski narod dobio stigmu kolektivne krivnje i po svom je karakteru genocidan. U tim naporima da se dokaže genocidnost Hrvata središnja je tema bio logor Jasenovac, za koji se tvrdilo da je u njemu stradalo čak deset do petnaest puta više logoraša nego se to poimeničnim popisivanjem žrtava moglo dokazati.

Kako se bližio kraj osamdesetih, huškačkih napisa u srpskom tisku bilo je sve više. Na općim tezama *Memoranduma* razni pu-

[499] *Književne novine*, 716, Beograd 15. 9. 1986.

blicisti nadograđivali su analize kojima su na temelju istrgnutih, predimenzioniranih, iskrivljenih, pa i falsificiranih podataka dokazivali da su Srbi „prevareni", „zakinuti", „ubijani", „uništavani i poslije genocida" i, konačno, da su vječiti pobjednici u ratu, a gubitnici u miru. Razvijale su se sveobuhvatne teorije o zavjeri svih protiv Srba. Takva „novokomponirana historija" mogla je predstavljati samo osebujan kulturološki fenomen, dok se s vremenom, pogotovo od dolaska Slobodana Miloševića na vlast 1987. godine, nije počelo pokazivati u kojoj su mjeri te „znanstvene" ocjene imale huškačko-politički smisao.[500] Koju godinu kasnije, postale su idejno opravdanje za osvajačke pohode u koje su Srbija, Crna Gora, JNA te dio Srba u Hrvatskoj i BiH krenuli 1991-1995. godine.

„Zlosilja" Franje Tuđmana

U hrvatskom historiografskom revizionizmu ključna je osoba Franjo Tuđman. Izdvaja se obilnim historiografskim opusom razmjerno velikog tematskog raspona, s ambicioznim težnjama prema širokim povijesnim sintezama i s dobrim poznavanjem činjenica o nekim dijelovima hrvatske političke povijesti. Njegova knjiga *Bespuća povijesne zbiljnosti*, objavljena 1989. godine, u samim je temeljima hrvatskog historiografskog revizionizma. Pored osobne kverulancije i sitničavih političko-tračerskih polemika, kojima je prožet dobar dio teksta, knjigom dominiraju dvije zaista značajne teme: analiza fenomena masovnih nasilja i zločina počinjenih uime religije, nacije ili države tijekom cijele povijesti (čemu Tuđman pronalazi dosta prikladnu novokovanicu „zlosilje") te polemičko pobijanje „jasenovačkog mita" povezanog s implikacijama o genocidnosti hrvatskog naroda.

U široko zahvaćenoj analizi „zlosilja" Tuđman se često zapliće u protuslovlja: od „opće osude genocidnih zlodjela i njihovih počinitelja" do pretjeranog razumijevanja i rezigniranog prihvaća-

[500] Vidi vrlo detaljno: *Srpska strana rata*, 583-686; Anzulovic, *Heavenly Serbia*.

nja tih istih zlodjela, jer su „nasilje, mržnja, zločin i osveta nedjeljivi, sastavni dio života čovjeka pojedinca i naroda kao najviše ljudske zajednice". Tako autor dolazi do zaključaka koji su bliski direktnom opravdavanju „zlosiljnih" zločina: „Kad neki pokret ili narod, država ili njihov savez, religija ili ideologija, ima pred sobom protivnika kojeg drži pogibeljnim za svoj opstanak, ili glavnom zaprekom za svoju prevlast, učinit će sve moguće, i upotrijebiti sva sredstva da ga savlada pa i uništi, ako ga na drugi način ne može podvrći svojoj volji."[501] Tuđman je svjestan svojih protuslovlja u sudovima o zločinu, pa ih se trudi rasplesti, ali to čini tako da stvara nove nedoumice. „Genocidne radnje i promjene" koje su „uzrokovane poviješću nataloženim međunacionalnim teško pomirljivim protimbama" Tuđmanu „donose uvijek dvostrane posljetke. S jedne strane, neizbježno produbljuju povijesne razdore, razjaruju međunacionalnu mržnju i potiču osvetničke porive... S druge strane, dovode do etničke homogenizacije pojedinih naroda, do većeg sklada nacionalnog sastava pučanstva i državnih granica pojedinih zemalja, pa to može imati pozitivne učinke na kretanja u budućnosti u smislu smanjivanja razloga za nova nasilja i povoda za nove sukobe i međunarodne potrese."[502] U svjetlu nekih kasnijih Tuđmanovih političkih poteza i njegova ponašanja u nekim situacijama, ovakve i slične rečenice, prilično obilno razasute po *Bespućima*, ne zvuče baš sasvim benigno. U najmanju ruku ukazuju na autorovo misaono zaostajanje za duhovnim i političkim tendencijama razvijenog svijeta kojem želi pripadati; ukazuju na potpuno nerazumijevanje suvremene europske ideje koja neporecive uspjehe na dobrobit svojih naroda upravo gradi na prevladavanju „teško pomirljivih nacionalnih protimbi", pa stoga totalno odbacuje i vehementno osuđuje pronalaženje bilo kakvih opravdanja ili čak pozitivnih „posljedaka" u zlosiljnim „genocidnim radnjama" počinjenima uime tih „međunacionalnih protimbi".

[501] Tuđman, *Bespuća*, 129, 158. i 161.
[502] Tuđman, *Bespuća*, 163-164.

Kad želi argumentirati kako su u sudbinama naroda imanentna genocidna stradanja od drugih naroda i genocidno nasilje nad drugima narodima, od biblijskih vremena do naših dana, Tuđman često uzima židovski narod kao primjer. Sklon generalizacijama i nedomišljenim paralelama, olako zaključuje o podudarnosti nacističkog Holokausta nad Židovima i nasilja Izraelaca nad Palestincima: „Na kakve sve spoznaje upućuje ovaj malen povijesni korak od naci-fašizma na judeo-nacizam?!”[503] U *Bespućima* ima oko 80 stranica koje se bave Židovima s previše pogrešnih citiranja Tuđmanu očigledno nepoznate literature, na temelju čega se izvode površni i dvojbeni zaključci. Svoje nepoznavanje materije autor dokazuje već na samome polaznom razmatranju, kad ne razumije, sasvim krivo prevodi i pogrešno interpretira temeljno židovsko shvaćanje o Holokaustu – simboličku riječ ŠOA.[504]

Dobrim dijelom *Bespuća* Tuđman uspješno pobija famu o 700.000 jasenovačkih žrtava i o genocidnosti Hrvata, ali mjestimično upada u drugu krajnost. Jednostranim izborom podataka neprimjereno minimalizira broj ukupnih žrtava, osobito srpskih, tvrdeći da je „u jasenovačkom logoru stvarno stradalo nekoliko (vjerojatno 3-4) desetaka tisuća zatočenika, ponajviše Cigana, pa Židova i Srba, a i Hrvata”.[505] Također, čudnim „distribuiranjem krivnje” posredno umanjuje odgovornost ustaša. Tako i Židovi, pored toga što su žrtve Jasenovca, odjednom postaju i njegovi sukrivci.

O Židovima u Jasenovcu

Na stranicama 316-320. prvog izdanja *Bespuća* Tuđman opisuje ponašanje i ulogu Židova u jasenovačkom logoru. Jedno-

[503] Tuđman, *Bespuća*, 160.

[504] Tuđman, *Bespuća*, 148; Tuđman tvrdi da ŠOA znači „žrtva paljenica” i na osnovi tog sasvim pogrešnog prijevoda izvodi pogrešan zaključak da Židovi povezuju Holokaust sa kultom žrtve, u duhu biblijskih žrtvi paljenica. Tuđman na više mjesta pogrešno citira ili krivo interpretira i temeljno djelo o Holokaustu – *The Destruction of European Jews* Raula Hilberga – vidi npr. *Bespuća*, 318-319, bilješka 496.

[505] Tuđman, *Bespuća*, 316.

stranim izborom izvora oslanja se isključivo na iskaze trojice otpuštenih logoraša koji tvrde da su Židovi u logoru općenito imali privilegirani položaj, da su „logorsku upravu držali Židovi (i) bili unutarnja vlast u logoru", da je postojala „povezanost logorske i ustaške uprave", pa su židovski logorski dužnosnici „sudjelovali u ubijanju" i „u njihovim je rukama uvelike bilo 'odabiranje', tj. izdvajanje zatočenika za 'likvidaciju', a dijelom čak i sama njena provedba". Tako su Židovi u Jasenovcu sudjelovali u likvidaciji Roma, pa je „uprava likvidacije (Cigana) u Gradini također bila povjerena jednoj židovskoj grupi". Isto tako i „Srbi, pored toga što stradavaju od ustaša, stradaju i od Židova", koji „stalno i vešto intrigiraju protiv Srba". Ove tvrdnje triju navodnih svjedočenja Tuđman uvodno komentira da „sadrže prilično vjernu sliku". Zatim citira i ružnu generalizaciju koju pripisuje Vojislavu Prnjatoviću, po Tuđmanu glavnome svjedoku: „Židov ostaje Židov, pa i u logoru Jasenovac. Oni su u logoru zadržali sve svoje mane no s tim da su one sada vidnije. Sebičnost, lukavstvo, nesolidnost, tvrdičluk, podmuklost i konfidentstvo njihove su glavne odlike." Jedino na ovome mjestu, i nigdje drugdje na sve četiri stranice pune takvih citata, Tuđman se donekle ograđuje jednom jedinom rečenicom, koja sama po sebi nije lišena dvosmislenosti: „Ovaj Prnjatovićev sud odiše pretjeranošću, mogli bismo reći antisemitskim raspoloženjem, ali slično govore i neki drugi svjedoci."

Ove četiri stranice *Bespuća* (316-320) ekstreman su primjer Tuđmanova revizionizma i, ujedno, vrlo karakteristične za historiografski revizionizam općenito.

Prvo, unaprijed postoji već smišljena teza, obično politički inspirirana, a onda joj se selektivnim postupkom pronalaze argumenti.

Drugo, izvori i argumenti u prilog unaprijed zadanoj tezi ne provjeravaju se, uzimaju se zdravo za gotovo.

Treće, izvori i argumenti koji pobijaju unaprijed zadanu tezu, pa makar bili dominantni brojem i uvjerljivošću, sistematski se prešućuju i prikrivaju, a spominju se samo ako ih je moguće polemički pobiti.

Četvrto, pojedinačni slučajevi i primjeri olako se koriste za proizvoljne generalizacije o cijelim velikim skupinama, pa i cijelim narodima.

Peto, revizionistička historiografija ne ustručava se ni od krivotvorina.

U Tuđmanovu prikazu Židova i židovskog ponašanja u Jasenovcu prisutno je svih pet komponenata historiografskog revizionizma. Prisutna je i krivotvorina. O tom aspektu *Bespuća* još nigdje nije pisano, a možda dosad nije ni uočeno, pa je potrebna podrobna argumentacija.

Iskaz Vojislava Prnjatovića, na kojeg se Tuđman najviše poziva, najvjerojatnije je falsifikat, a sasvim je sigurno da ga u najosjetljivijim dijelovima nije pisao Prnjatović. Ako ga je potpisao, što vjerojatno nije, onda je to učinio pod drastičnim pritiskom.

Prnjatović je 30. ožujka 1942. godine, u prvoj grupi sa još 12 otpuštenih srpskih logoraša iz Jasenovca deportiran za Zemun. U Beograd je stigao sutradan. U Komesarijatu za izbeglice i preseljenike Nedićeve kolaboracionističke vlade u Beogradu dao je 9. travnja 1942. vrlo opširan iskaz u kojem podrobno, trijezno i, čini se, vrlo objektivno opisuje opće prilike i neke događaje u jasenovačkom logoru. U iskazu nema niti jedne jedine riječi, nijednog podatka koji bi bilo što lošega rekao o ponašanju židovskih logoraša.[506] U istome Komesarijatu od 9. do 13. travnja 1942. iskaze je dalo još 12 bivših jasenovačkih zatočenika koji su u grupi zajedno s Prnjatovićem stigli u Beograd. U zborniku dokumenata A. Miletića *Koncentracioni logor Jasenovac* iskazi dvanaestorice preneseni su na pune 42 stranice.[507] Ponovno nema nijednog jedinog podatka koji bi bilo što govorio protiv židovskih logoraša u Jasenovcu. Naprotiv, na mnogo mjesta govori se o njihovim stradanjima zajedno sa Srbima, a na nekoliko mjesta o solidarnoj pomoći koju su pružali svojim srpskim sulogorašima.

Međutim, dva dana kasnije, 15. travnja, sve se odjednom mijenja. Nedićeva kolaboracionistička vlada upravo se u to vrijeme

---

506 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 207-212.

507 Miletić, *Jasenovac*, knj. 1, 213-254.

obraćala upravnom štabu njemačkog opunomoćenog komandanta za Srbiju s molbama da se u ime „humanosti i milosrđa" omogući pomoć srpskim zatočenicima u ustaškim logorima u NDH.[508] Iskazi bivših zatočenika služili su kao argumenti. Nekome u administraciji Nedićeve vlade vjerojatno je sinulo da bi kod nadležnih nacista ti argumenti mogli dobiti na snazi ako se začine antisemitskim primjesama. Stoga su sva trinaestorica bivših jasenovačkih zatočenika, koji su od 9. do 13. travnja dali iskaze, ponovno pozvani u Komesarijat da daju dopunski iskaz, ovaj put posvećen samo Židovima. Njih 12 potpisalo je dopunski zapisnik od 15. travnja, a samo Prnjatović to nije učinio.[509] Nije jasno je li odbio potpisati ili se možda nije ni odazvao pozivu da dođe u Komesarijat. U zapisniku s potpisom dvanaestorice najprije se konstatira „činjenica da su ustaše od samog početka... snošljiviji prema Jevrejima nego prema Srbima". Zatim se tvrdi da „Jevreji do najvećih mogućnosti iskorišćuju položaje koje imaju u upravi logora, da bi što više obezbedili sebe i svoje sunarodnjake, često i na štetu nas Srba" i da je „bilo i takvih Jevreja koji su pomagali ustašama u njihovim mnogobrojnim zlodelima protiv Srba". U prilog tim tvrdnjama, kao argumenti, navode se dva slučaja kako su židovski grupnici u električarskoj radionici i na jednoj ekonomiji protežirali Židove na račun Srba, zatim jedan slučaj da je „jedan Jevrejin, koga zovu Boris, a kome ne znamo imena" prijavio ustašama Srbina Jocu Čolakovića da protivno propisima posjeduje nešto novca i, napokon, opisuje se kako je „Jevrejin koga su svi zvali 'Bugar', a kojem je prezime Hason" s jednim ustašom, u pijanom stanju, sudjelovao u svirepom ubijanju jednog srpskog mladića.

Sve to očigledno nije bilo dovoljno protužidovski. Stoga je netko, naknadno, sastavio daleko iscrpniji *Izveštaj o organizaciji, radu i životu u koncentracionom logoru Jasenovac* i potpisao Vojislava Prnjatovića ili ga prisilio potpisati.[510] Izvještaj je si-

[508] Vidi pismo Milana Nedića državnom savjetniku Neubacheru, Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 123-124.

[509] Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 135-137.

[510] Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 106-119.

stematiziran u 12 odjeljaka, od kojih je jedan naslovljen *Židovi*.[511] U tom odjeljku napisane su najgrublje generalizacije o Židovima, među ostalima da je „rijetko koji čist i uredan" i da „predstavljaju leglo i rasadnjak ušiju i nečistoće", pa je stoga smrtnost među njima veća nego među Srbima. Tu je i opći, u *Bespućima* u cijelosti citirani zaključak da „Židov ostaje Židov, pa i u logoru Jasenovac" itd.[512]

Ovaj navodni Prnjatovićev *Izveštaj* nije vjerodostojan zbog sljedećih razloga:

Prvo, *Izveštaj* je u važnim dijelovima nepodudaran s ranijim iskazom Vojislava Prnjatovića i sa iskazima ostale dvanaestorice bivših jasenovačkih logoraša zapisanih u razdoblju 9. do 13. travnja 1942. godine.

Drugo, svi prethodni i kasniji iskazi i potpisi bivših jasenovačkih logoraša u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike uredno su ovjereni, jedino ovaj *Izveštaj* nije.

Treće, u *Izveštaju* se na 18 mjesta, dosljedno, upotrebljava termin „Židov", a nijednom „Jevrej". Prnjatović je Srbin, rođen 1904. u Sarajevu, odrastao je i živio u Sarajevu, gdje su Srbi (kao i u Beogradu) isključivo upotrebljavali termin „Jevrejin", a nikada „Židov". U svom iskazu od 9. travnja 1942. Prnjatović također govori samo o „Jevrejima", nijednom o „Židovima". Zašto bi u roku od svega nekoliko dana promijenio svoj od djetinjstva usvojeni rječnik? Znatno je vjerojatnije da je *Izveštaj*, ili bar dijelove o Židovima, pisala neka druga ruka.

Četvrto, Prnjatović je u Jasenovcu prijateljevao sa sarajevskim Židovima. Jedan od najobjektivnijih svjedoka, Sarajlija Albert Maestro, u svojim sjećanjima pisanima 1945. godine ističe Prnjatovića kao „druga" i poziva se na njega kao mogućeg svjedoka o nekim pojedinostima.[513]

Napokon, peti argument, koji je vjerojatno sam po sebi dovoljan: Prnjatović je otpušten iz Jasenovca 30. i stigao u Beograd

[511] Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 115-116.
[512] Tuđman, *Bespuća*, 318.
[513] *Sećanja Jevreja*, 125.

31. ožujka, što i sam opisuje u svojem ranijem iskazu, pa i na jednome mjestu u *Izveštaju*. Međutim, *Izveštaj* je na dnu datiran „11. marta 1942. god. Beograd”.[514] Prnjatović je „11. marta” još bio u Jasenovcu. Po zanimanju je do rata bio sekretar Trgovačke komore u Sarajevu. Sasvim je nevjerojatno da se takav čovjek mogao zabuniti u datiranju takvog dokumenta.

Ove proturječnosti s datumima uočio je već i Tuđman, ali ih je apsolvirao samo jednom rečenicom u bilješci ispod crte: „Šteta što Miletić u svojoj obradi dokumenata nije pokušao objasniti očite nelogičnosti glede datuma.”[515] Ni trunka sumnje u dokument koji očigledno nije vjerodostojan i bar je jednim dijelom krivotvorina. Sasvim u stilu revizionističke historiografije, Tuđman nekritički preuzima problematični dokument i bez ikakve prave ograde prezentira ga kao glavnu komponentu ocjene o ponašanju Židova u Jasenovcu.

Za još podrobniju analizu krivotvorina sačinjenih u Nedićevu Komesarijatu za izbeglice i preseljenike potreban je uvid u svojeručno potpisivane originale i u druge dokumente Komesarijata, što nam zasad nije bilo dostupno. Nastojat ćemo da se i to jednom obavi.

Drugi od tri Tuđmanova izvora svega je jedan podatak iz izjave Branka Popovića, jednog od trinaestorice prvih oslobođenih srpskih logoraša iz Jasenovca. On je navodno vidio kako neki Židov „kojeg su svi zvali Bugar” sudjeluje u svirepom ubijanju jednog srpskog mladića i taj je podatak zatim uključen u već citirani dopunski iskaz sa 12 potpisa sastavljen 15. travnja 1942. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike Nedićeve Srpske vlade.

Fabuliranja Ante Cilige

Treći Tuđmanov izvor za opis o ponašanju Židova u Jasenovcu memoarska je knjiga Ante Cilige *Sam kroz Europu u ratu* (*1939.-1945.*). Ciliga je opsjednut židovskom temom: u knjizi od 580

[514] Miletić, *Jasenovac*, knj. 3, 119.
[515] Tuđman, *Bespuća*, 318, bilješka 492.

stranica o neobičnoj autorovoj odiseji kroz ratnu Europu, blizu četvrtine prostora posvećeno je Židovima i židovstvu. Tuđman na dvije stranice prenosi neke Ciligine teze zasnovane na zapažanjima o Židovima u Staroj Gradiški i u Jasenovcu, gdje je Ciliga bio zatočen od prosinca 1941. do prosinca 1942. godine.[516] Između ostalog, Tuđman citira Ciligu da su Židovi i u Jasenovcu pod dojmom Mojsijeva nauka „da im je kao izabranom narodu dozvoljeno i nešto što nikom drugom nije dozvoljeno" pa stoga izazivaju zavist i mržnju, a zapravo su „najnesretniji narod na zemlji... žrtva svojih i tuđih pretenzija" i sami su sebi izvor svojih tragedija. U Židovima je trajno živa „ona krajnja Mojsijeva zapovijed... Bog vam zapovijeda istrijebiti druge i zauzeti njihovo mjesto, jer vi ste izabrani narod", pa otud židovska „bezobzirna nadmoćna samouvjerenost" koja im kaže „ubijaš druge da spasiš sebe i svoju skupinu". Stoga su Židovi u Jasenovcu – citira Tuđman Ciligu – „uzimali inicijativu priprema i provociranja ne samo pojedinačnih nego i masovnih pokolja ne-Židova, komunista, partizana i Srba".

Prema tim i sličnim tvrdnjama Tuđman ne izražava nikakvu rezervu, ali vjerojatno i sam osjeća njihovu apsurdnost. Ustručava se prenijeti ona još nevjerojatnija Ciligina priviđenja, koja među tisućama svjedoka nikad nitko nije vidio osim Cilige, kao naprimjer: „Uzajamno ubijanje bila je opća pojava među zatočenicima. Nisu ubijali samo židovi ne-židove, nego i ne-židovi židove. Ubijali su se i ne-židovi između sebe... No, kod svih skupina, sve do ustaša susretao sam neku nelagodnost, neka kolebanja, neka ispričavanja, neke znakove grižnje savjesti. Kod židovske skupine, međutim, nikakva traga tomu... Njihove kretnje, njihov izražaj lica, oči, ton glasa, sva njihova bezobzirna samouvjerenost govorili su: ubiti, dati ubiti jednog ili tisuće ne-židova eda se uspije spasiti jedan židov – opravdano je ne samo egoistički nego i moralno... Mojsije je u njima mnogo jači nego što nam to govore. Tu je središnji čvor drame."[517]

---

[516] Tuđman, *Bespuća*, 318-320.
[517] Ciliga, *Sam kroz Europu*, 276-278.

U stručnim krugovima Ciliga je poznat kao „fabulist". Piše tečno, mjestimično i literarno dopadljivim stilom, ali bujna ga mašta prečesto ponese u fabuliranja, obično takva kojima se opravdavaju neki njegovi problematični postupci ili ga predstavljaju dalekovidnim, hrabrim i nadasve odlično informiranim u svakoj situaciji. Ciliga je jedini čovjek na svijetu kojem je poznato kako je Staljin predložio oduševljenom Paveliću da uz neke uvjete SSSR poslije rata prizna NDH u njenim granicama. Po Ciligi je 1944. već bilo utanačeno da će se u tom smislu formulirati sporazum u štabu maršala Tolbuhina, a jedino nije jasno zašto su pregovori (preko Švicarske) u posljednji čas prekinuti.[518] Jedino su Ciligi, također, poznate intimne tajne jedne zagrebačke dame koja je bila zajednička Pavelićeva i Titova ljubavnica i koja je „obavljala tijekom rata neke misteriozne posredničke veze između Pavelića i Tita, na zadovoljstvo i priznanje obojice".[519] Komunistička partija Jugoslavije navodno vodi svoju akciju protiv Ciligе preko nikog drugog nego Ante Nikšića, tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova u Pavelićevoj vladi, koji je zapravo komunistički agent već odavno prije rata, za vrijeme rata i u emigraciji poslije rata i Ciligi radi o glavi. Na svu sreću za Ciligu se zauzima i spašava ga također jedan „tajni agent Moskve", Konrad Klaser, šef Gestapa za Zagreb i Hrvatsku, koji je zapravo bio Židov i radio je za Tita i pred sam kraj rata lijepo sjeo u svoj auto u Zagrebu i odvezao se partizanima.[520]

Navedene i njima slične Ciligine fabule možda su pogodan materijal za loše špijunske romane, ali kao memoarska literatura jasan su dokaz da njihov autor nije ni ozbiljan ni vjerodostojan svjedok. Ciligina nekontrolirana mašta odvodi ga prečesto u očigledne kontradikcije, osobito kad olako sudi o politici, o pojedinim ljudima i cijelim narodima. Tako je „po svom porijeklu Pavelićeva stranka bila filosemitska, upravo 'židovska stranka' među Hrvatima", da bi na istoj stranici postala „stara germanofilska

[518] Ciliga, *Sam kroz Europu*, 427-428.
[519] Ciliga, *Sam kroz Europu*, 436.
[520] Ciliga, *Sam kroz Europu*, 348-349. i 390-392.

stranka", nešto kasnije „anglofilska", u kojoj se isticala „skupina katoličkih anglofila", sastavljena od „inteligencije i neustaških faktora", koja je u svojim rukama držala redakciju glavnog ustaškog ideološkog glasila *Spremnost* (s podnaslovom *Misao i vodilja ustaške Hrvatske*) i preko njega „vodila odlučnu pro-savezničku liniju" i u „legalnom okviru Pavelićevog režima imala ogromnu prevagu", ali je taj režim ipak bio „na vrhu teroristički, u sredini anarhičan, u bazi primitivno patrijarhalan".[521] Još je teže pomiriti Ciligine drastične oprečnosti o Židovima u Jasenovcu i Židovima općenito: „Židovi su narod s najširim interesom za sve, oni su najsenzibilniji za opće probleme istine i pravde, ali su u isti čas i najegocentričniji i najegoističniji narod na svijetu."[522] S jedne strane „jačeg i većeg argumenta od ovog koji je pružao židovski kolektiv u Jasenovcu za antisemitizam… teško je zamisliti", a s druge „neki oblici židovske solidarnosti, koje sam sreo u Jasenovcu, izgledali su mi kao nešto nevjerojatno, fantastično… kao priča iz Tisuću i jedne noći… Nije bilo moguće ne diviti se ovom izražaju požrtvovnosti i solidarnosti." I tako „židovski narod stalno posrće pod težinom Mojsijevog zakona izabranosti, ali istovremeno ta ambicija izabranosti otvara mu široke horizonte i podstiče ga na velika djela. Noblesse oblige."[523] Pa kad se Ciligi pri kraju 130. velikog poglavlja *Jasenovac: ljudi pred licem smrti* „poslije svih teških uspomena… misao još jednom vraća k onim svjetlim primjerima, koji ni tamo na dnu ljudske nevolje i bijede nisu zatajili", on između tri „svjetla primjera" koji zastupaju tri nacionalne skupine logoraša na prvome mjestu navodi primjer Židova dr. Pavla Spitzera, šefa zatvoreničke bolnice. Spitzeru je Luburić naredio „da uštrca smrtnu injekciju jednom bolesniku-Srbinu". Iako je odbijanje ustaškog naređenja prema logorskim pravilima značilo smrt, Spitzer je javno, Luburiću u lice, odlučno odgovorio da se „zakleo pomagati svakog bolesnika bez razlike… i nikad nikome dati pod vidom lijeka nešto štetno po njegovo

[521] Ciliga, *Sam kroz Europu*, 232, 366-367, 370.
[522] Ciliga, *Sam kroz Europu*, 304.
[523] Ciliga, *Sam kroz Europu*, 280, 305.

zdravlje", pa zakletvu ne može prekršiti i odbija izvršiti Luburićevu naredbu.[524]

Ustašoidna terminologija i leksikografija

Tuđman je vjerojatno jedini historičar u Europi poslije 1945. koji je Ciligine memoarističke fabule prenosio bez rezerve ili ograde. Štoviše, u *Bespućima* je prešutio sve pozitivno što je Ciliga o Židovima napisao, a citirao je isključivo negativne sudove. Prešutio je i stotine svjedočenja i tisuće dokumenata koji govore o solidarnosti velike većine židovskih zatočenika s drugim zatočenicima i o navodnom „privilegiranom tretmanu" koji je završio totalnim uništenjem svih židovskih logoraša. Tuđman je izabrao svega tri, očigledno problematična izvora, pa je i njih jednostrano citirao, da bi sugerirao i generalizirao krajnje nepovoljnu opću sliku o Židovima u Jasenovcu.

Upravo je taj dio *Bespuća* izazvao najviše javnih negodovanja, osobito u židovskim krugovima. Pod pritiskom kritika iz američkih i zapadnoeuropskih židovskih i državnih institucija i predstavnika, Tuđman je, uz javnu ispriku vodstvu američke židovske organizacije Bnei Brit, u skraćenom američkom izdanju svoje knjige izbacio sve antisemitske invektive, a u petom hrvatskom izdanju reducirao ih na najosjetljivijim mjestima.[525] Time nisu poništene negativne posljedice Tuđmanova revizionizma. Mnogi njegovi sljedbenici u hrvatskom novinstvu i u publicistici smjerno su devedesetih godina preuzimali teze iz prvih izdanja *Bespuća*, razrađivali ih i obilno koristili u svojim apologijama ustaške NDH, s impliciranim primjesama antisemitizma.

Pored Tuđmanove odgovornosti kao promotora hrvatskog historiografskog revizionizma, njegova je odgovornost još veća

[524] Ciliga, *Sam kroz Europu*, 323, 344; Romano, „Jevreji zdravstveni radnici", 191; Luburić zbog neposluha nije ubio niti je dao ubiti Spitzera jer, prema Ciligi, „i sam hrabar, ovaj okrutni i krvavi primitivac Luburić, respektirao je, izgleda, samo hrabrost."

[525] Vidi Tuđman, *Bespuća*, 5. izdanje, Zagreb 1994; Tuđman, *Horrors*.

kao glavnog pokrovitelja korespondirajućeg revizionizma u politici i javnome životu. Tome je Tuđman otvorio puteve već citiranom izjavom na Prvome saboru HDZ-a u veljači 1990. godine da „NDH nije bila samo fašistička tvorevina, već i izraz stoljetnih težnji hrvatskoga naroda za samostalnom državom”. Izjava je, prije svega, krajnje etnocentrična. Ako bi bilo točno da je NDH zaista bila „izraz stoljetnih težnji hrvatskog naroda”, onda bi to druge narode, prije svih Srbe, Rome i Židove, nad kojima je ta država počinila genocidne zločine, dovelo u konfrontaciju s hrvatskom povijesnom memorijom i hrvatskim narodom općenito. Izjava je otvorila žestoku javnu polemiku o karakteru NDH. Shvativši opasnosti koje su proizišle iz dvosmislenosti njegove izjave, Tuđman se u kasnijim demantijima ograđivao od bilo kakve veze s nacizmom i ustaštvom, ali se nijednom nije javno ogradio od širokih nastojanja da se identitet aktualne hrvatske države dizajnira upravo u duhu te njegove izjave. Imenom državne monete, sveukupnim vojnim nazivljem, terminologijom u državnim aktima, preimenovanjima državnih institucija, pa i samoga Hrvatskoga sabora, ukazivalo se na vezu, kontinuitet sa NDH. Srušena su, oskvrnuta, oštećena ili uklonjena 2964 spomenika i spomen-obilježja poginulim borcima NOB i žrtvama ustaškog i nacifašističkog terora.[526] Ulice, vojarne i neke ustanove u raznim gradovima dobile su imena po ustaškim dužnosnicima i vojnim zapovjednicima. Notorne ustaške pjesme postale su sastavni dio folklora raznih proslava i drugih prigoda. Termin „ustaško-domobranska vojska” ili „vojska NDH” sve je češće zamjenjivan terminom „hrvatska vojska”, dok se za suprotnu stranu izbjegavao raniji termin „NOV” – „Narodnooslobodilačka vojska” i obično se upotrebljavalo „jugokomunističke postrojbe” ili „JA” ili, najčešće, „partizani”. Potpredsjednik Hrvatskog sabora u proljeće 2000. godine na komemoraciji žrtvama masakra nad ustaško-domobranskim zarobljenicima na Blajburškom polju i na Križnome putu nazvao ih je „hrvatskom vojskom” s malo

[526] *Rušenje antifašističkih spomenika*, 346.

neodređenom formulacijom da je iz nje ponikla i današnja Hrvatska. Nad tom vojskom pobjednici su nedvojbeno počinili ratni zločin masovnim ubijanjem zarobljenika, ali potpredsjednik Sabora u svom govorničkom zanosu ipak nije smio zaboraviti da je toj vojsci u njezinim posljednjim bitkama i u trenutku predaje vrhovni zapovjednik bio Vjekoslav Maks Luburić, raniji zapovjednik svih koncentracionih logora u NDH.[527]

Pod pritiskom takve psihoze, revizionistička terminologija uvukla se i u ozbiljna i solidna, reprezentativna leksikografska djela koja inače nemaju veze s revizionizmom, pa je čak i u *Hrvatskom općem leksikonu* vojska NDH postala „hrvatska vojska". U tom se leksikonu koncentracioni logor Jasenovac spominje na dva mjesta s ukupno dva retka, dok *Križni put* broji 35 redaka, što je sasvim neprimjereno inače vrlo sažetom stilu ovog leksikona.[528] Nešto slično desilo se i u dvotomnom *Hrvatskom leksikonu*. Natuknice općeg karaktera leksikografski su korektno pisane (npr. *Ustaše*, *NDH*, *Pavelić*). U natuknici *Bleiburg* vojska NDH nije postala „hrvatskom vojskom", već su to ostale „ustaško-domobranske postrojbe", ali ta natuknica broji punih 148 redaka, dok su koncentracionom logoru Jasenovac posvećena svega dva i pol retka. Drugi se ustaški logori ne spominju, pa ni Jadovno, ali tu je jama *Jazovka* s ilustracijom i desetak redaka teksta i *Križni put* sa 26 redaka.[529]

Knjiga Jere Jareba *Pola stoljeća hrvatske politike* vrlo je specifičan vid revizionizma. Jareb je profesionalno najkvalificiraniji historičar u post-NDH-zijskoj emigraciji. Njegove analize o odnosima u toj državi i njezinu vodstvu precizne su i kompetentne, očigledno zasnovane na temeljitim istraživanjima i brojnim svjedočenjima preživjelih vodećih ustaških emigranata. Ne ustručava se reći da je u NDH „bio uveden ekstremno totalitaristički sustav". Ipak, kad nešto treba reći i o počinjenim zločinima,

[527] *Tko je tko u NDH*, 241-242.
[528] *Hrvatski opći leksikon*, 103, 416, 482, 507.
[529] *Hrvatski leksikon*, knj. 1, 110, 535, 649.

Jareb pribjegava jedinstvenom načinu uporabe eufemizama i zamagljivanja, pa se umjesto svakome razumljive riječi „zločin" kaže da je „ustaški pokret uveo balkanske političke metode po prvi put u hrvatskoj politici". Po Jarebu su „hrvatski vojnici, jednako ustaše i domobrani… najsvjetlija pojava prošloga rata" u kojem su se „ustaške vojničke formacije, s rijetkim izuzecima, borile i djelovale kao redovita vojska", a samo „ustaška obrana, kao policijska formacija, te neke ustaške milicije i formacije, stvorene prvih mjeseci mlade države, kao policijsko-oružnički organi, nisu se ponašali kao vojska…"[530] Čitaocu treba dosta napora da dokuči kako se iza ove „magle" krije indirektno priznanje da je bilo i zločina. Kad piše o „odnosu prema Židovima", Jareb je nešto jasniji, ali opet izbjegava govoriti direktno o ubijanju, genocidu i Holokaustu: „U tom pitanju je tadašnja ustaška vlast postupala ekstremno i nerazumno. Radi njemačkog pritiska nije se moglo spasiti sve Židove, ali je postupak prema njima s hrvatske strane mogao biti čovječniji i trjezniji. Sigurno je, da je broj preživjelih hrvatskih Židova poslije ovog rata mogao biti kudikamo veći. Takva politika bila bi samo od koristi hrvatskoj stvari."[531] I usput se u opširnoj bilješci ispod crte nastoji umanjiti broj židovskih žrtava u NDH.

Aleksa Benigar, u knjizi *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, tvrdi da je u NDH „državna uprava učinila mnogo dobra. Ona je usmjerila težište svoga djelovanja na unutrašnje uređenje države u duhu 'Načela ustaškog pokreta', koja nisu u sebi sadržavala ništa, što bi se protivilo vjerskoj i ćudorednoj nauci… neviđeno oduševljenje mladih Hrvata, da se očuva vlastita država, bio je najbolji plebiscit, koji je hrvatski narod ikada proveo. U prva dva mjeseca su uložene stotine milijuna kuna za velike javne radove… vlada je poduzela mjere za popravak javnog morala… zabranjeno je prosjačenje, skitanje, bludničenje." Benigar čak podržava smrtnu kaznu protiv pobačaja – spominje ju kao „oštru mje-

[530] Jareb, *Pola stoljeća*, 90, 94.

[531] Jareb, *Pola stoljeća*, 91-92.

ru". Nakon toga govori o „manjkavostima u upravi", pa spominje rasne zakone, „slične nacističkom protužidovskom zakonu... u toj je odredbi rasni elemenat igrao važnu ulogu, jer je stavljao Židove i Cigane potpuno izvan zakona, a prema pravoslavnim Srbima bio je nečovječan".[532]

Marijana Cota objavljuje knjigu povodom suđenja Dinku Šakiću te, među ostalim, tvrdi da su u Jasenovac i druge logore stizali samo oni koji su to zaslužili, da ubijanja nije bilo, osim „pogubljenja za osvetu koja su tada bila u skladu s postojećim ratnim pravom". „U NDH 'logor smrti' nije postojao pa to nije bio ni Jasenovac... Jasenovac je bio radni i sabirni logor u kojem se intenzivno proizvodilo kako za civilne tako i za vojne potrebe NDH."[533]

Izuzev Tuđmanovih *Bespuća*, nijedna od spomenutih revizionističkih knjiga i nijedna iz dugog niza nespomenutih, sama za sebe, u hrvatskoj javnosti devedesetih godina nije imala znatnijeg odjeka. Ipak, sve zajedno, svojom brojnošću i upornošću u ponavljanju revizionističkih stereotipa, bile su važan oslonac političkom revizionizmu u odnosu na ustaštvo i NDH. Time je podstaknuta relativizacija ustaških zločina, čak i svojevrsna šira tolerancija prema zločinu počinjenom uime favorizirane političke ideje, što se uvuklo u dio hrvatskog političkog života. Posljedice tek treba prebroditi.

Metode revizionističkih polemičara

Neki revizionisti i kvazihistoričari u Hrvatskoj upuštali su se u polemike, obično protkane proizvoljnim tvrdnjama i osobnim vrijeđanjem. Nas dva Goldsteina bili smo česta meta takvih polemika, ako se to uopće polemikama može zvati.

---

[532] Benigar, *Stepinac*, 364-365.

[533] Cota, *Slučaj Šakić*, 103. Radi se o autorici krajnje skromnih mogućnosti, koja je u sukobu ne samo sa osnovnim povijesnim činjenicama, već i s pravopisom – „čovijek" (str. 11, 97), „krivična dijela" (str. 92), „riješenje" (str. 123) i s nekim terminima – „tantologija" umjesto „tautologija" (str. 97) itd.

Godine 2002. akademik Josip Pečarić, po struci matematičar, objavio je knjigu pod ironičnim naslovom *Brani li Goldstein NDH?*. Pored slabašnih pokušaja da opovrgne neke podatke i teze iz naše tada objavljene knjige *Holokaust u Zagrebu*, Pečarić je svoju knjigu obogatio jednom novom komponentom historiografskog revizionizma: umijećem da na jednom jedinom problematičnom dokumentu sagradi fabulu cijele knjige. Kao prvi govornik na promociji Pečarićeve knjige, akademik Dubravko Jelčić Pečarićevu je metodu nazvao „sposobnošću logičkog zaključivanja", a drugi govornik, Miroslav Tuđman „zagovaranjem nove (znanstvene) paradigme". Nasuprot njima, Ivo Banac je ustvrdio kako je knjiga „suma endehaške apologetike", „iz pera pseudohistoričara".

Gotovo cijela Pečarićeva knjiga posvećena je dokazivanju poznate revizionističke tvrdnje da „ustaše nisu bili fašisti ni rasisti ni antisemiti", da su „pod pritiskom Nijemaca doduše donijeli rasne zakone, ali ih nisu dosljedno provodili", da su „nastojali spašavati Židove koliko su mogli". Kao i većini sličnih apologija NDH, i ovoj su začeci već u bibliji hrvatskog historiografskog revizionizma, u *Bespućima povijesne zbiljnosti* Franje Tuđmana. Razvili su je i do apsurda doveli sljedbenici poput diletanata Jakova Gumzeja, Ljubice Štefan, Željka Olujića, Ivana Biondića, nešto suzdržanije i indirektnije povjesničari poput Josipa Jurčevića, Jure Krište, Ante Birina i drugih. Ali nitko od njih nije imao pisani dokument iz 1941. godine koji bi direktno govorio o izbjegavanju ustaških vlasti da progone Židove u NDH, o zauzimanju ustaša „na najvišem mjestu" (tj. kod samog Hitlera) da dobar dio hrvatskih i bosanskohercegovačkih Židova bude spašen. A Pečarić misli da je pronašao takav dokument. Heureka! Dokaz istine! Trijumfalno ga citira točno na 25 mjesta u knjizi, raspreda ga i nadograđuje, barem stotinu puta varira i iz njega izvodi bombastične zaključke, pa tako, količinom i upornim ponavljanjem, možda misli da postiže uvjerljivost.

Radi se o pet istrgnutih redaka, o fragmentu iz 688 stranica opsežnog dnevnika Ulricha von Hassella, koji je 1930-1932. go-

dine bio njemački poslanik u Beogradu, 1932-1938. ambasador u Rimu, a zatim uklonjen iz diplomatske službe zbog oklijevanja u provođenju Hitlerove vanjske politike. Surađivao je sa zavjerenicima koji su 20. srpnja 1944. pokušali atentat na Hitlera i zbog toga je bio uhapšen i strijeljan. Pod nadnevkom 5. svibnja 1941. Hassell u svom tajnom dnevniku bilježi što mu je koji dan ranije, prilikom kratkog viđenja u Beču, ispričao opunomoćeni njemački general u NDH Edmund Glaise von Horstenau o svom razgovoru s Hitlerom:

„(Glaise-Horstenau) prepričao je mnoštvo karakterističnih Schickertovih (tj. Hitlerovih) izjava, na primjer o židovskom pitanju u Hrvatskoj: tamo su novi gospodari htjeli poduzeti mjere samo protiv novodoseljenih Židova, ali im je on rekao, da moraju postupiti radikalno, jer da novac imaju upravo starosjedioci!" (podvukao Pečarić, str. 20).

To je, dakle, taj krunski dokument kojeg Pečarić naziva „najbitnijim podatkom za razumijevanje" (str. 19), „Hassellovim svjedočenjem o pokušaju vlasti NDH da spasu domaće Židove" (str. 40) i na njemu gradi glavnu tezu cijele knjige. Iz tog jednog jedinog fragmenta izvodi dalekosežne tvrdnje da su „hrvatske vlasti kod Hitlera pokušale spasiti domaće Židove" (str. 260), „htjele su zaštititi domaće Židove u NDH, ali je Hitler zahtijevao da se postupa radikalno" (str. 67), pa je Pavelić „pored svoje želje da spasi Židove popustio Hitleru znajući da je u pitanju opstojnost cijelog njegovog naroda" (str. 31) i tako su ustaše „zbog opstanka hrvatske države i hrvatskog naroda... morali učiniti zločin nad hrvatskim Židovima, jer je to bila politika onih koji su im omogućili nastanak kao države" (str. 45), ali usprkos tome „spašavali su Židove koliko su mogli" (str. 45). Ove proizvoljnosti Pečarić na istoj stranici dovodi do apsurda tvrdnjom da je kompletan ustaški zločin nad Židovima zapravo bio samo kamuflaža da bi se Židove moglo spašavati: „Da bi uspjeli spasiti što više Židova, morali su Nijemce uvjeriti da su uspješni u tome (tj. u provođenju Holokausta), pa otud sve ono o čemu piše Goldstein: progoni, javna haranga, ubojstva, pravna diskriminacija, obilježava-

nje židovskim znakom, otpust iz svih službi, stvaranje aparata za provedbu progona, kontribucija, pljačka imovine, izbacivanje iz kuća i stanova, rušenje sinagoge u Zagrebu, masovna hapšenja, koncentracioni logori i sabirališta, Jasenovac" (str. 45-46). Zaista, neobičan način spašavanja, poznat samo akademiku Pečariću: ljudima opljačkaš sve što imaju da bi ih spasio od pljačke, na sve ih načine progoniš da bi ih spasio od progona, poubijaš ih da bi ih spasio od ubijanja.

Akademik Dubravko Jelčić bi trebao dodatno objasniti tu i takvu „sposobnost logičkog zaključivanja". Tim više, jer malo pomnijom analizom nije teško dokazati da Hassellov zapis nije mjerodavan dokument, pa tako sve Pečarićeve fabulističke izvedenice i cijela njegova knjiga – padaju u vodu.

Naime, Hassellovo „svjedočenje" nije neposredno svjedočenje. On nikad nije ni bio u NDH, već je u svom dnevniku usput na nekoliko mjesta samo prepričao što su mu o tamošnjim prilikama rekli njegovi sugovornici, najviše njegov prijatelj, general Edmund Glaise von Horstenau. A Pečarić se nije ni potrudio zaviriti u dnevničke bilješke i memoarske zapise izvornog informatora Glaisea von Horstenaua, gdje je mogao pouzdanije i detaljnije saznati tko je bio i što se stvarno razgovaralo na tom sastanku kod Hitlera. Također, Pečarić „zaboravlja" informirati čitaoce da su Hassell i njegovi prijatelji o ustaškoj vlasti u NDH općenito imali najnepovoljnije moguće mišljenje, naprimjer da je počinila „nečuvene grozote" i da se „na ovim područjima posljednjih godina svašta doživjelo, ali još ništa što bi se moglo usporediti s (ustaškim) nedjelima".[534]

U bilješkama iz travnja 1941. Glaise von Horstenau opširno opisuje svoj usmeni izvještaj Hitleru od 16. travnja 1941. o prvim dojmovima iz NDH. Pri kraju je razgovor prešao u opušteno ćaskanje prožeto ciničkim šalama: „Humorističke primjedbe na račun zapovjednika mornarice NDH i novoimenovanog maršala,

[534] Hassell, *Die Hassell-Tagebücher 1938-1944*, nadnevak iz kolovoza 1941, 263.

što je izazvalo veliku veselost. Na Führerovo pitanje o Židovima moja primjedba: 'Naravno da vlada (NDH) treba novaca, pa će što je moguće hitnije poći na rješavanje židovskog pitanja.' Führerov odgovor: 'No, za to im možemo dati iskusne stručnjake.' Međutim, Führer odbija moju pomisao da bi najprije bili na redu Židovi novodoseljeni poslije 1914.: 'Ali upravo kod onih starosjedilaca je najviše novaca.'"[535]

Dakle, nije istina da su se Pavelić i ustaše kod Hitlera u travnju 1941. zauzimali za Židove u NDH, jer ih na sastanku gdje se o tome „u vedrom raspoloženju ćaskalo" nije ni bilo. Ideja da se najprije ide „samo protiv novodoseljenih Židova" bila je Glaiseova, u skladu s redoslijedom dotadašnjih protužidovskih mjera u Trećem Reichu. A što je Pavelić stvarno rekao Hitleru o Židovima u NDH, Glaise opisuje na str. 148: na sastanku u Hitlerovu glavnome stanu 23. rujna 1942. Pavelić se požalio Hitleru na talijanskog generala Roattu koji u talijanskim okupacionim zonama štiti Židove i „isprsivši se ponovno naglasio da u područjima gdje su vlasti NDH mogle djelovati, židovsko je pitanje riješeno". A svoja porazna mišljenja o ustašama i njihovim vođama Glaise je vrlo rječito opisao u više stotina dnevničkih zapisa nazivajući ih „bandom ubojica i razbojnika" (str. 166), a Pavelića čovjekom koji je „neiskren, lažljiv i zao" (str. 165).

Totalno nepoznavanje osnovnih činjenica o materiji o kojoj piše Pečarić demonstrira na mnogo mjesta u svojoj knjizi, kao npr. na str. 222. kad u obranu ustaša tvrdi da su „pokušali spasiti sve Židove državljane NDH". Jadnik i ne sluti da je time nehotice izrekao najtežu optužbu ustaških vlasti, koje su Zakonskom odredbom o državljanstvu od 30. travnja 1941. svim Židovima u NDH (Židovima po rasi, a ne samo po vjeri) oduzeli državljanstvo, pa proizlazi da ih nisu „pokušali spasiti sve", nego nijednoga.

Pišući o izmišljenim „dobrim namjerama" Pavelića i ustaša iz 1941. godine, Pečarić ne spominje (ili ne zna?) da su i Pavelić i

[535] Glaise von Horstenau, *Ein General im Zwielicht*, sv. 3, 90.

ustaše svoje stvarne namjere prema Židovima u NDH vrlo jasno najavili već znatno ranije. Pavelić je već 1934. u svom „političkom romanu" *Liepa plavka* ispoljio izraziti antisemitizam, a 1936. u memorandumu njemačkom ministarstvu vanjskih poslova, pod naslovom *Hrvatsko pitanje*, među četiri najveća neprijatelja hrvatskog pokreta dodijelio je „židovstvu" treće mjesto. Mijo Babić je u *Ustaši*, službenom glasilu ustaškog pokreta, već 1932. napisao da će „hrvatski ustaše čistiti i rezati sve trulo sa zdravoga tijela hrvatskog naroda", a Pavelić je u istome glasilu 1934. dalekovidno najavio da će „dušmanska krv teći u mlazovima i rijekama".

Žao nam je što moramo podsjećati na tužnu bilancu tih unaprijed najavljenih ustaških „dobrih namjera" prema hrvatskim i bosanskohercegovačkim Židovima. Naravno da se ne radi o „spašavanju", terminu kojeg neprekidno upotrebljava Pečarić, već u najboljem slučaju o „izuzimanju" od vlastitih ustaških progona. Tog je izuzimanja, nažalost, bilo krajnje malo.

Apologija zločina i zločinačke države

Ustaški genocid nad Židovima endehaški apologeti, među kojima i Pečarić, opravdavaju tvrdnjom da su to ustaše „morali učiniti" zbog zavisnosti o „politici onih koji su im omogućili nastanak kao države" te da NDH nije mogla „biti izuzetak u rješavanju onoga što se u Njemačkoj nazivalo *židovskim pitanjem*" (str. 45, 72. i mnoge druge). To je prilično točno, iako je ujedno i dokaz žalosne *moral insanity* samoga ustaštva i autora takve apologetike. Ipak, i takva se opravdavanja moraju relativizirati, jer tijekom 15 mjeseci (travanj 1941 – lipanj 1942), koliko su Nijemci prepustili vlastima NDH da samostalno provode rješavanje „židovskog pitanja", ustaše su već vlastoručno poubijali više od polovice hrvatskih i bosanskohercegovačkih Židova. U tome su bili samostalniji, brži, suroviji i razmjerno „temeljitiji" od bilo kojeg drugog kvislinškog režima u tadašnjoj Europi, izuzev rumunjskog. A kad su Nijemci početkom ljeta 1942. sami preuzeli

dovršavanje „konačnog rješenja” u NDH, ustaške vlasti nisu pokazale nijednog znaka negodovanja, kamoli otpora, već su spremno u zajedničkoj akciji pružile svu potrebnu pomoć njemačkim SS-ovcima, za razliku od svih drugih kvislinških režima u Europi (dakle talijanskog, bugarskog, danskog, mađarskog, francuskog, pa čak i norveškog, slovačkog i rumunjskog) koji su svi (uz izuzetak Nedićeva u Srbiji) više ili manje uspješno nastojali spriječiti ili izbjeći otpremanje „svojih” Židova u nacističke plinske komore.

Od svega je najružnije ili najtužnije kad Pečarić – u slijepoj zaljubljenosti u NDH – poistovjećuje ustaštvo s hrvatskim narodom. Naime, kad netko od hrvatskih povjesničara, publicista ili novinara optuži ustaške vlasti u NDH da su bile genocidne, onda su to odmah „optužbe protiv hrvatskog naroda”, a njihov autor „jugonostalgičar” koji „promiče tezu o genocidnosti Hrvata”. Ovu „logiku” Pečarić varira barem na pedesetak mjesta u svojoj knjizi i, još naglašenije, u intervjuu u *Slobodnoj Dalmaciji*.[536] Možda bi mu akademik Jelčić mogao objasniti da takvom „logikom” upravo on, Pečarić, vrijeđa hrvatski narod, a ne oni autori koji Hrvate dosljedno odvajaju od ustaštva.

Naprosto ne shvaćamo kakav je to nakaradni moral iz kojeg izvire razumijevanje, opravdavanje, simpatija i direktna pohvala za državu mržnje koja svoj „nastanak” i „opstanak” (str. 45) duguje genocidnom zločinu što ga je „morala učiniti nad hrvatskim Židovima”, pored još temeljitijeg zločina nad hrvatskim i bosanskohercegovačkim Romima te brojčano daleko najopsežnijeg zločina nad hrvatskim i bosanskohercegovačkim Srbima i napokon političkog zločina nad cijelim hrvatskim narodom koji je nastojala natjerati (na svu sreću uglavnom bezuspješno) da od prvog do posljednjeg trenutka opstanka te države ratuje na strani najvećega Zla 20. stoljeća? I još onda tvrditi da takva država „nije bila fašistička ni zločinačka” i optuživati hrvatski narod da je bila „izraz njegovih stoljetnih težnji”. Slijepi fetišizam države, idolo-

[536] *Slobodna Dalmacija*, Split, 20. X. 2002.

poklonstvo nacionalnoj državi kao takvoj, bez obzira koliko je svim svojim stanovnicima učinila zla? Opsjednutost mržnjom koju je vlast te kratkotrajne države posijala s dugotrajnim mučnim posljedicama? Ili naprosto ljudska glupost od koje se jako teško liječiti?

Kao što je rekao Miroslav Tuđman, Pečarić je zaista paradigma, ali vrlo čudna i po Hrvatsku na početku 21. stoljeća vrlo pogubna. Pečarićeva metoda citiranja dnevnika Ulricha von Hassella zapravo je jedna od osobina revizionističke historiografije. Njezini privrženici često sporne i neutemeljene tvrdnje višestrukim citiranjem nameću kao provjerene i autentične informacije. Znaju to činiti i citirajući tekstove drugih autora: npr. podatak o Jasenovcu kao postaji Križnog puta u svibnju 1945, navodi već Franjo Tuđman u *Bespućima povijesne zbiljnosti*, ne navodeći odakle preuzima taj podatak,[537] potom Tuđmana citira Josip Jurčević 1998. u knjizi *Nastanak jasenovačkog mita*,[538] da bi zatim isti autor u svojoj sljedećoj knjizi (*Bleiburg*) naveo isti podatak, ovaj put uopće ne navodeći izvor, kao da je to općeprihvaćena činjenica, a ne krajnje dvojbeni podatak (o tobožnjem Jasenovcu nakon svibnja 1945. na str. 107. u ovoj knjizi).[539]

Nadalje, Jurčević u spomenutoj knjizi – *Nastanak jasenovačkog mita* – uglavnom razložno pobija sve pretjerane procjene o broju jasenovačkih žrtava koje su služile ideologizaciji i propagandističkim političkim ciljevima, posebice u stvaranju ratne psihoze među srpskim stanovništvom u Hrvatskoj, BiH i Srbiji osamdesetih godina. S druge strane, Jurčević najčešće implicitno, a mjestimično i eksplicitno, negira ili pokušava zataškati genocidnu namjenu i zločinački karakter ustaških logora, posebno Jasenovca, čime sugerira lažnu ili ublažavajuću sliku o ustaškom režimu u NDH. Proizvoljnim, selektivnim citiranjem, Jurčević sugerira da je Jasenovac bio samo radni logor, a ne i mjesto ma-

---

537 Tuđman, *Bespuća*, 125.

538 Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, 155.

539 Jurčević, *Bleiburg*, 347.

sovnog uništavanja ljudi – prenaglašeno se, gotovo idilično govori o „intenzivnom radu" industrijskih pogona i radionica u Jasenovcu, dok se drukčija svjedočenja iz istog izvora jednostavno odbacuju tvrdnjom da „već na prvi pogled nemaju ni minimum vjerodostojnosti".[540] Kada piše o ženskom i dječjem logoru u Loborgradu, Jurčević ističe da su u njemu postojale osnovna i srednja škola te vrtić, kao da je to, tobože, olakšavalo prilike u logoru.[541] „Teški logorski uvjeti" spominju se općenito, usput, ali o njima nema nijedne riječi više, kao ni o činjenici da su gotovo sve zatočenice zajedno sa svojom djecom skončale u Auschwitzu.

Manipulacije Josipa Jurčevića

Osobito je sporno Jurčevićevo objašnjenje zločina u njegovoj knjizi *Bleiburg – jugoslavenski poratni zločin nad Hrvatima*. Autor prejudicira već i naslovom same knjige da su zarobljenici na Bleiburgu i Križnom putu stradavali zbog hrvatstva i nadalje tvrdi da je „slom režima ustaške vlasti istovremeno predstavljao i propast hrvatske države" (str. 64). To znači da Jurčević čvrsto stoji na revizionističkoj tezi kako je NDH zapravo bila hrvatska država, a ne, kako bi skrupulozna historiografija i politička korektnost nalagala, da je bila zločinačka tvorevina naci-fašističkih sila. U nabrajanju europskih država koje su tokom 20. stoljeća imale totalitarni model vlasti Jurčević nigdje ne spominje NDH (str. 120). A da je njegovo srce posve na strani NDH, da se, dakle, posve odmaknuo od skrupuloznog poimanja povijesti, dokazuje i sljedećom tvrdnjom: „Oružane snage NDH/Hrvatske oružane snage (OS NDH/HOS)", dakle domobranstvo i ustašku vojnicu, autor smatra „snažnom domicilnom nacionalnom vojskom" (str. 95). Doduše, Jurčević kaže da je „ustaški pokret u NDH primjenjivao totalitarni model vlasti", ali onda dodaje da se on „idejno nalazio unutar širokog spektra sustava građanskih vrednota (kr-

[540] Vidi npr. Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, 35, 39.
[541] Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, 135.

šćanski moral i svjetonazor, privatno vlasništvo itd.), a njihovo ostvarenje i zaštitu od komunizma pronalazio je u isključivo hrvatskoj nacionalnoj državi" (str. 375), što je, nema sumnje, besprimjerna laž. Zar su se, uistinu, vlasti NDH rukovodile u svom radu „kršćanskim moralom i svjetonazorom" te poštivale „privatno vlasništvo"?

Prihvaća kao „u historiografskom smislu (...) zanimljivo i značajno" nagađanje o kontaktima Pavelića i Staljina potkraj rata jer misli da problem pokušaja prelaska NDH na pobjedničku stranu nije dovoljno temeljito istraživan; pritom zanemaruje činjenicu da je jedini izvor te konstrukcije poslijeratna Pavelićeva izjava za koju nema nikakvih materijalnih dokaza (str. 65). Veliku pažnju (na temelju Babićeva članka iz 1975) posvećuje pokušaju pukovnika Ivana Babića da potkraj rata u Italiji stupi u kontakt sa Saveznicima i HSS-om, a o nerealnosti Babićevih konstrukcija i neizvedivosti kolektivnog i efikasnog prelaska domobranstva na stranu Saveznika ne piše ni retka (str. 64-70).

Navodi da su jugoslavenski komunisti govorili o „kažnjavanju zločinaca i narodnih neprijatelja", a da se zapravo potkraj rata i odmah po njegovu završetku „najvećim dijelom radilo o žrtvama represije jugoslavenskog sustava". Preko ustaških zločina prelazi ni ne spominjući ih i prejudicira da su oni koji su stradali u poslijeratnom obračunu mahom bili nedužne žrtve. Istovremeno iz diskursa često izbacuje komunizam, čime se neizravno umjesto komunističkog režima okrivljava jugoslavenski sustav, što slijedom te logike zapravo znači da se ideja jugoslavenstva automatski pokušava proglasiti zločinačkom (str. 123). Piše o tome kako KPJ u toku rata nikad „nije odstupila od nedvosmislenog i strasnog prava na potpunu osvetu i obračun sa svim narodnim neprijateljima, izdajicama, špijunima i sl.", ali opet ništa ne piše o tome zašto se oni žele osvetiti.

Pišući o djelatnostima OZNE, navodi kako je njen 5. odsjek bio zadužen za nadzor jugoslavenskih državljana strane nacionalne pripadnosti, „što je značilo", zaključuje Jurčević, „da su svi jugoslavenski državljani strane nacionalne pripadnosti bili una-

prijed okrivljeni zbog svoje nacionalne pripadnosti". Dakle, autor ne razlikuje pojmove biti osumnjičen i nadziran naspram biti okrivljen (str. 254).

Navodi Rankovićevu depešu OZNI za Hrvatsku, iz koje izvlači citat: „Vaš rad u Zagrebu je nezadovoljavajući. Za 10 dana u oslobođenom Zagrebu streljano je samo 200 bandita. Iznenađuje nas ova neodlučnost za čišćenje Zagreba od zlikovaca. Radite suprotno od naših naređenja jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima." Međutim, Jurčević na sljedećoj stranici donosi faksimil dokumenta iz kojega postaje jasno koga Ranković smatra „banditima": „Zaboravljate da u Zagrebu sada ima skoro milion stanovnika i da se tu slegao skoro sav ustaški aparat koji je bježao iz unutrašnjosti pred našom vojskom. Sem hapšenja istaknutih HSS-ovaca koji su bili protivnici našeg pokreta ili aktivno radili za Ustaše (nejasno) može koristiti u pogledu njihovog raskrinkavanja." Iz toga je jasno da se tu ne radi o obračunu s Hrvatima općenito, nego su na meti ustaški dužnosnici i dio članova HSS-a nesklonih komunistima (str. 269), ali je Jurčević dosljedno nekorektan, pa takva obrazloženja ispušta.

U dijelu teksta o KNOJ-u piše o osnivanju bataljona PPK (Protiv pete kolone), pa naširoko citira zapovijed iz prosinca 1943. prema kojoj u Slavoniji treba osnovati takav bataljon. Pritom u tekstu ne spominje rečenice iz dokumenta što ga je sam donio, a u kojem su definirani „petokolonaši" protiv kojih je ta jedinica trebala djelovati: „Jedinice PPK uglavnom su se borile najviše protiv četnika. Vjerojatno će kod vas biti upotrebljena u istu svrhu. Međutim ne smijete pasti u grešku da bataljon PPK jedino dobije protučetnički karakter već pazite da ga pravilno iskoristite u borbi protiv petokolonaških pokušaja ustaša." Jurčević također prešućuje i rečenicu da „rad i djelovanje" PPK „ne smije biti na uštrb osjećaja pravne i imovinske sigurnosti kod stanovništva", već ističe i podvlači samo one rečenice koje naglašavaju podređenost te jedinice političkoj kontroli komunista (str. 275-278).

Citira dokument iz fonda javnog tužioca Hrvatske: „Tako n.pr. II Armija upućuje 1700 zarobljenika na likvidacije. OZNA za Hrvatsku međutim javlja, da se likvidiraju samo zločinci i potom se likvidira oko 300. Međutim i tamošnja divizija (Karlovac) traži 500 da ih ona likvidira." Na ovom mjestu Jurčević prekida citat, iako je i sljedeća rečenica važna, jer svjedoči o tome da taj zahtjev karlovačke divizije nije izvršen: „Tome se uspješno suprotstavila tamošnja OZNA i Javni tužilac" (str. 310-312).

Sugerirajući da su sve institucije jugoslavenskih vlasti sudjelovale u planiranju i zapovijedanju poslijeratnih masovnih likvidacija, Jurčević manipulira sa zapisnikom 1. savjetovanja načelnika i rukovodstva OZNE za Hrvatsku 1945. godine, koji datira u sredinu srpnja i citira: „... sve ono što vam bude stizalo od Odjeljenja OZNE za Hrvatsku, nisu samo odluke druga Steve (I. Krajačić, načelnik OZNE za Hrvatsku – op. a.), nego je to odluka partije, CK KPH, CK KPJ. I vi treba da vodite računa o (...) striktnom izvršavanju svih zadataka (...) ne samo zato što ste na radu u OZNI (...) nego zato što je to direktiva naše partije, našeg Centralnog Komiteta." No, problem je u tome što ova uputa dolazi u vrijeme kad likvidacije prestaju, dakle, kada Partija i republički i državni CK sprečavaju likvidacije, umjesto da ih potiču, kao što sugerira Jurčević.

Odmah potom koristi riječi Ivana Krajačića iz istog dokumenta: „Drugovi prestanite konačno s likvidacijama! Ne zato što ja možda žalim neprijatelja, ja ne žalim ni moga oca, nego zato što se u narodu kuje, ruje. Mi moramo nastojati da nađemo nov način sa kojim ćemo iste neprijatelje odstraniti. Mi imamo vojne sudove, sud nacionalne časti. Ima načina kako pronaći neprijatelja, ući u njegove redove i odstraniti ga na legalan način (...) Mi treba zajedno sa partijskim organizacijama na terenu da pokažemo da nismo oni kako su nas opisali", koje uopće ne komentira iako je jasno da je politički vrh od srpnja 1945. sprečavao daljnje samovoljne likvidacije te je 'obračun s narodnim neprijateljem' nastavljen drugim načinima. (str. 332-336).

U propagandnoj kampanji protiv naše knjige *Holokaust u Zagrebu* u prvom se broju *Glasa Koncila* 2002. pod naslovom „Goldsteini ponovno osuđuju Stepinca" javio sa svojim prikazom Jure Krišto. Tvrdio je da „Goldsteini pošto-poto žele opravdati optužbe komunističkoga suda" protiv nadbiskupa Stepinca, pa se pita „može li se knjiga Goldsteinovih o zagrebačkome holokaustu svrstati u knjige koje su proizvedene ne da bi pokazale pijetet prema žrtvama ili iskazale pristajanje autora uz uzvišenija humana načela i vrijednosti, nego da od toga naprave posao (business), profit, političku dobit ili vlastitu promociju ili, pak, da prozovu, osvete se, osude i prognaju?" Zaključuje „da bi odgovor trebalo tražiti na toj crti". Uredništvo *Glasa Koncila* daje Krištinom pamfletu naslov „Krivotvorine u knjizi Holokaust u Zagrebu".[542]

Krišto je nastavio insinuirati i lagati po raznim novinama i u sljedećim tjednima. Njegov intervju u *Večernjem listu* naslovljen je „Slavko i Ivo Goldstein prepisuju komunističku optužnicu protiv Stepinca".

List *Zatvorenik* proglasio je knjigu *Holokaust u Zagrebu* „pamfletom", nas optužio za „manipulacije", „drskost", „neosjetljivost", da „podvaljujemo" te da „ponovno osuđujemo Stepinca".[543] Knjigu *Hrvatska povijest* Ive Goldsteina, ponajprije zbog „ideološkog etiketiranja zbivanja iz Drugog svjetskoga rata", taj niskonakladni list proglašava „životinjskom farmom".[544]

Jedna od najgorih izjava proteklih godina bila je ona koju je na konferenciji za medije Počasnog blajburškog voda izrekao Vice Vukojević, bivši sudac Ustavnog suda, u travnju 2009. godine: „Logorom Jasenovac upravljali su Židovi, država je samo dala stražu, a postoji i ugovor između vlade NDH i Židovske općine Zagreb o financiranju uprave tog logora."[545] *Slobodna Dalmacija* ocijenila je Vukojevićevu izjavu „šokantnom", a i u kasnijim novinskim napisima Vukojević je redovito bio žestoko napadan –

[542] *Glas Koncila*, Zagreb, 17. studenoga 2002.

[543] *Zatvorenik*, br. 119, veljača 2002; br. 129, prosinac 2002.

[544] *Zatvorenik*, br. 135, lipanj 2003.

[545] *Slobodna Dalmacija*, Split, 22. travnja 2009.

novinari nisu mogli povjerovati da se „spustio tako nisko”, da je „hrvatski Ahmadinedžad”, itd.[546]

Vulgarnosti na hrvatskim portalima i napadi sa srpske strane

Na internetskim se portalima Ivu Goldsteina proglašava „najaktivnijim židovom u Hrvatskoj”, pa se onda donose „vijesti vezane sa njime i njegove izjave”. Autor bloga objašnjava: „Pošto puno ljudi čita ovaj forum te ih vjerovatno puno ne razumije anti-semitizam niti čemu to. Evo, ovo je jedan domači primjer židovskog anti-Hrvatskog djelovanja, kratko i jasno.”[547] Ako niste shvatili što autor želi reći, vjerojatno ste uočili niz pravopisnih i stilskih grešaka.

U kolovozu 2008, Ivo Goldstein je dao intervju *Slobodnoj Dalmaciji*[548] u kojem je, između ostaloga, govorio o Jasenovcu i Bleiburgu, ali i ustvrdio kako je „Marko Perković Thompson obični propagator ustaštva”. Tada su se na internetskoj stranici *Slobodne Dalmacije* pojavili komentari (koji na njoj i dalje stoje, gotovo tri godine nakon ispisivanja) poput: „Goldstein je fašist koji samo oživljava duhove prošlosti i talasa protiv hrvatske. trebalo bi mu sudit za izazivanje rasne mržnje”, „Goldstein je najobičniji ŽIDOVSKI FAŠIST”, „bolesni shizofrenični gad”. Jedan sudionik foruma bio je „spreman platiti jednosmjerni avionski put za Izrael za cijelu Goldstein familiju”. Naposljetku stoji i da „kada bi razni povijesničari tipa ovog isprtka svoga tate jednako poštivali sve žrtve svakog rata puno bi se lakše gradila budućnost. ali kad njegov tata kaže da je bleiburg posljedica jasenovca e onda mu ja prčim mamu balzamiranu”.[549] Tih se dana u *Hrvatskom slovu* javio i nekadašnji predsjednik Vrhovnog suda Milan Vuković,

[546] *Novi list*, Rijeka, 27. i 29. travnja 2009; *Jutarnji list*, Zagreb, 23. travnja 2009.

[547] http://www.stormfront.org/forum/t654671/

[548] *Slobodna Dalmacija*, Split, 9. kolovoza 2008.

[549] http://www.slobodnadalmacija.hr/Spektar/tabid/94/articleType/ArticleView/articleId/17947/Default.aspx

odgovarajući na neke tvrdnje Ive Goldstein o devedesetim godinama 20. stoljeća uglavnom samo s laži da je I. G. „diplomirani bizantolog Beogradskog sveučilišta".[550]

Kada je samo koji dan kasnije, dakle u kolovozu 2008. najavljeno da bismo nas dvojica, Ivo i Slavko Goldstein, posjetili Bleiburg (od čega smo, naposljetku, zbog raznih razloga, odustali), opet su se pojavili različiti komentari. Naprimjer, „ko ih jebe, šta će nam židovi tamo, da blate uspomenu na heroje". Kada smo obrazlagali zašto ne želimo ići na Bleiburg, na forumu je konstatirano kako „kao da smo to (sranje!) već negdje i čuli; čini mi se od naše najviše državne Institucije!?"[551]

„Tko je Ivo Goldštajn? Hrvatski branitelj? Ma on je najobičniji hrvatofob, ustašofob, srbofil, četnikofil. Ukratko on je hrvatske povijesti – Černobil", tvrdi još jedan sudionik internetske diskusije.[552]

Ivo Goldstein, kao profesor hrvatske povijesti 20. stoljeća na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, u siječnju 2009. pozvan je u emisiju Hrvatskog radija o obljetnici hrvatske nezavisnosti. Iako nije rekao ništa što bi moglo oneraspoložiti „državotvorne" slušaoce, oni su se ipak javljali tvrdeći da ne žele u emisiji „čovjeka koji ne voli Hrvatsku", a bilo je i antisemitskih ispada. I kada se činilo da je riječ tek o „organiziranom ataku nekog protužidovskog kružoka", kako to definira komentator *Novog lista*, javio se „ni manje ni više nego glavom i bradom pomoćnik glavnog tajnika HDZ-a Mladen Lacković", pitajući urednika programa Mislava Togonala o čemu se radi, a Togonal je obećao razgovarati s novinarom Marijom Harapinom koji je vodio razgovor s Goldsteinom. Uglavnom, mediji su Lackovićeve i Togonalove postupke ocijenili skandaloznima.[553]

---

550 *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 15. kolovoza 2008.

551 http://www.dragovoljac.com/index.php?option=com_content&view=article&id=2138:lhrvatski-povjesnir-ivo-goldstein-otkazao-bleiburg&catid=29:arhiv&Itemid=20

552 http://www.dragovoljac.com/index.php?option=com_content&view=article&id=5674:saga-o-srbu-ivo-goldstein&catid=3:nikad-zaboraviti&Itemid=10

553 *Novi list*, Rijeka, 16. i 19. siječnja 2009.

Kada su Ivo Goldstein i Žarko Puhovski na jednoj tribini u travnju 2011. govorili o NDH, na jednom se forumu tvrdilo kako su „pljuvali po Hrvatima, NDH, po svemu šta su uhvatili", te su navodno „slušateljima dopizdili serući svoje laži". Autor je zaključio: „toliko o toj ćifutskoj pičketini... i njegovoj verziji Hrvatske povjesti" (Hrvatska s veliko „H", kao i povjest, ne povijest! – op. a., toliko o poznavanju hrvatskog pravopisa), a drugi sudionik tog foruma govorio je o Goldsteinovoj „degeneriranoj pasmini".[554]

U proljeće 2005, na 60. obljetnicu jasenovačkog proboja, vlasti Republike Srpske izdale su poseban broj *Krajiških novosti* u kojima je predsjednik Republike Srpske i predsjednik organizacionog odbora obilježavanja te obljetnice Dragan Čavić izjavio: „Nevjerovatne su izjave koje na raznim skupovima daje Slavko Goldštajn i mnogi drugi iznoseći čudne i apsurdne tvrdnje o nevjerovatno malom broju stradalih u logoru Jasenovac. Po njima ispada da je Jasenovac, ustvari, bio kamp u kome se lijepo živjelo..." Čavić u toj navodnoj revizionističkoj raboti, koju promiču „novokomponovani istoričari i političari", spominje samo ime Slavka Goldsteina, pa onda zaključuje kako u Hrvatskoj „opstaje tendencija da se te ustaške žrtve trebaju minimizirati".[555]

Na srpskoj Wikipediji za Ivu Goldsteina već duže vremena stoji kako su njegovi radovi „o novijoj hrvatskoj istoriji opterećeni često dnevnopolitičkim kretanjima". U njima, govoreći o „srpsko-hrvatskim odnosima, stoji na liniji hrvatske istoriografije koja optužuje srpsku političku elitu za tzv. velikosrpstvo. Propagira u svojim radovima broj žrtava koncentracionog logora u Jasenovcu na 80 do 100 hiljada žrtava."[556]

U razgovoru za *Novosti* 2007. godine, dugogodišnji direktor Muzeja žrtava genocida u Beogradu, plodan pisac o Jasenovcu i jedan od najdosljednijih beogradskih zagovaratelja mistificiranja Jasenovca, dr. Milan Bulajić „nije mogao da sakrije svoju

[554] http://www.stormfront.org/forum/t794719/

[555] Vidi i *Jutarnji list*, Zagreb, 18. IV. 2005.

[556] http://sr.wikipedia.org/sr-el/Ivo_Goldstein

začuđenost podacima Slavka Goldštajna, predsednika Saveta Spomen područja Jasenovac", odnosno Goldštajnovom „procenom da ubijenih i umrlih ne može biti više od 80.000", da bi na kraju zaključio kako Goldštajn prisvaja tvrdnje Franje Tuđmana o „nekoliko desetina hiljada", te da je „to je minimiziranje klero-ustaških zločina, otvoreni revizionizam".[557]

Bulajić nadalje tvrdi kako „pitanje revizije zločina u sistemu hrvatskih ustaških logora genocida" koje podržavaju i „pojedinci kao što je Slavko Goldštajn, treba da naiđe na zajedničku osudu Srba, Jevreja i Roma".

Što se Ive Goldsteina tiče, Bulajić mu je predbacio, pošto je Goldstein na beogradskoj BK televiziji govorio o ne više od stotinu tisuća jasenovačkih žrtava, da ih „minimizira". Bulajić predbacuje Ivi Goldsteinu i da je tom prilikom tobože branio bivšeg zapovjednika jasenovačkih logora Dinka Šakića tvrdeći kako nije mogao biti osuđen za genocid, „jer se utvrdilo da je ubio samo dva zatočenika"! No, Ivo Goldstein je u toj emisiji, ali i u drugim prilikama, samo tvrdio da se ubojstvo dvaju zatočenika Šakiću lako moglo dokazati i za to ga osuditi, a da je eventualna optužba za genocid, zbog protoka vremena i drugih okolnosti, lako mogla pasti.[558]

Jedan od sudionika tih internetskih diskusija nakon iščitavanja Bulajićeva članka tvrdi: „Toliko o Slavku Goldštajnu koji pokušava kao i Tito, Tuđman... prikriti Jasenovac...", a drugi sudionik ističe kako „je Slavko Goldštajn", baš kao i Tito, skrivao Jasenovac, jer su „obadvojica bili teški komunisti..."[559]

S postepenim saznavanjem prave istine i o Jasenovcu i o Bleiburgu, sve se više u javnosti, pogotovo onoj koja naginje desnici, afirmira teza da je svaki zločin zločin, drugim riječima da su ova

[557] http://forum.burek.com/dr-milan-bulajic-minimiziranje-srpskih-zrtava-i-optuzbe-srba-za-genoci-t280413.topicseen.html; vidi i http://www.vidovdan.org/arhiva/print616.html; *Politika*, Beograd, 16. VII. 2008.

[558] http://www.slobodnajugoslavija.com/forum/viewtopic.php?p=32123&sid=ef510c3e380ed58d4ee9c1e95d45ce66

[559] http://www.nezavisne.com/forum/index.php?topic=846.10;wap2

dva događanja u biti ista. Za neke desne krugove i to je napredak, jer donedavna oni uopće nisu prihvaćali činjenicu da se u Jasenovcu dogodio zločin. Međutim, i dalje, teza o istovrijednosti Jasenovca i Bleiburga je pogrešna, ona je hrvatska varijanta teze o „natjecanju memorija" koja je vrlo prisutna u mnogim europskim zemljama, pogotovo onima na istoku kontinenta. Bivši hrvatski predsjednik Stjepan Mesić više je puta tvrdio kako „smisao takvih manipulacija jest da se Jasenovac i Bleiburg izjednače", a to je, zaključivao je – „civilizacijski nedopustivo".

Ivo Goldstein

Upotreba povijesti

Hrvatska historiografija i politika

Tekst pod gornjim naslovom objavljen je u prvom broju časopisa *Erasmus*, u travnju 1993. godine. Prenosimo ga u cijelosti, uz neke naknadne autorove stilističke korekture. Ovim tekstom *Erasmus* je otvorio raspravu o fenomenima koje simboliziraju toponimi Jasenovac i Bleiburg, kao i o njihovim dalekosežnim konotacijama. Časopis *Erasmus* bio je dvomjesečnik, od 1993. do 1998. objavio je ukupno 25 redovnih brojeva i tri posebna izdanja, obično 15 do 20 članaka po broju, u prosjeku na oko 90 stranica povećanog A-4 formata, u nakladi od 2000 do 3000 prodanih primjeraka. Na njegovim stranicama pojavilo se ukupno više od 150 autora iz hrvatskog intelektualnog života i tridesetak suradnika iz drugih zemalja. U godinama kad je grubi nacionalizam nemilosrdno harao hrvatskim javnim životom, časopis *Erasmus*, pored tjednika *Feral Tribunea*, bio je najpouzdanija oaza slobodne kritičke misli, ljekovita za njegove autore i čitaoce.

Upotreba povijesti u političke svrhe dovedena je posljednjih godina na prostorima bivše Jugoslavije do apsurdnih krajnosti. Na svim je stranama pridonijela mistificiranju sukoba, a osobito na srpskoj strani, gdje je povijest zloupotrebljena za stvaranje psihoze za agresiju, uključujući i njezine najsurovije oblike.

Povijest se u evropskoj politici intenzivno upotrebljava od vremena stvaranja modernih nacija i nacionalnih država, dakle, od 18-og, a još više u 19. stoljeću.[560] Sve su evropske nacije, a pogotovo one najveće, gradile svoj nacionalni identitet i ponos na veličini svoje prošlosti. Takav trend doveden je do krajnosti u totalitarnim režimima 20. stoljeća koji ne samo da su iskrivljavali, nego su i monopolizirali interpretaciju prošlosti. Fašistička Italija i nacistička Njemačka smatrale su se vojno-političkim nastavljačima bivših

[560] Vidi, *The Invention of Tradition*.

njemačkih carstava, odnosno, Rimskog Imperija. U Sovjetskom Savezu odnos prema povijesti bio je naizgled radikalno različit, ali u biti zapravo vrlo sličan. Iako je za komuniste povijest počinjala praktično 1917. godine, nastojanjem da monopoliziraju tumačenje prošlosti i upotrijebe ga u svrhu političke manipulacije, oni se nisu razlikovali od drugih totalitarnih režima.

Suvremena liberalno-demokratska društva i suvremene građanske stranke grade svoje ideologije i promiču ideje bez suvišnog pozivanja na prošlost: s demokratskom tradicijom i riješenim osnovnim nacionalnim i gospodarskim pitanjima, orijentirana su prema suvremenim i svakodnevnim problemima, prema budućnosti. Politička akcija ne poziva se na događaje i ličnosti iz prošlosti, nego na realne interese i konkretne odnose u sadašnjosti. Prošlost je u politici prisutna uglavnom kroz njegovanje političkih i kulturnih tradicija i podsjećanje na trajne civilizacijske vrijednosti. Iznimka su u tome stranke na političkim ekstremima, ali je njihova zastupljenost u glasačkom tijelu relativno skromna i zbog toga u ukupnom političkom životu tih zemalja nisu značajnija i važnija snaga.

Njemački su autori pokušali klasificirati uobičajene i, čini se, neizbježne greške koje politika radi kada upotrebljava povijest:[561]

1. Stranke (partije) koje svoju djelatnost opravdavaju interpretacijama iz historiografije sklone su jednostranim i pojednostavljenim gledanjima na povijest (tako u pravilu lijeve stranke pozornost koncentriraju na socijalne probleme i radnički pokret, a nacionalne stranke na etnički problem, itd.).
2. Suvremena historijska znanost ima uvijek u vidu sinkronu strukturu. Izdvajanje bilo koje pojedinačne činjenice iz totaliteta nužno je osiromašenje složenosti povijesne zbilje.
3. Prognoze u povijesti mnogo su nesigurnije (zapravo, nemoguće) negoli one u prirodnim znanostima, jer nema ni-

[561] Vidi zbirke članaka *Historische Objektivität* i *Objektivität und Parteilichkeit*.

kakvih znanstvenih kriterija za njihovo davanje. Tako su političke prognoze, temeljene tobože na povijesnim činjenicama, uvijek posao između instrumentalizacije znanosti i samozvanog proroka.

4. Bitna osobina historijske znanosti jest selektivnost pri odabiru činjenica, a moguće je na različite načine objašnjavati isti događaj ili proces. To bitno umanjuje vrijednosti i točnost uporabe historijskih činjenica u politici.

Situacije i konkretni načini na koje se povijesna znanja koriste u politici isto se tako mogu klasificirati:

1. Povijest kao zbirka primjera:
   a) selektivno navođenje događaja – pozitivnih i negativnih primjera;
   b) izvođenje konkretnih prava ili moralnih obveza iz historiografske zbirke primjera;
   c) uporaba povijesnih događaja kao znakova i simbola za aktualno i dugoročno političko djelovanje.

2. Povijest kao uzajamnost smisla i djelovanja:
   a) pričanje povijesti u kojoj aktivnosti imaju određen „dublji smisao" (tada se iz zbirke povijesnih primjera izvlači neka priča koja objašnjava što se to zapravo događa – navodna upletenost Vatikana u jasenovački zločin, navodno sudjelovanje masona u nekim zbivanjima, tobožnje masovno i stoljetno djelovanje Srba protiv hrvatske države);
   b) povijest kao uzajamnost djelovanja struktura (primjerice: „ono što se događalo u gospodarstvu, sada će se početi događati i u politici");
   c) intencionalno izabrani primjeri kao simptomi povijesnog trenda.

3. Povijest kao argument za političku akciju („nakon svega što su nam radili i napravili, došao je trenutak konačnog obračuna").

Od nacionalne povijesti prema nacionalnoj emancipaciji

U hrvatskoj se politici povijesna znanja počinju koristiti kao osnova za ideologiju od vremena narodnog preporoda. Već i samo ime Ilira, upotrebljeno pri stvaranju prve hrvatske nacionalne ideologije, rezultat je krivih povijesnih spoznaja o stvaranju hrvatskog i drugih južnoslavenskih etnosa. Međutim, upotreba povijesti bila je uobičajena pojava u nacionalnim preporodnim pokretima.[562]

Tadašnja diskusija u kojoj su historičarska znanja direktno upotrebljena u politici bilo je pitanje autentičnosti i vjerodostojnosti dokumenta „Pacta conventa" ili „Qualitera", navodnog sporazuma koji su 1102. predstavnici dvanaestero plemena Hrvatskog Kraljevstva sklopili s ugarskim i budućim hrvatskim kraljem Kolomanom.

Kada je poslije požunskog sabora 1830. godine došlo između Hrvata i Mađara do nacionalnih opreka i kada su se Hrvati počeli pozivati na taj više od 700 godina stari zapis, da njime dokažu pravo na političku autonomiju i nacionalnu nezavisnost, mađarski su historičari i političari počeli dokazivati da se radi o izmišljotini i falsifikatu, da su ugarski kraljevi Ladislav 1091. i Koloman 1097. godine Hrvate jednostavno podjarmili, te da Hrvati nemaju pravo na političku nezavisnost. Poslije toga napisan je i s jedne i s druge strane velik broj članaka, rasprava i knjiga, ali su se mišljenja približila tek kada je 1918. godine ugarsko-hrvatska zajednica razvrgnuta i time problem postao striktno povjesničarski, a ne politički.[563]

U Evropi 19. stoljeća svaka se historiografska činjenica ili teza vrlo lako upotrebljavala za ili protiv nacionalnih interesa, svako pisanje o povijesti bilo je zapravo politički čin. U takvoj

---

[562] Hroch, „Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokreti 19. stoljeća", 23-40.

[563] O tim i drugim problemima hrvatske historiografije izuzetno iscrpno obavještava Antoljak, *Hrvatska historiografija do 1918*.

situaciji ni Hrvatska nije mogla biti iznimka, pogotovo kada se uzme u obzir da je bila izvrgnuta pokušajima germanizacije koji su se temeljili na veličini njemačke kulture, mađarskim presizanjima koja su se pozivala na krunu sv. Stjepana, a samo na prvi pogled bezazlena su bila srbijanska pozivanja na obnovu Dušanova carstva koje bi se trebalo protezati sve do Trsta. Tako je 1882. godine, kada je izašla druga knjiga izvrsne Smičiklasove *Poviesti hrvatske* koja je u nekim dijelovima još i danas misaono svježa, kritika smatrala da je ona namijenjena „sviestnim rodoljubima hrvatskim" koji već dugo uzdišu za „sustavno napisanom historijom svoga naroda". Smičiklas, dakle, nije podlegao tom romantičarskom i rodoljubnom trendu i ostao je znanstveno fundiran, ali su mnogi drugi hrvatski historičari podlegli političkim željama i počeli su stvarati proizvoljne teze i nadgradnje, koje je suvremena historiografija uglavnom ili odbacila ili bitno izmijenila. Zajedno s književnošću, nadahnutom nacionalnom idejom, historiografija romantizma nekritički konstruira određena znanja o hrvatskoj prošlosti. Tako je, primjerice, stvorena teorija o krunidbi kralja Tomislava na saboru na Duvanjskom polju koja se nikada nije dogodila, inzistiralo se na pobjedi Hrvata nad Tatarima na Grobničkom polju 1242. godine, što se također nikada nije dogodilo. U tome su najistaknutije mjesto imali Ivan Kukuljević Sakcinski i Vjekoslav Klaić čijim se historiografskim radovima ne može odreći znanstvena vrijednost, ali se uvijek kroz njih provlači i nacionalno-politička poruka.

Sukladno tome, političari su znali povijest tumačiti i koristiti na osebujan način: tako je Ante Starčević 1866, za proslave tristogodišnjice bitke kod Sigeta, još više zaoštrio svoju mržnju protiv Nikole Šubića Zrinskog, koji je već tada prešao u legendu, kao i protiv bana Josipa Jelačića, kojem je te godine podignut spomenik. U njima je vidio simbole pokoravanja Austriji, ljudima koji su djelovali slično kao njegov suvremenik Strossmayer. Starčević je Strossmayera, naime, smatrao najodgovornijim za tadašnju politiku koja je rezultirala uvođenjem dualizma u interesu Austrije, a na štetu Hrvatske. Kultu Zrinskog i Jelačića

valjalo je suprotstaviti mit koji bi odgovarao pravaškoj mržnji protiv Austrije. Zato je i nastao kult Zrinskog i Frankapana, pogubljenih od „Austrije" koji je postao bitan dio Starčevićeve ideologije, sve dok Josip Frank nije korjenito izmijenio politiku i počeo surađivati s Austrijom. Nadalje, Starčević je čitav južnoslavenski prostor (osim Bugarske) smatrao hrvatskim, pa je iz toga proizlazila i njegova tvrdnja da su dinastija Nemanjića kao i srpski patrijarh Arsenije Crnojević po svom duhu Hrvati.

Vrlo je karakteristično kako odluka o dizanju bune u Rakovici sazrijeva 1870/1871. godine zajedno s pripremama za svečano obilježavanje dvjestogodišnjice pogibije Petra Zrinskog i Frana Krste Frankapana. Prema pravaškoj propagandi, oni iz groba poručuju da će njihovi potomci biti mučenici dok god ne budu imali svoju državu izvan Habsburške Monarhije.

Kult Ćirila i Metoda dobio je nacionalno-političku dimenziju 1863. povodom proslave tisućgodišnjice njihove misije među zapadnim Slavenima. Česi su se posebno isticali u tome, jer su za njih slavenska braća bili simbol otpora protiv njemačkog pritiska. Nosioci jugoslavenske ideologije smatrali su da su Ćiril i Metod prvi put afirmirali jugoslavenski „narod" u Evropi, i oni su bili simbol „uzajemnosti slovjenske", pa bi, po njima, sama proslava morala utjecati na okupljanje rascijepljenih duševnih sila slavenskih „plemena". Stoga je Josip Juraj Strossmayer, sa svoje strane, pokušavao ishoditi kanonizaciju slavenske braće Ćirila i Metoda, što bi bio znak da se može dopustiti slavensko bogoslužje. To bi, pak, stvaralo uvjete za buduće jedinstvo crkava, što je bila jedna od velikih težnji Strossmayera kao političara.

Između hrvatstva i jugoslavenstva

Određena razina sloboda nakon stvaranja prve Jugoslavije 1918. godine omogućava da se i različite političke koncepcije očituju i u upotrebi povijesti. Dobra prigoda pojavljuje se 1925. godine, prilikom proslave tisućgodišnjice Hrvatskog Kraljevstva. Vjekoslav Klaić, po političkom uvjerenju pravaš, piše kratak pre-

gled hrvatske povijesti koji počinje Tomislavom, a završava sporazumom o ujedinjenju s kraljevinom Srbijom iz prosinca 1918. godine.[564] Na temelju interpretacije događaja iz 10. i 11. stoljeća Klaić tvrdi da će hrvatski narod teško ikad taj sporazum primiti u današnjem obliku, jer se dijametralno protivi temeljnoj ideji tisućgodišnjeg razvitka samosvojne hrvatske države.

I Viktor Novak se vraća u isto razdoblje – u 10. stoljeće, ali iz njega izvlači drugačije pouke (kao i neki drugi historičari): vješto iskorištava određene podatke o doticajima Hrvata i Srba u 10. stoljeću, za vrijeme Tomislava, kada se Srbi pod pritiskom Bugara sklanjaju u Hrvatsku, kao i nazočnost zahumskog (što može biti i – srpskog) kneza Mihajla na splitskim saborima 925. godine. „Ovo veliko delo Tomislavovo (...) da je bratski dao Srbima ruku pomoćnicu i zaštitio ih u vreme nevolje ima napunjati i danas ponosom i zahvalnošću Hrvate, jer to je veliko delo bilo zacelo utehom Grguru Ninskom, tom slavnom prototipu bratstva i narodne borbe Hrvata i Jugoslovena protiv tuđinskih presizanja na naša sveta narodna i ljudska prava (...) tada se počinje stvarati i srpska i hrvatska istorija. I nije ni čudno, ni neshvatljivo, da je za ta dva, tako protivna i daleka smera, trebalo prevaliti 10 stotina godina da se nađu i opet na svom iskonskom putu, da se započne opet južnoslovenskom fazom."[565]

U tim raspravama o povijesti izrazito je originalna pojava Miroslava Krleže. Nije bio historičar i pristup mu nije bio znanstvenohistoriografski već literarno-esejistički, a ipak je o hrvatskoj povijesti izrekao mnoga lucidna zapažanja i umjesne kritičke sudove. Njegova literarna pretjerivanja i političke simpatije prema marksizmu i komunizmu često su umanjivali vrijednost njegovih teza, ali su pojedina intuitivna zapažanja o ličnostima i događajima ipak zadržala trajnu vrijednost. Njegovi eseji i drugi tekstovi koji se bave ili dotiču hrvatsku povijesti imali su dvadesetih i tridesetih godina na dobar dio intelektualne publike dublji i širi

[564] Klaić, „Kroz tisuću godina".
[565] Novak, „O tisućgodišnjici Hrvatskog kraljevstva", 169-176.

utjecaj negoli čitava historiografska produkcija. Međutim, poslije 1945. godine njegova je kritička oštrica jednostavno nestala, pa je Krležin opus, koliko ga je god nepravedno ocjenjivati kao marksistički, ipak, ako ništa drugo, barem indirektno išao u prilog vladajućim komunističkim krugovima kao zgodna legitimacija njihove demokratičnosti.

Krleža je dobro uočio neke probleme „građanske" historiografije, napadajući istovremeno i one koji su iz političkih razloga negirali samosvojnost hrvatske povijesti, kao i one koji su je nekritički veličali: „Reakcionarna generalna linija naše 'objektivne' nauke, koja se rađala u drugoj polovini 19. st. (...) može se objasniti samo društveno strukturalno. Malo građansko društvo u nastajanju, slabo samo po sebi, u okviru jednog reakcionarnog carstva, kada sanja o svojoj narodnoj 'slobodi', sanja o slobodi svojih tržišta u budućnosti i prodire mislima na istok... Kod te romantične, malograđanske, reakcionarne 'žetve', kritička, bogumilska, šizmatička, protestantska, protupapinska naša prošlost predstavljala je samo tehničku smetnju... pak su je izbrisali u svojim glavama, a potom i u knjigama",[566] odnosno, u drugoj prilici, ovako: „Čitava naša malograđanska historija o idealističkoj konstanti jednog te istog hrvatstva, kao o vrhunaravnoj pojavi, jeste krivotvorina! Ili je pisana tako kao da su već naše princeze Tuga i Buga bile organizirane u Društvu Hrvatica grofice Katarine Zrinske, a svi Hrvati bili najmanje Leonide ili barem članovi Čiste stranke Prava, ili opet tako, kao da su već glagoljaši bili Pribićevićevi Samostalni Demokrati, a Hrvati na Duvanjskom Polju orjunaši..."[567]

Poviješću krajeva koji su 1918. godine oduzeti Hrvatskoj bavili su se mnogi talijanski historičari (B. Benussi u Istri, G. Praga u Zadru i dr.). Unatoč nedvojbenim znanjima i sposobnostima, znanstvena vrijednost njihova rada umanjena je stalnom željom da se u prošlosti tih krajeva iskaže u političkom i kulturnom

[566] Krleža, „Prije 30 godina", 770.
[567] Krleža, „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće", 114.

pogledu pripadnost Italiji. Praga je 1927. u zadarskom časopisu *Atti e Memorie* pisao o Kukuljeviću kao čovjeku „mediokritetske kulture, krajnje ograničenog znanstvenog poštenja", kritizirao i Š. Ljubića, ali hvalio F. Račkoga, iako je i on bio sklon „neznanstvenim metodama". Pragi su se u to vrijeme suprotstavljali F. Šišić i posebice M. Barada pisanjem o hrvatskoj prošlosti Zadra i okolice.

Povijest pod pritiskom državnih totalitarizama

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj povijesni sadržaji dobivaju posebnu važnost u formulaciji i konkretnoj realizaciji ustaške ideologije koja nužno počiva na povijesnoj argumentaciji nacionalne isključivosti, hrvatskom državnom pravu i na odbacivanju bilo kakve državnopravne veze s drugim jugoslavenskim narodima. Hrvatska historiografija i njezini najznačajniji predstavnici bili su daleko od takvih poslova, pa su prepušteni „ideolozima" koji sa znanošću nisu imali veze. Svaka kritička analiza izvora ili objektivno sagledavanje problema bilo im je potpuno strano. Ivo Guberina tvrdi da „problem glagoljice u našoj narodnoj državi... nije bio nikakav narodni problem. To je bila privremena infiltracija bizantske kulture u naš narodni organizam."[568]

Politika je nastojala dovesti u vezu s ustaškom idejom što je moguće više hrvatskih povijesnih ličnosti: „... oni koji su kroz vjekove i desetljeća uzidali živote u temelje NDH: od Petra Svačića, od bega Gradaščevića, Zrinskih i Frankapana, do Ante Starčevića i Eugena Kvaternika, Stjepana Radića..."[569] Ili, primjerice: „Poglavnik je ispunio sveti zavjet Tomislava, Krešimira i Zvonimira."[570]

Međutim, središnja ličnost u tom naporu svakako je bio Ante Starčević i njegova pravaška ideologija. Starčevićeva ideologija

---

568 Guberina, „Državna politika kralja Tomislava", 10, 505-518; 11, 596-605.

569 *Ustaša*, 22. V 1941.

570 Vidi, Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 144.

svedena je u toj instrumentalizaciji na jednu dimenziju, nacionalnu, te joj je pripisan ekstremizam i huškačko antisrpstvo, što ona originalno nije posjedovala. Potpuno je prešućena njezina demokratska komponenta i činjenica da Starčević pod terminom „Slavoserbi" nije podrazumijevao Srbe kao nacionalnost. Sve svoje stavove Starčević je gradio na idejama Francuske revolucije i stalno je to naglašavao, pa je i pravo Hrvata na nacionalnu državu izvodio iz tih ideja. Ustaška ideologija ne samo da je to prešućivala, nego je te ideje direktno potirala. Stoga ustaštvo nije nikakav logičan nastavak Starčevićeve ideologije, nego njezin svjestan falsifikat i zloupotreba. Tako je Starčević proglašen idejnim utemeljiteljem ustaške koncepcije, te kao „otac domovine" istican „pretečom i inspiratorom" poglavnika Pavelića. Slavljen je i Eugen Kvaternik, a ustaštvo je smatrano „apoteozom Rakovice", ali je zanemarivana činjenica da su u Rakovičkoj buni u velikom broju sudjelovali i Srbi.

S uspostavom socijalističkog (komunističkog) režima nakon 1945. godine povijesni sadržaji ne gube na važnosti – oni su i dalje u žiži interesa jer se marksistička misao zasniva na „historijskom materijalizmu". Jugoslavenski, pa onda i hrvatski komunisti, u prvom poslijeratnom razdoblju (staljinističkom), morali su se ugledati na Sovjetski Savez, pa su na njihov odnos prema povijesti u velikoj mjeri odredili načelno-teoretske interpretacije iz *Kratke povijesti SKP(b)* u kojoj je povijesni razvoj objašnjen kroz „pravilnu smjenu društveno-ekonomskih formacija", a bogatstvo povijesnih zbivanja svedeno je uglavnom na klasnu borbu eksploatatora protiv eksploatiranih, i obratno. Općenito govoreći, taj staljinistički simplificirani marksistički pogled na svijet bio je tipično manihejski u kojem se pod krinkom „znanstvenosti" i „materijalističkog pogleda na svijet" dijeli svjetska povijest u tri cjeline – na razdoblje do rađanja komunističkog pokreta u kojem su nosioci društvenog razvoja u načelu negativno ocjenjivani, zatim na rađanje i razvoj socijalističkog i komunističkog pokreta u kojem su se miješale različite značajke društvenog razvoja, te, konačno, na razdoblje od pobjede socijalizma,

koje zaslužuje samo afirmativne sudove. Bile su to opće karakteristike u svim komunističkim zemljama, a jugoslavenski i hrvatski komunisti dodavali su tome primjere suradnje pojedinih jugoslavenskih naroda, kao vjesnik njihova konačnog ujedinjenja.

U starijim razdobljima nađeni su borci za društvenu pravdu, ili je barem tako protumačena njihova uloga: u hrvatskoj povijesti središnje mjesto u tome zauzimaju Matija Gubec i Seljačka buna iz 1573. godine, ali i Hvarska buna pod vodstvom Matije Ivanića 1510-1514. godine. S druge strane, do tada slavljene ličnosti morale su se zaboravljati: to se zbog nepovoljnih Marxovih ocjena (dakle, „kontrarevolucionarnosti") dogodilo Josipu Jelačiću, a „po nečijem je nalogu" uklonjen i njegov spomenik u Zagrebu.[571] Kao kompenzacija, na Tomislavovu trgu ponovno je postavljen spomenik Tomislavu, a na ploči je pisalo i da je „djelovao u savezu sa Srbima simbolično naslućujući jedinstvo jugoslavenskih naroda".

Iako su komunisti tvrdili i vjerovali da njihovi stavovi nemaju preteča u povijesti, to nije tako: suprotstavljanje „dobra" i „zla", potom pobjeda „dobra", nakon koje stiže „kraljevstvo božje" koncepcija je i *Povijesti svijeta* koje su od 4. stoljeća pisali kršćanski autori, prvi među njima bio je Euzebije iz Cezareje. Povijest do rađanja i pobjede komunističke ideje bila je tumačena vrlo subjektivno, ali je vremenom to evoluiralo u zanemarivanje i prezir prema ranijim razdobljima. Tako se ideja historijskog materijalizma u praksi pretvarala u vlastitu suprotnost – u zatiranje povijesnog iskustva, u voluntarističko traženje „novih rješenja", stvaranje „novog društva", i, u krajnjoj konzekvenciji, u stvaranje „novog čovjeka".

Historijska znanost u Jugoslaviji bila je ipak neovisnija o političkim centrima moći negoli u drugim socijalističkim zemljama. To još više vrijedi za Hrvatsku, gdje se pod dominantnim autoritetom Jaroslava Šidaka (1903-1986) stvorila čitava historiografska škola na genetičko-pozitivističkim metodološkim

[571] Vidi, Marko Belinić u *Vjesniku*, 17. 9. 1989.

obrascima, ali s priličnom distancom prema ortodoksnim aspektima marksističke historiografije. Međutim, neposrednih pritisaka na historiografiju bilo je još i šezdesetih godina, jer je tada Vladimir Bakarić izrazio nezadovoljstvo s nekim kritikama tada izašlog *Pregleda povijesti SKJ*[572]. Međutim, tada je znanstvena historiografija počela pronalaziti načine da djeluje drugačije, jer se 70-ih i 80-ih, iako proklamirajući da i dalje slijedi općenite marksističke postavke, zapravo sve više ugledala na rad zapadnoevropskih istraživača, posebice na domašaje francuskih analista.

U kasnijoj fazi jugoslavenskog socijalizma (komunizma), povijesna je znanost s politikom imala svojevrstan prešutni sporazum: slobodno se istraživalo, pa uglavnom sve slobodnije i pisalo, ali su postojale neke „tabu" teme u koje se nije smjelo ni dirnuti, a bilo je i nekih tema u kojima su postojale obavezne, politikom nametnute interpretacije. „Tabu" teme najviše su se odnosile na događaje i procese za vrijeme rata 1941-1945. godine i neposredno nakon njega (kontakti i primirja između partizana i Nijemaca, Jasenovac, Bleiburg, „obračun s narodnim neprijateljem", „slučaj Hebrang"). Oni rijetki koji su se usudili o tim temama pisati, a onda i nešto o tome objaviti ili javno obznaniti, padali su u nemilost: posljednji se put to dogodilo 1980. godine kada je izašla *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture* u izdanju zagrebačke Školske knjige. Ta opsežna edicija, u kojoj ima priloga trajne vrijednosti, ali i nekritički mnogo materijala o socijalističkom pokretu, NOB-u, socijalističkoj izgradnji, ipak nije mogla proći visoke ideološke kriterije koje su postavili tadašnji „čuvari istine". Skrupulozni historičar dr. Ivan Jelić napisao je da su „kroz logor Jasenovac prošli deseci tisuća ljudi, od kojih je većina pogubljena u mnogim pokoljima što su ondje provođeni" i zbog toga su on, kao i glavni urednik dr. Igor Karaman, otrpjeli prozivanja partijskih foruma i druge neugodnosti. Prije toga, još šezdesetih, pa i sedamdesetih godina neki od historičara dospijevali su zbog svojih istraživanja i zaključaka i u zatvor (Franjo Tuđman,

[572] *Telegram*, 21. 4. 1967.

Danijel Ivin, Bruno Bušić). Koliko se god to činilo paradoksalnim, praktične zabrane da se te teme istražuju nestale su tek pošto su već mnogi tabui pali. Naime, te su sakrosanktne istine predstavljale posljednja uporišta Titove ideologije „jugoslavenskog socijalizma" i „bratstva i jedinstva", jer su se njihovom propašću ogoljivale jednostrane slavljeničke interpretacije u korist komunista, a spoznavale su se i neke teške mrlje u aktivnostima Titovih suradnika, pa i njega samog (blajburška tragedija, ubojstvo Hebranga).

U upotrebi povijesti za „široke narodne mase", prvenstveno u školama, najdulje su zadržane teze koje je svakodnevni život demantirao. Uglavnom se svode na prednosti socijalističkog društvenog uređenja nad „kapitalističkim": kako to dokazati ljudima koji su iz socijalizma morali pobjeći u zapadnoevropski kapitalizam u potrazi za boljim plaćama? Inercijom sustava teze su se održale u udžbenicima, iako više u njih nitko nije vjerovao, da bi jednostavno nestale u trenutku kada je i sam socijalistički sustav nestao „iznutra".

Mit o genocidnosti

Ranih osamdesetih godina krenula je svestrana nacionalistička ofenziva iz Beograda: srbijanski nacionalistički pokret smatrao je da je položaj SR Srbije, kao i Srba u Jugoslaviji krajnje nezadovoljavajući, a jedan od glavnih argumenata toj tezi morala je biti nanovo napisana povijest, drugačija od vladajuće dogme. Radilo se o jednoj velikoj mistifikaciji, o kultu žrtvovanja i opsjednutosti prošlošću: ona se temeljila na općoj koncepciji koju je još kasnih šezdesetih godina počeo postavljati i dalje izgrađivao Dobrica Ćosić[573], a konačno dovršio i svojim autoritetom

[573] Vidi, Ćosić, *Stvarno i moguće*, 27. i d. „Srpski narod je u današnjem svetu, valjda, znan najviše po velikim žrtvama i patnjama za slobodu, koja tvori idejnu bit srpske kolektivne duhovnosti i morala." – ibid., 188. „Malo je evropskih naroda koje toliko muči istorija, koliko muči srpski narod." – ibid., 190.

osnažio *Memorandum* SANU iz 1986. godine. Osamdesetih godina javili su se neki etablirani historičari, a potom su nastavili razni publicisti dokazivati na temelju istrgnutih, predimenzioniranih, iskrivljenih, pa i falsificiranih podataka da su Srbi „prevareni", „zakinuti", „ubijani", „uništavani i poslije genocida", i, konačno, vječiti pobjednici u ratu, a gubitnici u miru. Na taj su način stvarane nebulozne teorije o zavjeri svih protiv Srba.

Središnje su teme u tim naporima svakako bile logor u Jasenovcu i dokazivanje genocidnosti Hrvata. Godine 1946. se tvrdilo da je u Jasenovcu stradalo 46.000 ljudi. U slijedećim desetljećima procjene o broju žrtava su rasle, pa su čak i službeno iznosile 600 – 700.000. U iznimno opsežnom istraživanju šezdesetih godina o žrtvama Jasenovca nije se uspjelo sakupiti više od 49.000 njihovih imena, uz još nešto više od 9000 za Staru Gradišku. Ako se tome pribroje i žrtve čija se imena nisu mogla pronaći, ovo nas istraživanje ipak približava utvrđivanju konačnog broja stradalih. Međutim, rezultati tih istraživanja ostali su nedostupni javnosti, jer to ne bi bilo u skladu s općeprihvaćenim mišljenjem. Skrupulozne demografsko-povijesne analize pokazuju da je broj jasenovačkih žrtava oko 83.000 [574]. Neki historičari i kvazihistoričari (Bulajić, Terzić i drugi) bavili su se srpskim stradanjima u Drugom svjetskom ratu i posebno logorom Jasenovac, kao središnjem mjestu tog stradanja. Oni su i dalje preuveličavali već preuveličavane brojke, pa su tvrdili da je samo Srba bilo ubijeno 700.000, zatim i čitav milijun, pa i preko 1,100.000[575], a potom i da se točan broj žrtava „nikada neće moći ustanoviti".

Čini se da je Vasilije Krestić u članku „O genezi genocida nad Srbima u NDH"[576] prvi cjelovito formulirao tezu o genocidnosti Hrvata. Utvrdio je da „sasvim sigurno genezu genocidnih radnji nad Srbima u Hrvatskoj treba tražiti... u 16. i 17. veku, kada su Srbi počeli da naseljavaju hrvatske zemlje". Međutim, za razdo-

[574] Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*, 43. i d.
[575] Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac*.
[576] *Književne novine* 716, Beograd, 15. 9. 1986.

blje do druge polovine 19. stoljeća jedini argument u prilog svojoj tezi je sljedeći: „Upravnik imanja zagrebačke biskupije Ambroz Kuzmić u izveštaju od 13. 11. 1700. godine je napisao da bi bilo bolje ‘Vlahe vsze poklati nego ztaniti’ (tj. nastanjivati), jer su oni ‘na veksu szu skodu plemenitomu orszagu u szeszarovoi szvetosti nego haszan’.” Iz toga podatka Krestić zaključuje da „tako, već na osvitu 18. veka, nailazimo na podatak da su feudalni krugovi Hrvatske, iz razloga klasnog i verskog antagonizma, bili spremni na genocid protiv srpskog pravoslavnog stanovništva”. Ovakav zaključak pravi je primjer uplitanja politike u prošlost: upravo je smiješno na temelju jednog zaboravljenog i nevažnog izvještaja efemerne osobe graditi tezu o koljačkim namjerama čitavog naroda za puna dva stoljeća njegove povijesti.

Takva „novokomponirana historija” mogla je za očevice predstavljati jedan osebujan i zanimljiv kulturološki fenomen, da se vremenom, pogotovo od dolaska Slobodana Miloševića na vlast 1987. godine, nije počelo pokazivati u kojoj su mjeri te „znanstvene” ocjene imale ratnohuškački smisao. One su bile jedan od vrlo važnih čimbenika u konačnoj pripremi za osvajačke ratove u koje su Srbija, Crna Gora, JNA i dio Srba u Hrvatskoj i BiH krenuli 1991-1993. godine. Naime, takve su teze ponavljane danima, tjednima, mjesecima, godinama i kod slušača su proizvodile pogubne efekte: uvjerile su ih u svoju istinitost, ali su ih i uvjerile da je svaka akcija da se „vrati istom mjerom” sada opravdana. Povijesne činjenice i teze kojima su Srbi hranjeni bitno su utjecale na to da se smatraju „zaslužnijima”, „boljima” od drugih, onima koji imaju više prava od drugih, pogotovo stoga što su im ti drugi uvijek zabijali nož u leđa. Srpski je narod još jednom, kao što je to bilo tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, u ratovima protiv Turaka i drugih na Balkanu, počeo iskazivati osvetnički gnjev prvo prema Albancima, a zatim i prema drugima, posebice prema Hrvatima i, konačno, Muslimanima.

Takva opsjednutost nacionalnim u povijesti dovedena je do apsurda, do historicističke histerije i do potpunog ignoriranja povijesnih činjenica. One, uostalom, onima koji izriču takve apo-

diktičke misli nisu ni potrebne. „Uvijek" i „nikada", riječi kojih se historičar u načelu valja kloniti, sada su u svakodnevnoj upotrebi: tako, primjerice, Brana Crnčević početkom 1991, kada beogradska propaganda intenzivno dokazuje vječnu povijesnu krivnju Hrvata u odnosu prema Srbima, tvrdi da su Srbi „narod koji ne ume da mrzi", a mediji tzv. Srpske Republike Krajine u siječnju 1993. godine, da bi mobilizirali narod, tvrde da su se „Srbi u istoriji uvek samo branili". Vjerojatno je najbolji primjer takve manipulacije poviješću poznati govor Milana Paroškog u baranjskom selu Jagodnjak u proljeće 1991: on je tvrdio da na baranjskom i širem prostoru nesrpski arheolozi više ne istražuju nekropole, jer „svugde nalaze samo srpske grobove" (vrlo je karakterističan lajtmotiv stalnog pozivanja na grobove), a iz toga je izvodio i konkretna prava – pozvao je slušače da „ubiju k'o kera kod tarabe svakog onog koji kaže da to nije srpska zemlja".

Hrvatski odgovor

Kako je na tu višegodišnju kampanju odgovorila hrvatska politika? Nitko u to vrijeme od hrvatskih političara nije bio dovoljno sposoban ni dovoljno hrabar da se suprotstavi takvoj agresivnoj politici, koja se kasnih osamdesetih godina utjelovila u osobi Slobodana Miloševića.

Pogotovo se to nije moglo činiti oružjem napadača, dakle, da hrvatski komunisti iz povijesti izvlače neke argumente – jer jedini njihovi argumenti, zapravo, parole o bratstvu i jedinstvu već su bile potpuno istrošene. Tako je na političkom planu osamdesetih godina nastala famozna „hrvatska šutnja".

Etablirana hrvatska historiografija nije se žurila s pisanjem „nove povijesti". Činila je to vrlo polako, djelomično otvarajući nove teme i pod nesnosnim pritiskom srpske i jugoslavenske historiografije.[577] Čini se, općenito se držalo do digniteta struke, tako da u tekstovima historičara prije i poslije demokratskih

[577] Vidi, Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*.

promjena nema velikih promjena. Trebale su kasnih osamdesetih godina izaći radovi dvojice ljudi koji nisu profesionalni historičari – knjige *Hebrang* Zvonka Ivankovića-Vonte i *Žrtve Drugog svjetskog rata* Vladimira Žerjavića – da bi se na skrupulozan i znanstven način odgovorilo na neke od najzanimljivijih tabu-tema.

Međutim, priličan broj ličnosti s hrvatske opozicijske scene utrkivao se u prevrednovanju hrvatske bliže i dalje povijesti. Dobar je primjer tome pronađena jama Jazovka u Žumberku, nakon čega se, bez ikakve mogućnosti provjere, u jasenovačkoj maniri srpskih kvazihistoričara, tvrdilo da tamo leže kosti 40.000 nevinih osoba koje su pobili komunisti, da bi se procjena o broju žrtava sada smanjila za otprilike stotinjak puta. Čini se da su dio tih pobijenih bili Čerkezi koji su nemilosrdno ubijali domaće stanovništvo, bez obzira na nacionalnost (što, dakako, ne umanjuje krivnju jazovačkih krvnika).

Među prevrednovateljima povijesti (iako se nije posebno bavio Jazovkom) po političkoj se snazi i ugledu, ali i po historiografskom znanju i neki širim pogledima na prošlost, nedvojbeno isticao Franjo Tuđman. Ubrzo je u javnosti tako odskočio u ovom prevrednovanju povijesti, da je zapravo u sagledavanju tog problema on i jedini vrijedan pozornosti. Stoga je Tuđmanov HDZ bio stranka čiji je interes za prošlost bio osjetno veći negoli u drugih, odnosno, kako je vrijeme protjecalo, a moć HDZ-a rasla, tako je utjecaj Tuđmanove stranke na takav trend u hrvatskom društvu rastao.

To je do izražaja došlo 8. listopada 1989. godine, kada je Hrvatska socijalno-liberalna stranka na tadašnjem Trgu Republike pokrenula akciju za ponovno postavljanje uklonjenog spomenika banu Jelačiću. Proglas liberala glasio je: „Mi potpisani građani smatramo potrebnim da se na Trgu Republike na mjestu na kojem se nalazio ponovno postavi spomenik Josipu Jelačiću", čime se ističe bitni cilj ponovnog postavljanja spomenika. Članovi HDZ-a su u neposrednoj blizini dijelili svoj proglas koji je glasio: „... sudbina spomenika nesretnom banu u socijalističkoj Hrvat-

skoj postala (je) simbol zatiranja hrvatskih nacionalnih osjećaja, simbol politike bezdušne mržnje prema vlastitom narodu, njegovoj povijesti, kulturi, baštini..."

I prije izlaska Ivankovićeve knjige *Hebrang*, a pogotovo nakon toga, mnogo se diskutiralo o tome što napraviti u vezi slučaja i tragičnog kraja Andrije Hebranga. Tek sa pojavom višestranačja polemike su prodrle u javnost, a da bi se u njih što neposrednije uključio, Središnji odbor HDZ osnovao je Komitet istine o Andriji Hebrangu.[578] Osnivanje Komiteta nije pozdravila niti jedna od opozicionih stranaka, a pogotovo su odbile pristupiti mu, jer „niti jedna ne želi obnoviti dugogodišnju pogubnu praksu kojom su političke organizacije izricale historiografske presude..."[579] Na glasove o potrebi rehabilitacije Hebranga, Ivin tvrdi da „u hrvatskoj povijesti Hebrang nije počinio nikakav grijeh, pa mu zato ne treba ni pokajanje, ni oprost od grijeha". Dražen Budiša je kasnije tražio da se „slučajem Hebrang" bave „one ustanove koje su za to kvalificirane", te da se „Andrija Hebrang pusti povijesnoj znanosti, a ne da ga se razvlači po partijskim komitetima za istinu!"[580]

Kako je ubrzo počela predizborna kampanja, aktivnosti Komiteta su, izgleda, zamrle. Postajalo je sve očitije da se Jugoslavija neumitno raspada, pa je Franjo Tuđman sve češće izjavljivao kako „hrvatski narod 900 godina žudi za državnom neovisnošću", očito aludirajući na događaje iz 1102. godine, kojima je, navodno, ta neovisnost izgubljena. Međutim, 1102. godine na hrvatsko je prijestolje samo došao vladar jedne strane – ugarske dinastije. Feudalci u srednjem vijeku nisu bili predstavnici svojeg naroda, već svojeg staleža. Kada bi se dolazak strane dinastije na prijestolje nekog kraljevstva odmah smatrao gubitkom samostalnosti, velik dio evropskih nacionalnih povijesti ne bi postojao – primjerice, Englesku su 1066. osvojili Normani iz sje-

---

[578] *Vjesnik*, 4. 2. 1990.

[579] Ivin, „Kakva rehabilitacija Hebranga?".

[580] *Vjesnik*, 8. 11. 1990.

verne Francuske, a u 16. stoljeću prebogatom Španjolskom vladali su Habsburgovci! A Hrvatska je sve do 1918. godine, na ovaj ili onaj način, makar koliko skučeno, čuvala državnopravni kontinuitet koji su očituje u postojanju Sabora i njegovim autonomnim poslovima. Kada bi ova teza o gubitku samostalnosti 1102. godine bila i točna, ideja o potrebi postojanja nacionalne države prirodom se stvari nije ni mogla javiti prije 19. stoljeća, jer se tek tada, stvaranjem građanskog sloja, pokreće proces nacionalne integracije. A i tada je osnivanje samostalne države u programu imala samo Stranka prava, dok su druge stranke zagovarale realističniji pristup koji je tražio reviziju Nagodbe iz 1868. godine ili tome slično. Pri tome su artikulirali interese, sudeći po izbornim rezultatima, dijela glasačkog tijela koji se ne može zanemariti. Konačno, dio pravaša je na prijelazu u 20. stoljeće zagovarao oslon na Austriju. Stoga valja s priličnim ogradama prihvaćati tezu da je samostalna država bila „višestoljetna žudnja hrvatskog naroda”. Bilo kako bilo, stvaranje samostalne države 1991. godine time ne dobiva ni ne gubi na važnosti.

Međutim, kada je politički oportunitet to nalagao, u vrijeme kada je u razrješenju jugo-krize bila još aktualna i konfederativna opcija, zagrebački gradonačelnik Boris Buzančić na svečanoj je sjednici Skupštine grada Zagreba u povodu ponovnog postavljanja spomenika J. Jelačiću izjavio: „Činjenica je da su Hrvati prvi shvatili da se Južni Slaveni mogu održati na ovoj balkanskoj vjetrometini jedino slobodnim, dogovornim i ugovornim zajedništvom. Od kralja Tomislava koji spašava srpskog kneza Zaharija, do Jurja Križanića, Ljudevita Gaja, Josipa Jurja Strossmayera, koji su nastojali ujediniti sva južnoslavenska plemena u jednu jaku cjelinu, dakako – na ravnopravnoj, rekli bismo bratskoj osnovi. Jedan od takvih ljudi bio je i ban Josip Jelačić...”[581]

Izjavom Franje Tuđmana na Prvom saboru HDZ-a početkom 1990. godine kako „NDH nije bila samo fašistička tvorevina nego

[581] *Večernji list*, 17. 10. 1990.

i izraz stoljetne težnje hrvatskog naroda za samostalnom državom" započela je žestoka diskusija o karakteru NDH-a. Shvaćajući sve opasnosti koje iz te dvosmislene teze proizlaze, dr. Tuđman se u kasnijim demantijima jasno ograđivao od bilo kakve veze s nacizmom i fašizmom, ali je ta izjava omogućila nekim drugima da pokušaju u potpunosti rehabilitirati NDH i ustaški režim. Učestala su pojavljivanja bivših ustaša u medijima (Crljen, Korsky, Pšeničnik, Mirjana Pavelić) koji ne samo da nisu krili svoja opredjeljenja, nego su o mnogim događajima bezočno lagali. Jedan dio javnosti je njihovo pojavljivanje dočekao sa simpatijama, kao da se, eto, radi o potrebi demokratske rasprave o nekim mutnim pitanjima prošlosti, ne shvaćajući da su neki od spomenutih vjerojatno ne samo moralno, nego i krivično odgovorni.

Historiografska koncepcija na klimavim temeljima

Nije sporno da je priličan broj Hrvata s naklonošću dočekao u travnju 1941. godine uspostavu ustaške vlasti. I rukovodstvo KPJ moralo je ubrzo potom otići iz Zagreba u Beograd, gdje je situacija bila povoljnija (to se u komunističkoj literaturi objašnjavalo „organizacionim razlozima"). Međutim, još je manje sporno da su se Hrvati, kako su učestali progoni nehrvata i političkih neistomišljenika, počeli hladiti prema novoj vlasti. Postupno narastanje antifašističkog pokreta u cijeloj Hrvatskoj, a posebice u gotovo čisto hrvatskim krajevima (Hrvatsko Primorje, Gorski kotar, Dalmacija), najbolji je pokazatelj takvog procesa.

Čitava nepotrebna polemika o NDH stvorila je zazor kod mnogih u zemlji i inozemstvu prema Hrvatskoj i kod njih pobudila simpatije za srpsku stranu. To je zamagljivalo prave odnose u ratu u Hrvatskoj 1991. godine i hrvatska je strana morala potrošiti mnogo više dragocjenog vremena i mnogo više energije da bi dokazala očigledne stvari: naime, tko je u tom

ratu agresor, a tko žrtva. Posebice su bile štetne paralele koje su se povlačile između situacije 1941. i 1991. godine, jer su, tobože, oba puta srpski buntovnici napali demokratsku hrvatsku vlast. To je točna ocjena za zbivanja 1991. godine, ali je krajnje neumjesno i kontraproduktivno tako ocjenjivati događaje 1941. godine. Ovakvim se paralelama samo išlo na ruku srpskoj propagandi koja je stalno dokazivala kako između ustaških zločina 1941. godine i ove nove situacije zapravo i nema razlike. Na ovaj se način Hrvatska dovodi u paradoksalnu situaciju: prevodi se sama na stranu Sila osovine, iako je većina hrvatskog naroda bila antifašistički orijentirana. Nasuprot tome, propaganda i historiografija u mnogih drugih evropskih naroda, u kojih je antifašistički otpor bio neusporedivo slabiji negoli u Hrvatskoj, proglasili su svoj narod vječitim suradnikom Saveznika i nitko ne dovodi u pitanje njihovo opredjeljenje u Drugom svjetskom ratu.

Teza koja se stalno provlači u najnovije vrijeme jest ona o Muslimanima i Hrvatima kao prirodnim saveznicima – a to jednostavno ne stoji. Kao prvo, povijest je toliko bogata da se uvijek može naći epizoda u kojoj su određena dva naroda u jednom trenutku saveznici, a u drugom suparnici, pa čak i neprijatelji. Ta je teza, u principu, izvedena iz razmišljanja Ante Starčevića koji je, nastojeći što više proširiti hrvatski etnički prostor, Muslimane proglasio „cvijetom hrvatstva”[582], a kasnije nadograđivana primjerima muslimansko-hrvatske suradnje (uključujući i tragične događaje u Drugom svjetskom ratu) i izjašnjavanjem pojedinih Muslimana za Hrvate. Starčevićeva je teza vrlo nategnuta, ona nije plod historiografskog istraživanja nego ideoloških potreba. Konačno, ako su i neki Muslimani uz nju pristajali i nakon Drugoga svjetskog rata, zasigurno je da će se njihov broj nakon bosanskohercegovačke tragedije 1992-1993. godine radikalno smanjiti.

[582] „Muhamedovci Bosne i Hercegovine, s turskom, s muhamedanskom pasminom ne imaju ništa; oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo što ga Evropa ima”; Starčević, *Misli i pogledi*, 90.

Sve do u 19. stoljeće, dok nije turska prijetnja za Hrvatsku i hrvatski narod u cjelini definitivno minula, Muslimane u Bosni i Hercegovini (i Sandžaku) teško se moglo smatrati saveznicima. Oni su to postajali kako su narastali oprečni interesi između Hrvata i Srba. Štoviše, Turci su, a preko njih i Muslimani u cjelini, prilično dugo smatrani najvećom prijetnjom nestanku Hrvatske. Od Marulićeve pjesme „Molitva suprotiva Turkom" počinje i višestoljetno tugovanje hrvatskih pjesnika nad udesom domovine, a takav stav proširio se u sve segmente društvenog života. Stoga besmisleno djeluje izjava Mire Lasića (bez obzira na dobre namjere – mirenje Hrvata i Muslimana u BiH) u TV-emisiji Slikom na sliku u kojoj tvrdi da su Hrvati surađivali s Turcima još od Nikole i Petra Zrinskog. Naime, Zrinski su kao krajnju mjeru i u očaju, ostavši napušteni i od cara u Beču i od francuskog kralja, išli pregovarati s Portom, ali ni tamo nisu dobili ništa do li prazna obećanja. Inače, ideje o sporazumu s Turcima povremeno su se javljale, ali su one bile više izricane kao prijetnja i kao posljednja mjera, još od 1519. kada humanist Tomo Crnić (Niger) opisuje očajne prilike u Hrvatskoj i traži pomoć, a, ako ona izostane, Hrvatska će se podčiniti Turcima i tako im otvoriti put na Zapad.

Novo poglavlje u upletanju političkih faktora u povijesna objašnjenja jest televizijsko emitiranje dokumentarnih filmova o Bruni Bušiću krajem 1992. i „Franjo Tuđman – Imamo Hrvatsku" u siječnju 1993. godine. I dok je u filmu o Bruni Bušiću kao glavnom junaku i još nekim osobama (pretežno iz vladalačke garniture) pridana važnost koju oni u događajima šezdesetih i sedamdesetih godina zasigurno nisu imali, film o Franji Tuđmanu otišao je korak dalje: upotrebljen je ne samo za nekritičku prezentaciju ličnosti i djela glavnog junaka, nego i za ocjenjivanje nekih povijesnih ličnosti i živih osoba bez uvažavanja konkretnih okolnosti u kojima su one djelovale. Tako je Starčeviću prigovoreno zbog steklištva, Radiću zbog mirotvorstva gandijevskog tipa, Mačeku da je prepustio inicijativu drugima tijekom Drugog svjetskog rata, Paveliću da NDH nije preveo na stranu

antifašističke koalicije, Titu da mu je komunistička doktrina prevagnula nad hrvatstvom. Savka Dabčević-Kučar prikazana je samo kao kritičar Deklaracije o hrvatskom jeziku 1967. Na taj je način moguće prigovoriti bilo kome za bilo što, jer su se o istoj Deklaraciji, primjerice, nepovoljno izjašnjavali i neki koji će kasnije postati visoki dužnosnici HDZ-a.[583] Ni sam Franjo Tuđman ne bi mogao dokazati političku dosljednost i pravovjernost koja se prvenstveno očituje u hrvatstvu. Ideološka pozadina njegove knjige *Rat protiv rata*[584] mogla bi se po tim kriterijima dovesti u pitanje, jer se, između drugih brojnih primjera, govori i o „čitavom jugoslavenskom narodu" i o „narodu Jugoslavije"[585], a upotrebljavaju i danas prokazane riječi: imena mjeseci januar – decembar, „postepen", „volšeban", „hiljada", „ostrvo", itd. do podnaslova „Vođenje partizanskog rata saobrazno uslovima"[586].

Očigledno je Tuđmanova ambicija da istovremeno bude veliki državnik i veliki povjesničar vrlo teško ostvariva. Ta se dva područja u njegovoj interpretaciji suviše često isprepliću na način nepovoljan za oba. Primjerice, jedna od rečenica, koja bi po svojim ambicijama da sintetizira u vrlo širokom rasponu trebala biti ključna, u *Bespućima povijesne zbiljnosti* glasi: „Kad neki pokret ili narod, država ili njihov savez, religija ili ideologija, ima pred sobom protivnika kojeg drži pogibeljnim za svoj opstanak, ili glavnom zaprekom za svoju prevlast, učinit će sve moguće, ili upotrijebiti sva dostupna sredstva, da ga savlada, pa i uništi, ako ga na drugi način ne može podvrći svojoj volji."[587] Ako tu rečenicu analiziramo kao historiografski zaključak, radi se o površnoj i neodrživoj generalizaciji, za koju je u povijesnom obilju vrlo lako naći koliko potvrđujućih, toliko i opovrgavajućih primjera. Nasuprot tome, ako ovu rečenicu promatramo s političkog stanovišta, jer iza nje stoji državnik, ona u sebi sadrži dalekosežne implika-

[583] *Vjesnik*, 31. 3. 1967.
[584] Tuđman, *Rat protiv rata*.
[585] Ibid., 313.
[586] Ibid., 315.
[587] Tuđman, *Bespuća*, 161.

cije. Pod znanstvenim plaštom iznosi se jedan totalitarni ideološko-politički stav koji može izazvati vrlo neugodne reakcije i sumnje, jer se može tumačiti i kao opravdanje za „etničko čišćenje" i genocid kao političko sredstvo.

Ovim je povijesnim manipulacijama čitava Hrvatska postala talac jedne historiografske koncepcije koja se gradi na klimavim temeljima, na selektivnom odabiru činjenica, na zastarjeloj ideji da se na neposrednim iskustvima iz prošlosti može formulirati i ostvarivati suvremena politika. Riječ je, dakle, o nepotrebnom izletu povjesničara u politiku ili političara u povijest koji ni znanosti niti politici ne donosi ništa dobra. Prestanak takvog odnosa prema povijesti bit će važan dobitak za hrvatsku politiku.

5.

Rezime

O broju jasenovačkih i blajburških žrtava

Ivo Goldstein

O broju jasenovačkih i blajburških žrtava

Brojevi žrtava neizbježiva su tema u gotovo svakoj temeljitijoj raspravi o sindromima Jasenovac i Bleiburg. Kroz brojeve žrtava dobrim su dijelom prepoznatljive neke od bitnih karakteristika tih sindroma, a kroz maksimalizaciju ili minimalizaciju tih brojki prepoznatljiva je strana s koje dotični autor u svojim procjenama pristupa. Ni mi ne možemo, pa i ne želimo, poricati naš osobni emocionalni pristup tim temama, ali kad se radi o brojevima žrtava uvijek smo se trudili, pa mislim i uspijevali, pristupati smireno i racionalno, suzdržljivo i hladno, kao što su hladne matematika i ogoljena statistika. U našim radovima prikupljenima u ovoj knjizi gotovo posvuda spominju se i brojevi žrtava, pa su neizbježiva i neka ponavljanja. Ipak, zaključili smo da je ovdje, pri kraju knjige, neophodno još jednom rezimirati rezultate do kojih su stigla dosadašnja relevantna istraživanja. Držimo da su se ta istraživanja već ozbiljno približila realnim procjenama, pa objektivno pisani zaključci postaju mogući. Pod tim utjecajem osjeća se pomalo, osobito u ozbiljnijim stručnim krugovima, da se polako smiruju strasti oko brojeva žrtava Jasenovca i Bleiburga. To je osnova za zdraviji odnos prema tim sindromima, pa rezime tih rasprava o brojevima jasenovačkih i blajburških žrtava, napisan za potrebe ove knjige, donosimo na njenome kraju, umjesto svakog drugog zaključka.

Debate o logorskom sustavu Jasenovac i događajima vezanima uz Bleiburg i Križni put same su po sebi traumatične, a još ih traumatičnijima čini jer je u raspravama o tim temama dominirala i još uvijek donekle dominira mučna, povremeno i morbidna prepirka o neutvrđenom broju žrtava, nabijena osobnim i nacionalnim resantimanima, blokirana tvrdim političkim predrasudama.

Godine 1946. tvrdilo se da je u Jasenovcu stradalo 46.000 ljudi, no u sljedećim godinama procjene o broju žrtava su ubrzano rasle, pa su čak i službeno dosegle brojku od 600 odnosno 700

tisuća. U pedesetim godinama čak se počelo govoriti o 800.000 žrtava Jasenovca, koju brojku također nitko nikada nije obrazložio, iako ju je i sam Aleksandar Ranković u jednom istupu 1954. neizravno doveo u pitanje.[588] Sve do kraja osamdesetih brojka od 700.000 bila je naširoko upotrebljavana u javnosti i nitko ju nije propitivao kao ispravnu, a zapravo, to se nije niti smjelo.

U pedesetima nije bilo ni volje, ni atmosfere, ali ni znanstvenih ni administrativnih snaga, da se popisuju jasenovačke žrtve. To je učinjeno početkom šezdesetih; istraživanje je do 1964. obavio Savezni zavod za statistiku SFR Jugoslavije, po tada najsuvremenijim metodama. No, kako se nije uspjelo sakupiti više od 59.000 imena (točnije 59.188 žrtava, od toga u Jasenovcu 49.602, a u Staroj Gradiški 9586), rezultati su zadržani u tajnosti, jer nisu odgovarali tadašnjim političkim i propagandističkim tvrdnjama. Tek 1998. godine te je materijale uspio objaviti Bošnjački institut sa sjedištem u Zürichu i Sarajevu.[589]

Na svim stranicama popisa ponavljalo se upozorenje „popis nije potpun", što je već i tada bilo lako utvrditi uvidom u neke pouzdane parcijalne općinske ili druge lokalne evidencije (primjerice, s područja Korduna i Like). Tako se već i u to vrijeme, odnosno sedamdesetih i osamdesetih godina, moglo zaključiti kako bi popis iz 1964. trebalo uvećati za približno 40 do 50 posto, da bi se tako došlo do realnijih brojeva o ukupnim jasenovačkim žrtvama.

Da je popis nepotpun, odnosno da u njemu nedostaje određen, ali ne prevelik broj žrtava, svjedoči i statistika ubijenih Židova: u popisu su, naime, 9044 žrtve zavedene kao „Jevrejka" ili „Jevrejin", ali ta je rubrika vođena prema vjeroispovijesti. Židovi koji su 1941. ili ranije prešli na katoličanstvo zavedeni su u pravilu kao Hrvatice/Hrvati, a tih je – sudeći po izrazito židovskim imenima, prezimenima, imenima roditelja barem još oko 3000 (osim toga, mjesto stradanja se ne može utvrditi za oko 30% zagrebačkih Židova; iz dodatnih izračuna proizlazi da bi to značilo kako ih je oko 2000 – 2500 stradalo u jasenovačkom logorskom

[588] Karge, *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung?*, 207-208.

[589] *Jasenovac – žrtve rata.*

kompleksu). Uostalom, u krugu onih koji su se bavili židovskim žrtvama u Holokaustu znalo se da je u Jasenovcu moralo stradati između 16 i 18 tisuća Židova. Nepotpunost popisa najočiglednija je kod Roma, kojih je popisano svega 1471, a znalo se da ih je moralo stradati mnogo više.

Osim Židova i Roma, u ovom popisu navedena su i 33.944 Srbina, 6546 Hrvata, 949 Muslimana, 194 Slovenca, 105 osoba drugih nacionalnosti i 6850 „nacionalno neidentificiranih".

Međutim, o svim ovim analizama čak se ni u stručnoj javnosti ništa nije znalo. Naime, dugo se vremena, praktički sve do kraja osamdesetih, u javnosti baratalo brojkom od 700.000 jasenovačkih žrtava, iako se nije znalo tko ju je prvi izrekao i na temelju kojih argumenata. Nastala je, zapravo, spontano: neposredno nakon rata demografi Ivan Lah i Dolfe Vogelnik izračunali su da je demografski gubitak Jugoslavije tijekom Drugog svjetskoga rata bio 1,700.000 osoba (dakle, ne samo neposredne žrtve rata, nego i emigranti, i nerođena djeca). No, ta je brojka za potrebe Mirovne konferencije u Parizu 1946. pretvorena u stvarne žrtve. A stvarne žrtve iznose oko milijun osoba, odnosno nešto više.[590] Ipak, brojka od 1,700.000 jugoslavenskih ratnih žrtava opstala je kao politička odluka, da bi se pridala što veća važnost Narodnooslobodilačkom ratu, odnosno da se Jugoslavija sa 1,7 milijuna žrtava pozicionira na treće mjesto po broju ratnih žrtava u Europi (iza SSSR-a i Poljske).

Kada se od demografskog gubitka oduzme stvarni gubitak, dolazi se do brojke od 700.000 žrtava koje su nekom čudnom, u ovom trenutku neustanovljenom logikom, pripisane jasenovačkom logorskom kompleksu.

Sve što bi općenito navodilo na manje brojeve žrtava u jasenovačkom logoru od 700.000, u pravilu bi bilo „ispravljeno" ili potisnuto. Primjer „ispravka" ilustrirale su dvije ugledne publikacije Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža". U *Enciklopediji Leksikografskog zavoda*, objavljenoj 1959, tvrdi se da je u logoru stradalo oko 350.000 osoba. Sljedeće godine, u *Enciklopediji*

[590] Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*.

Jugoslavije, iznesena je brojka od preko 700.000 žrtava.[591] Razumno je pretpostaviti da je ta promjena rezultat ili autocenzure ili pritiska s „višeg mjesta".

Kako je tijekom osamdesetih godina jačao srpski nacionalni pokret, tako je i tema jasenovačkih žrtava, a posebno srpskih žrtava u Jasenovcu, bila u javnosti sve prisutnija. Bilo je to doba kada je srpsko javno mnijenje bilo bombardirano istrgnutim, predimenzioniranim, iskrivljenim, pa i krivotvorenim podacima kojima se tada dokazivalo da su Srbi „prevareni", „zakinuti", „ubijani", „uništavani i poslije genocida" i, konačno, da su vječiti pobjednici u ratu, a gubitnici u miru, što je fraza koju je izvorno formulirao Dobrica Ćosić. Razvijale su se sveobuhvatne teorije o zavjeri svih protiv Srba. Bit povijesnih prezentacija više nije bio u „klasnom" elementu, karakterističnom za socijalističko razdoblje, već u „obnovljenoj naciji".[592]

Ključni element te propagandne akcije bilo je da su se preuveličavale ionako preuveličane brojke od 700.000 jasenovačkih žrtava: tako je partizanski general Velimir Terzić 1983. godine za beogradski *Intervju* izjavio da je „samo u Jasenovcu ubijeno milion Srba, ne računajući pripadnike drugih naroda". Potom je antropolog Srboljub Živanović tvrdio da je „najmanje 700.000 žrtava sahranjeno na području Jasenovca i Gradine".[593] Vuk Drašković, koji je u međuvremenu postao vođa Srpskog pokreta obnove (SPO), izjavio je u veljači 1990. godine da je „Jasenovac 40 puta veći od Mauthausena".[594] Konačno je stanoviti Radomir Bulatović 1990. godine samouvjereno napisao „da je u Jasenovcu stradalo preko 1,110.929 ljudi, žena i djece, teško će ko moći oboriti".[595] Broj likvidiranih po neki je put rastao do milijun i pol,

591 Za brojeve iz 1959. vidi, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, t. 4, 322; za brojeve iz 1960. *Enciklopedija Jugoslavije*, t. 4, 467.

592 Mitrović, „Prevlast nerazuma"; Antić, *Velikosrpski nacionalni programi*, 225-226; vidi i Goldstein, *Hrvatska 1918-2008*, 618-621.

593 S. Živanović, u: *Politika*, Beograd, 8. X. 1989.

594 Faksimil u: Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita*, 165.

595 Bulatović, *Koncentracioni logor Jasenovac*, 413.

a tvrdilo se i da se točan broj žrtava „nikada neće moći ustanoviti”.[596] Višestruko uvećani broj srpskih žrtava u Jasenovcu trebao je poslužiti razvijanju teze o genocidnosti Hrvata.

Devedesetih je u Hrvatskoj bilo nastojanja da se jasenovački zločin minimalizira. Knjiga *Bespuća povijesne zbiljnosti* Franje Tuđmana, objavljena 1989. godine, imala je za cilj, između ostaloga, i da pobije „jasenovački mit” o 700.000 žrtava u tom logoru, u čemu je dobrim dijelom i uspjela. No, Tuđman mjestimično upada u drugu krajnost. Jednostranim izborom podataka neprimjereno minimalizira broj ukupnih žrtava, osobito srpskih, tvrdeći da je „u jasenovačkom logoru stvarno stradalo nekoliko (vjerojatno 3-4) desetaka tisuća zatočenika, ponajviše Cigana, pa Židova i Srba, a i Hrvata”.[597] Takve su revizionističke tendencije stigle i do najviših državnih institucija u Hrvatskoj, pa je saborska Komisija za utvrđivanje žrtava rata i poraća (tzv. „Vukojevićeva”) nakon sedmogodišnjeg istraživanja 1999. godine utvrdila svega 2238 jasenovačkih žrtava.[598] Na sjednici Komisije 11. listopada 1999. godine ovo je *Izvješće* usvojeno velikom većinom glasova (jedan glas protiv i tri suzdržana), ali ga Sabor nije usvojio ni odbio, već ga je vratio Komisiji sa sugestijama za dopunu.[599] Ta dopuna nikada nije učinjena, jer su ubrzo bili izbori na kojima je HDZ, čija je većina u Komisiji podržala takav izvještaj, bio teško poražen.

---

[596] Roksandić, „O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u jasenovačkom logoru, 1941. – 1945. godine”, 90.

[597] Tuđman, *Bespuća*, 316.

[598] *Izvješće*, tabele na str. 16, 17. i 20; vidi i *Novi list*, Rijeka, 24. X. i 9. XI. 1999.

[599] Glas „protiv”, bio je glas Slavka Goldsteina, koji je bio član Komisije i na svim se godišnjim sjednicama (zajedno s još četvero-petero članova od ukupno 64) suprotstavljao općoj tendenciji i manipulacijama vodstva i izvršnih službi Komisije. O citiranom *Izvješću* napisao je Saboru opširno argumentirano izdvojeno mišljenje, koje je tadašnji predsjednik Sabora Vlatko Pavletić, poštujući propisanu proceduru, dostavio svim zastupnicima. Saznavši iz medija o skandaloznom *Izvješću*, nekoliko je ambasadora demokratskih zemalja upozorilo predstavnike Hrvatske na neugodne posljedice takvih manipulacija žrtvama fašističkog režima, pa je u toj atmosferi potpredsjednik Sabora Vladimir Šeks inicirao kompromisno rješenje da se o *Izvješću* uopće ne raspravlja, već da se naprosto vrati Komisiji.

Na prijelomu iz osamdesetih u devedesete Vladimir Žerjavić objavljuje dvije temeljne knjige o ukupnim žrtvama Drugog svjetskog rata na jugoslavenskom prostoru: u njima utvrđuje da je u Jasenovcu, uključujući Staru Gradišku, ubijeno oko 80.000 do 90.000 ljudi. Nadalje, procijenio je da je među njima bilo 48.000 do 52.000 Srba, 13.000 Židova, 12.000 Hrvata, 10.000 Roma.[600] Dr. Bogoljub Kočović je istovremeno (potkraj osamdesetih godina), nezavisno od Žerjavića, obavio statističko-demografsko istraživanje i došao do približno sličnih rezultata, odnosno da je u Jasenovcu život izgubilo oko 70.000 ljudi.

Novim znanstvenim i stručnim istraživanjima Žerjavićeve i Kočovićeve procjene o broju jasenovačkih žrtava u proteklih dvadeset godina nisu dovedene u pitanje. Naprotiv, one se novim istraživanjima sve više potvrđuju.

Spomen-područje Jasenovac je početkom 21. stoljeća počelo sustavno istraživanje jasenovačkih žrtava: u tekstu objavljenom 2006. godine popisana su ukupno 69.842 imena.[601] Već u sljedećoj fazi, u golemom *Poimeničnom popisu žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941-1945*, objavljenom sljedeće godine, sakupljena su 72.193 imena žrtava, a uz svaku od njih navedeno je i ime oca, godina i mjesto rođenja, okolnosti smrti. U ovom je popisu naveden 40.251 Srbin, 14.750 Roma, 11.723 Židova, 3583 Hrvata, 1063 Muslimana-Bošnjaka, 233 Slovenca, 330 osoba drugih nacionalnosti te 262 osobe čija nacionalnost nije poznata.[602]

Istovremeno je prebrojavanje žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa počelo i u Muzeju genocida u Beogradu: prvih godina 21. stoljeća stručnjaci muzeja u svom su radu stigli do brojke od 80.022 imena, ali nisu završili posao niti je do sada popis objavljen.

Naposljetku, kako Spomen-područje Jasenovac nastavlja popisivati žrtve jasenovačkog logora to se svakim danom popis nadopunjuje; u listopadu 2011. bila su utvrđena imena 82.073

[600] Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*; Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*, 72.
[601] Mihovilović – Smreka, „O ‘poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac’".
[602] Smreka – Mihovilović, *Jasenovac*.

žrtve.[603] Kako je ova brojka za gotovo 10.000 žrtava veća od one objavljene u knjizi 2007. godine (točnije, 9880 žrtava), sada je popisano 46.740 ubijenih Srba, 16.131 Rom, 12.999 Židova, 4208 Hrvata, 1116 Muslimana-Bošnjaka, 263 Slovenca, kao i 616 ostalih i nepoznatih nacionalnosti.

Ipak, na pitanje „da li je uopće moguće utvrditi broj žrtava jasenovačkog logora?", pridružujemo se odgovoru istaknutog istraživača, akademika Ljube Bobana (1933-1994): „Nesumnjivo vrlo teško, a posve točno nikako."[604]

Pa ipak, usprkos točnosti Bobanova zapažanja, čini se da smo danas, 2011. godine, napokon na dobrome putu da se prebrode ružne politikantske i propagandističke licitacije o broju jasenovačkih žrtava koje su desetljećima sprečavale da se toj traumatskoj temi pristupi historiografski objektivnije i smirenije. Broj žrtava uglavnom više nije sporan ni u međunarodnoj znanstvenoj i stručnoj javnosti: Centar Simon Wiesenthal tvrdi da je u Jasenovcu stradalo 85.000 žrtava,[605] a United States Holocaust Memorial Museum u Washingtonu govori o 77.000 do 99.000 žrtava.[606]

Doduše, popis žrtava nikada neće biti konačan, jer se nekim žrtvama, kao što smo već rekli, ne može utvrditi mjesto stradanja, a može se pretpostaviti da je to bio jasenovački logorski kompleks, jer su matične knjige ponegdje izgubljene, jer popisi stanovništva nisu obuhvatili cjelokupno stanovništvo, jer su u Jasenovac deportirani i strani državljani koji nigdje nisu registrirani. Stoga se broj od 82.000 ustanovljenih žrtava jasenovačkih žrtava može povećati za 10 do najviše 20%. Možda će se novim istraživanjima, u sljedećim godinama, doći do još nekih imena, ali se u krugovima skrupuloznih istraživača računa da je

[603] Po svjedočenju kustosa Đorđa Mihovilovića, ožujak 2011.

[604] Akademik Ljubo Boban u intervjuu tjedniku *Danas*, Zagreb, 6. IV. 1988; prema Strčić, *Jasenovac*, 53.

[605] *Operation: Last Chance*, projekat Centra Simon Wiesenthal.

[606] Holocaust History – Jasenovac. United States Holocaust Memorial Museum. Preuzeto 28. siječnja 2011.

poimenični popis uglavnom dogotovljen u trenutku kada je na njemu 90 do 95% pretpostavljenih žrtava. Danas, ili u sljedećih nekoliko godina, mogli bismo dosegnuti te brojke i konačno zaključiti mučnu diskusiju o broju jasenovačkih žrtava.

I u obilnom pisanju o Bleiburgu i Križnom putu najnepouzdanije su brojne procjene o broju žrtava. Stvarajući blajburški mit, politička emigracija uporno je iz emocionalnih i političkih razloga ustrajavala na preuveličavanju brojki. Primjerice, profesor Ivo Omrčanin, politički emigrant u SAD-u, navodeći austrijskoga povjesničara Rudolfa Kiszlinga kao izvor, tvrdio je da su partizani ubili pola milijuna Hrvata, dok su četnici ubili drugih pola milijuna tijekom rata. Međutim Omrčaninova se tvrdnja zasniva na krivom tumačenju Kiszlingova teksta. Potonji je samo napisao da su neki Hrvati procijenili „biološki gubitak koji je njihova nacija pretrpjela od 1941. na oko milijun ljudi". U sličnom duhu, pišući o stradanju Hrvata na kraju rata, John Prcela, drugi politički emigrant u SAD-u, ustvrdio je da je „pokojni dr. Oton Knezović, autor *Pokolja Hrvatske vojske 1945*, (...) izračunao kako je Titov režim ubio 600.000 Hrvata nakon prekida neprijateljstava 1945". Jedan drugi hrvatski emigrant to opisuje na ovaj način: „Odmah nakon rata, jugoslavenski komunisti izvršili su pokolj nad 500.000 Hrvata."[607]

Ostali su hrvatski emigranti bili, međutim, umjereniji u svojim procjenama. Jedan od njih iznosi da je broj Hrvata koje su ubile partizanske snage na kraju rata iznosio oko 200.000, iako nije posebno naveo jesu li tu uključeni i vojno osoblje i civilne izbjeglice. A svećenik Krunoslav Draganović, jedan od najaktivnijih i najutjecajnijih hrvatskih emigranata sve dok se nije mi-

[607] Za Omrčaninovu tvrdnju da su partizani i četnici zajedno ubili milijun Hrvata vidi njegovu knjigu *Diplomatic and Political History of Croatia*, 181. Za Kiszlingovu referencu na anonimnu publikaciju iz Buenos Airesa koja je iznijela tu tvrdnju vidi njegovu knjigu *Die Kroaten*, 232, 247; za Prcelinu tvrdnju vidi Prcela – Guldescu, *Operation Slaughterhouse*, 121, a za tvrdnju drugoga hrvatskog emigranta vidi, Katich, *So Speak Croatian Dissidents*, 10.

steriozno našao u Jugoslaviji u lipnju 1967, ustvrdio je da je od oružanih snaga NDH, za koje je nerealno procijenio da su na kraju rata brojile oko 250.000 ljudi, „između 100.000 i 140.000 njih zvjerski poklano na pragu austrijske granice” u proljeće 1945. godine.[608]

S druge strane, jugoslavenske su vlasti ustrajavale u zavjeri šutnje i time onemogućile bilo kakvo znanstveno ili stručno istraživanje, Ili, ako se nije šutjelo, postojala je sklonost brojčanom umanjivanju, osobito kad se radilo o broju civila koji su se povlačili zajedno s vojskom.

S protokom vremena, sve je teže ustanoviti broj žrtava i on, po svemu sudeći, nikad precizno neće biti ni utvrđen. Preostaje nam samo poći od onog što je manje-više ipak utvrđeno: brojno stanje vojske NDH u trenutku kad je krenula u povlačenje iz Zagreba, dakle prvih dana svibnja 1945. godine.

Prema novijim stručnim procjenama o brojnom stanju vojske NDH, prvi put temeljito zasnovanima na uvidu u onovremenu autentičnu dokumentaciju, u tim kolonama koje su se u prvoj polovici svibnja 1945. iz Hrvatske povlačile kroz Sloveniju prema Austriji, moglo je biti oko 100.000, a najviše 116.000 vojnika,[609] što se poklapa s poznatim demografsko-statističkim radovima Vladimira Žerjavića.

O broju civilnih izbjeglica koji su se pridružili vojnim kolonama procjene preživjelih svjedoka vrlo su disparatne, a relevantnih izvornih dokumenata nema. Ipak, analizom opisa u sjećanjima preživjelih može se zaključiti da je civila bilo znatno manje nego vojske, vjerojatno ne više od 50 do 60.000 ljudi. Kada se svi ti podaci zbroje, ispada najrealnija procjena da je

[608] Nikolić, *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 6, 10, 117; Draganović, „Kalvarija hrvatskog naroda”, 95-96; vidi i Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, 817.

[609] „Uzimajući u obzir sve navedeno, brojno stanje cjelokupnih oružanih snaga NDH, u vrijeme ‘gorkoga kraja’, nije moglo biti veće od 100 do 110.000 ljudi” – Marijan, *Ustaške vojne postrojbe 1941.-1945.*, 76. Broj od 116.000 navodi Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji*, 509, 817.

u izbjegličkoj koloni koja je kretala iz Hrvatske moglo biti oko 150.000 osoba.[610] Kolona je bila duga između 45 i 65 kilometara.

Ustaško-domobranska vojska raspala se u nekoliko etapa: prvi dio je otpao već na putu iz Hrvatske do Celja i Dravograda, kad je nepoznat broj vojnika dezertirao iz kolone i pobjegao svojim kućama ili se predao partizanima. Masovno se ginulo u borbama do Dravograda i Poljane, a zarobljeni u tim borbama na objema su stranama uglavnom bili ubijani. U prvim satima poslije kapitulacije, na Bleiburgu se velik broj pripadnika oružanih snaga NDH odbio predati jedinicama JA i razbježao se po obližnjim planinama i šumama, dijelom se probio dublje u Austriju i kasnije živio u emigraciji, a dijelom se vratio u Hrvatsku i BiH i uglavnom izginuo u gerilskom ratovanju protiv novih vlasti. Procjenjuje se da je u emigraciju dospjelo oko 20.000 izbjeglica koji su posljednjih dana rata napustili NDH, ali je sasvim nejasno koliko je od toga broj onih koji su bili u koloni prema Bleiburgu, a koliko se probilo drugim putovima. Napokon, preostali dio vojske NDH predao se na Bleiburgu i na nekim drugim lokacijama i bio je dopremljen u zarobljeničke logore, a relativno mali dio ubijen je na putu u te logore; slijedilo je selektivno odvođenje iz logora na grupne likvidacije bez suda i suđenja, pa otpremanje preostalih na Križni put, boravak u logorima po cijeloj zemlji gdje se također stradavalo od gladi, iznemoglosti, bolesti i pojedinačnih ubijanja, pa napokon otpuštanje iz logora na tri načina – na slobodu, na daljnji prisilni rad ili na dopunsko odsluženje vojnog roka u Jugoslavenskoj armiji. Gotovo je nemoguće utvrditi koliko je bilo žrtava na svakoj pojedinoj od tih etapa, a teško je govoriti i o ukupnom broju. Preostaje osloniti se na Žerjavićeva istraživanja, koja su se dosad u ukupnoj procjeni za Jugoslaviju i za procjene po republikama i nacionalnostima, pokazala kao najpouzdanija. Posebno, njegove procjene o ukupnom broju

[610] Žerjavić, *Opsesije i megalomanije;* Bekić, „Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja", 205-207.

jasenovačkih žrtava u novije su vrijeme potkrijepljene poimeničnim popisima, pa mu se može pokloniti povjerenje i za brojke o Bleiburgu. Žerjavić tvrdi, nakon vrlo pomnih analiza, „da bi gubici vezani za Bleiburg mogli iznositi oko 50 tisuća”.[611] U tu brojku Žerjavić ubraja pripadnike vojske NDH iz Hrvatske i iz BiH (dakle i Muslimane) koji su stradali za vrijeme bitaka i kasnije, za vrijeme Križnoga puta i boravka u logorima. Ta brojka uključuje i civile koji su stradali u koloni za vrijeme bitaka na putu prema Austriji i one civile koji su u to vrijeme smaknuti u osvetničkom gnjevu diljem Hrvatske.

[611] Žerjavić, *Opsesije i megalomanije*, 77.

Dodaci

Bibliografija

Bilješke o autorima

Bibliografija

Korišteni arhivi i arhivski fondovi

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU), Zagreb:
- fond 199, Društvo hrvatskih književnika, Odsjek za povijest hrvatske književnosti

Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb:
- fond 219, Ministarstvo prometa i javnih radova Nezavisne Države Hrvatske (MPJR NDH)
- fond 226, Ministarstvo zdravstva i udružbe Nezavisne Države Hrvatske (MZU NDH)
- fond 248, Ustaška nadzorna služba (UNS)
- fond 252, Ravnateljstvo ustaškog redarstva. Židovski odsjek (RUR ŽO)
- fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ)
- fond 1076, Ured za podržavljeni imetak. Ministarstvo državne riznice, Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove (Ponova)
- zbirka 1194, Zbirka dokumenata NOV i POJ
- fond 1196, Oružničke pukovnije NDH (OP NDH)
- fond 1203, Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja (ZJDP)
- fond 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH)
- zbirka 1549, Zbirka zapisa upravnih i vojnih vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Narodnooslobodilačkog pokreta (ZIG NDH)
- fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS, RSUP SRH)
- fond 1732, Društvo hrvatskih književnika (DHK)
- fond 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju
- fond 1821, Kotarski komiteti KPH
- fond 1867, Oblasni odbor Antifašističke fronte žena Zagrebačke oblasti

Jevrejski istorijski muzej (JIM), Beograd:
– fond Židovska općina Zagreb (ŽOZ)

Nadbiskupski arhiv Zagreb (NAZ), Zagreb:
– fond Nadbiskupski duhovni stol (NDS)

Vojnoistorijski institut, Beograd:
– fond NOP

Izvori

Bilten ŽOZ, 1-47, Zagreb 1987-1996.

Danas, informativno-politički tjednik, Zagreb 1982-1992.

Fokus, *hrvatski tjednik*, Zagreb 2000-2009.

Glas Koncila, *katolički tjednik*, Zagreb 1962-.

Hrvatska gruda, Zagreb 1936, 1940-1945.

Hrvatska straža, katolički dnevnik, Zagreb 1929-1941.

Hrvatska straža, tjednik za katolički dom, Zagreb 1933-1943.

Hrvatski narod, *glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb 1939-1945.

Hrvatski radnik, *list hrvatskog radničtva*, Zagreb 1922-1945.

Hrvatsko jedinstvo, *tjednik za politiku, kulturu, socijalna i gospodarska pitanja*, Varaždin 1937-1945.

Hrvatsko slovo, tjednik za kulturu, Zagreb 1995-.

Ilustrirani vjesnik, Zagreb 1945-1952.

Jevrejska tribuna, Nezavisno kulturno-politički list Jevreja Kraljevine S.H.S., Sarajevo 1921.

Jevrejski pregled, Beograd 1950-.

Jutarnji list, Zagreb 1998-.

Kartoteka jasenovačkih zatočenika (*Kartoteka Jasenovac*).

Kartoteka pripadnika židovske zajednice u Zagrebu (*Kartoteka židovskog znaka*), svibanj 1941, Arhiv ŽOZ.

Književne novine, *organ Saveza književnika Jugoslavije*, Beograd 1948-.

Narodne novine, Zagreb 1941-1945.

Nepotpuni spisak zatočenika sabirnog logora Jasenovac III, prema indeksu paketarnice iz 1944. godine, umnožio Jovan Živković, Zrenjanin 1966.

Novi list, Rijeka 1965.
Novi Omanut, Zagreb 1993-.
Politika, Beograd 1904-.
Popis žrtava lišenih života, Arhiv ŽOZ, Zagreb.
Slavonski partizan, 1942-1943.
Slobodna Dalmacija, Split 1943-.
Spremnost, misao i volja ustaške Hrvatske, Zagreb 1942-1945.
Telegram, *hrvatski list za pitanja kulture*, Zagreb 1960-1973.
Telex, press agencija, Beograd.
Ustaša, viestnik hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta, Zagreb 1931--1945.
Večernje novosti, Beograd 1953-.
Večernji list, Zagreb 1959-.
Vjesnik, *hrvatski politički dnevnik*, Zagreb 1941-.
Politički zatvorenik, glasilo Hrvatskog društva političkih zatvorenika, Zagreb 1990-.

Literatura

Alexander, S., *Trostruki mit. Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca*, Zagreb 1990.
Antić, Lj., *Velikosrpski nacionalni programi, Ishodišta i posljedice*, Zagreb 2007.
Antoljak, S., *Hrvatska historiografija do 1918*, I-II, Zagreb 1992.
Anzulovic, B., *Heavenly Serbia, From Myth to Genocide*, New York – London 1999.
Bakrač, B., „Partizan u Zagrebu", u: *Bili smo partizani*, 114-124.
Barac, A., *Bijeg od knjige*, Zagreb 1965.
Barić, N., *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH, travanj 1941. – svibanj 1945.*, Zagreb 2003.
Basta, M., *Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske*, Beograd 1971.
Basta, M., *Rat je završen 7 dana kasnije*, Beograd 1986.
Bašić, P., Kevo, M., „O problemu postojanja jasenovačkog logora nakon 1945.", *Radovi ZHP*, 30, Zagreb 1997, 299-312.
Bauer, E., „General Löhr i događaji oko Bleiburga", u: *50 godina Bleiburga*, 97-110.

Bekić, D., „Slučaj Bleiburg: nova istraživanja, nova iskušenja", *ČSP*, 1-3, Zagreb 1989, 197-214.

Bekić, M. – Butković, I. – Goldstein, S., *Okrug Karlovac 1941*, Zagreb 1965.

Benigar, A., *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, Rim 1974.

Berger, E., *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb 1966.

Bilandžić, D., *Historija SFRJ*, Zagreb 1985.

Bilandžić, D., *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.

„Bleiburg 1945-1995", Međunarodni znanstveni skup 12.-13. V. 1995, ur. A. Mijatović, Zagreb 1995.

Bleiburg, otvoreni dossier, ur. M. Grčić, II. izd., Zagreb 1990.

Bleiburg, uzroci i posljedice, ur. V. Nikolić, II. izd., Zagreb 1998.

Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda, ur. V. Nikolić, Zagreb 1993.

Boban, B., „Vladko Maček u emigraciji – od izlaska iz zemlje do odlaska u SAD", *Radovi ZHP*, 39, Zagreb 2007, 243-258.

Boban, Lj., *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 1-3, Zagreb 1987--1990.

Boban, Lj., *Dr. Tomo Jančiković: HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*, Zagreb 1996.

Brajović, P., *Konačno oslobođenje*, Zagreb 1983.

Broucek, P., *Ein General im Zwielicht*, Wien – Köln – Graz 1988.

Broz, J. T., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe*, Zagreb 1945.

Broz, J. T., *Izgradnja nove Jugoslavije II-1*, Beograd 1948.

Broz, J. T., *Sabrana djela 1-28*, Beograd 1982-1988.

Bulatović, R., *Koncentracioni logor Jasenovac, s posebnim obzirom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990.

Carin, V., *Smrt je hodala četveronoške*, Zagreb 1961.

Carpentier, J. – Lebrun, F., *Povijest Francuske*, Zagreb 1999.

Cenčić, V., *Titova poslednja ispovijest*, Beograd 2001.

Churchill, W., *Closing the Ring*, Boston – Cambridge 1951.

Ciliga, A., *Sam kroz Europu u ratu* (*1939.-1945.*), Rim 1978.

Colić, M., *Pregled operacija na jugoslavenskom ratištu 1941-1945*, Beograd 1988.

Cota, M., *Slučaj Šakić, Deinformiranost ili zlonamjernost*, Zagreb 1999.

Crljen, D., „Bleiburg”, *Hrvatska revija*, 2.-4., XII, Pariz, prosinac 1966 (u cijelosti prenesen u: *Hrvatski holokaust*, Zagreb 2001, 188-197).

Čolaković, D., *Kronika iz pakla*, Jasenovac 1971.

Črnja, B., *Zbogom, drugovi*, Rijeka 1992.

Ćosić, D., *Stvarno i moguće*, Ljubljana – Zagreb 1988.

Dedijer, V., *Vatikan i Jasenovac*, Beograd 1987.

Djilas, M., *Wartime*, London 1977.

Dnevnik Dijane Budisavljević, ur. J. Kolanović, Zagreb 2003.

Draganović, K., „Kalvarija hrvatskog naroda 1945.”, *Hrvatski kalendar*, Chicago 1954, 94-100.

Dubajić, S., *Kočevski rog*, Zagreb 2006.

Dukovski, D., „Model egzodusa: Istarski Il grande esodo 1945.-1956. godine. Uzroci i posljedice”, u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb 2003, 307-326.

Džaja, S., *Politička realnost jugoslavenstva*, Sarajevo – Zagreb 2004.

Enciklopedija Jugoslavije, 1-8, Zagreb 1954-1971.

Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 1-7, Zagreb 1955-1964.

Enciklopedija likovnih umjetnosti, t. 1-4, Zagreb 1964.

Encyclopaedia Judaica, sv. 1-17, Jerusalem 1971-1972.

Erjavec, T., *Španovica, Kronika nastajanja i nestanka*, Zagreb 1992.

Favez, J.-C., *Das Internationale Rote Kreuz und das Dritte Reich. War der Holocaust aufzuhalten?*, München 1989.

Ferenc, M., „Naredba je morala doći od Josipa Broza Tita!”, *Glas Koncila*, br. 37 (1734), Zagreb, 16. IX. 2007.

Geiger, V., „Sudski procesi u Hrvatskoj 1945. godine. Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philippu Poppu”, *ČSP*, 1, Zagreb 1995, 157-166.

Geiger, V., *Nestanak folksdojčera*, Zagreb 1997.

Geiger, V., „O zborniku Bleiburg i Križni put 1945.”, *ČSP*, 3, Zagreb 2007, 809-827.

Geršković, L., *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, Zagreb 1983.

Giron, A., „Izvještaj Zvonka Babića-Žulje o prilikama u Istri krajem listopada 1943. godine”, *Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, 26, Rijeka – Pazin 1983, 151-168.

Glaise von Horstenau, E., *Ein General im Zwielicht*, sv. 3, Wien 1988.

Goldstein, I., „Upotreba povijesti", *Erasmus* 1, Zagreb 1993, 52-62.

Goldstein, I., *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001.

Goldstein, I., „Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 59-73.

Goldstein, I., „Židovi u logoru Jasenovac", u: *Spomen područje Jasenovac*, ur. T. Benčić Rimay, Jasenovac 2006, 108-138.

Goldstein, I., *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb 2008.

Goldstein, S., „Pomirenje", *Erasmus* 2, Zagreb 1993, 13-18.

Goldstein, S., „Radna grupa Jasenovac 1945-1947", u: Mataušić, N., *Jasenovac 1941-1945, Logor smrti i radni logor*, Jasenovac – Zagreb 2003, 175-184.

Goldstein, S., *1941 – Godina koja se vraća*, Zagreb 2007.

Grahek, M., *Bleiburg i „Križni put" u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*, magistarski rad, neobjavljeno, Zagreb 2006.

Grossepais-Gil, J., „Bekstvo iz logora Jasenovac", *JP* 1-2, Beograd 1982, 21-27.

Guberina, I., „Državna politika kralja Tomislava", *Hrvatska revija*, god. 13, br. 10, 505-518; br. 11, 596-605, Zagreb 1940.

Hasanbegović, Z., *Muslimani u Zagrebu 1878. – 1945., Doba utemeljenja*, Zagreb 2007.

Hassell, U. von, *Die Hassell-Tagebücher 1938-1944*, München 1999.

Hilberg, R., *The Destruction of the European Jews*, New York 1985.

Historische Objektivität, Götingen 1975.

Horvat, J., *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945*, Zagreb 1989.

Hroch, M., „Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokreti 19. stoljeća", *ČSP*, 1, Zagreb 1979, 23-40.

Hrvatska opća enciklopedija 1-11, Zagreb 2009.

Hrvatski biografski leksikon I-VII, Zagreb 1983-2009.

Hrvatski holokaust, ur. J. I. Prcela, D. Živić, Zagreb 2001.

Hrvatski leksikon, knj. 1-2, Zagreb 1996-1997.

Hrvatski opći leksikon, Zagreb 1996.

Huber, Č., *Bio sam zatočenik logora Jasenovac*, Jasenovac 1997.

Hutinec, G., „Obračun s 'narodnim neprijateljem' u Međimurju 1945. godine", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 399--414.

Hutinec, G., *Teror ustaškog režima u Velikoj župi Zagorje 1941. godine*, klasifikacijski rad na doktorskom studiju (neobjavljeno), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2008.

Ivičević, J., „Politički program ratne HSS i 'puč Vokić-Lorković'", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 489-496.

Ivin, D., „Kakva rehabilitacija Hebranga?", *Obzor* 8 (Glasilo HSLS-a), Zagreb, veljača 1990.

Izbor iz štampe NOP-a u Slavoniji 1941-1945, prir. M. Patković, Slavonski Brod 1968.

Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999. godine, Zagreb 1999.

Jakovljević, I., *Konclogor na Savi*, Zagreb 1999.

Jareb, J., *Pola stoljeća hrvatske politike*, I. izd., Buenos Aires 1960; II. izd., Zagreb 1995.

Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Zürich – Sarajevo 1998.

Jelić-Butić, F., *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941-1945*, Zagreb 1977.

Jelić-Butić, F., *Hrvatska seljačka stranka* (*u ratu i revoluciji*), Zagreb 1983.

Josipović, I., „Odgovornost za ratne zločine nakon II. svjetskog rata", u: *Bleiburg i Križni put 1945*, *zbornik radova*, ur. J. Hrženjak – K. Piškulić – P. Strčić, Zagreb 2007, 38-41.

Judt, T., *Postwar – a history of Europe since 1945*, London 2007.

Jurčević, J., *Nastanak jasenovačkog mita*, Zagreb 1998.

Jurčević, J., *Bleiburg*, Zagreb 2005.

Jurčević, J. – Esih, B. – Vukušić, B., *Čuvari bleiburške uspomene*, II. izd., Zagreb 2005.

Kamber, D., *Slom NDH, kako sam ga ja proživio*, Zagreb 1995.

Karakaš, M., „Žene u logorima Stara Gradiška i Jasenovac prema svjedočenju logorašica 1946.-1948. godine", u: *Dijalog povjesničara – istoričara* 7, Zagreb 2003, 493-508.

Karapandzic, B. M., *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945 – Tito's Katyns and Gulags*, New York 1980.

Karge, H., *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung?, Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947-1970)*, Wiesbaden 2010.

Katich, B., *So Speak Croatian Dissidents*, Frohnleiten – Rim – Chicago – Norval 1983.

Kevo, M., „Počeci logora Jasenovac”, *Scrinia slavonica*, 3, Slavonski Brod 2003, 471-499.

Kevo, M., „Jasenovac 1945.”, u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 323-337.

Kevo, M., „Stradanja Hrvata u Jasenovcu”, u: *Spomen područje Jasenovac*, ur. T. Benčić Rimay, Jasenovac 2006, 182-197.

Kevo, M., „Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944”, *ČSP*, 2, Zagreb 2008, 547-585.

Kisić-Kolanović, N., „Vrijeme političke represije: ‘veliki sudski procesi’ u Hrvatskoj 1945.-1948.”, *ČSP*, 1, Zagreb 1993, 1-23.

Kisić-Kolanović, N., „Politički procesi u Hrvatskoj neposredno nakon Drugog svjetskoga rata”, u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 75-96.

Kiszling, R., *Die Kroaten*, Graz – Köln 1956.

Klaić, V., „Kroz tisuću godina”, *Hrvat*, god. 5, br. 2, str. 1000-1003, Zagreb 1923.

Knezović, O., *Pokolj hrvatske vojske 1945*, Chicago 1960.

Kolar-Dimitrijević, M., „Sjećanja veterinara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine”, *ČSP* 15 (2), Zagreb 1983, 155-176.

Korda, I., „Povratak iz Jasenovca… koji to nije bio”, *JP* 11-12, Beograd 1986.

Korošec, J., *Jasenovac*, Hrvatski povijesni muzej, Dokumentarna zbirka II, inv. br. 3798, III.

Kovačić, D., „Zapovjednici i dužnosnici jasenovačke skupine logora 1941-1945. godine”, *ČSP*, 1, Zagreb 1999, 97-112.

Krišto, J., *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, II, dokumenti, Zagreb 1998.

Krizman, B., *Ante Pavelić i ustaše*, II. izd., Zagreb 1983.

Krizman, B., *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb 1986.

Krizman, B., *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1986.

Krleža, M., „Prije 30 godina”, 2, *Republika* 3, Zagreb 1947.

Krleža, M., „Nekoliko riječi o malograđanskom historizmu uopće”, u: *Deset krvavih godina*, Zagreb 1971.

Lasić, S., *Autobiografski zapisi*, Zagreb 2000.

Lengel-Krizman, N., *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, Zagreb 2003.

Lengel-Krizman, N., „Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.", u: *Spomen područje Jasenovac*, ur. T. Benčić Rimay, Jasenovac 2006, 154-170.

Lottman, H. R., *Albert Camus*, Paris 1978.

Lovrenović, I., *Bosna, kraj stoljeća*, Zagreb 1996.

Lovrenović, I., *Bosanski Hrvati, esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Zagreb 2002.

Luburić, V., „Povlačenje hrvatske vojske prema Austriji", u: *Hrvatski holokaust*, Zagreb 2001, 37-51.

Ljekić, A., „Od Ivan Planine do Blaiburga", *Drina*, 2, Madrid 1963, 76-85.

Maček, A. – Škrabe, N., *Maček izbliza*, Zagreb 1999.

Maček, V., *Memoari*, Zagreb 1992.

Malcolm, N., *Povijest Bosne, kratki pregled*, Zagreb – Sarajevo 1995.

Mali ustaša Maks, *Zapisi po Maksovim pripoviedanjima svom Povjereniku*, Salt Lake City 1991.

Marijan, D., *Ustaške vojne postrojbe 1941. – 1945.*, magistarski rad, Zagreb 2004.

Mataušić, N., *Jasenovac 1941-1945, Logor smrti i radni logor*, Jasenovac – Zagreb 2003.

Maticka, M., „Problem diskontinuiteta vlasti u Hrvatskoj 1945", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 19-24.

Matković, H., „Pismo Mladena Lorkovića iz kućnog pritvora poglavniku Anti Paveliću", *ČSP*, 2-3, Zagreb 1993, 315-323 (također, Matković, H., *Studije iz hrvatske povijesti*, Zagreb 2004, 467-472).

Matković, H., *Povijest Jugoslavije (1918-1991). Hrvatski pogled*, Zagreb 1998.

Mihovilović, Đ. – Smreka, J., „O 'poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac'", u: *Spomen područje Jasenovac*, ur. T. Benčić Rimay, Jasenovac 2006, 218-219.

Mijatović, A., „Politički i vojnički kraj NDH", *ČSP*, 3, Zagreb 1995, 497-506.

Miletić, A., *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1-3, Beograd – Jasenovac 1986-1987.

Miliša, Đ., *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb 1945.

Mirković, J., *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd 2000.

Mitrović, A., „Prevlast nerazuma. Segment o povijesnom nerazumu u duhovnim prilikama kriznog doba (pokušaj šireg tumačenja konkretnim povodom)", *Čemu dijalog povjesničara/istoričara?*, prir. I. Graovac, Zagreb 2005, 69-82.

Mortigjija, T., *Moj životopis*, prir. Trpimir Macan, Zagreb 1996.

Mrkocij, V. – Horvat, V., *Ogoljela laž logora Jasenovac*, s uvodnim tekstom Josipa Pećarića, Zagreb 2008.

Nazor, V., *S partizanima*, XIII. izd., Zagreb 1982.

Nikolić, N., *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo 1977.

Nikolić, V., *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, Zagreb 1993.

Novak, V., „O tisućgodišnjici Hrvatskog kraljevstva", *Jugoslavenska njiva* 9, II/6, Zagreb 1925, 169-176.

Objektivität und Parteilichkeit, München 1977.

Omrčanin, I., *Diplomatic and Political History of Croatia*, Philadelphia 1972.

Oslobođenje Hrvatske 1945. godine, Zagreb 1986.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., dokumenti, prir. Z. Dizdar, V. Geiger, M. Pojić, M. Rupić, Slavonski Brod 2005.

Perić, M., *1945.-1995. Bleiburg. Svjedočanstvo*, Zagreb 1995.

Peršen, M., *Ustaški logori*, Zagreb 1990.

Petković, B., *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, Zagreb 1992.

Petrović, A., „Pregled gubitaka Treće Armije", u: *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije*, Beograd 1986, 323-328.

Prcela, J. – Guldescu, S., *Operation Slaughterhouse*, II. izd., Pittsburg 1995.

Radelić, Z., *Hrvatska seljačka stranka, 1941-1950*, Zagreb 1996.

Radelić, Z., *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. – od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006.

Reinhartz, D., „The Genocide of the Yugoslav Gypsies", u: *The Gypsies during the Second World War 3*, *The Final Chapter*, ed. by D. Kenrick, Univ. of Hertfordshire Press, Hatfield 2006, 87-96.

Ridley, J., *Tito – biografija*, Zagreb 2000.

Riffer, M., *Grad mrtvih, Jasenovac 1943*, Zagreb 1946.

Ristić, M., „Smrt fašizmu – sloboda narodu", u: *Politika*, Beograd, 5. XI. 1944.

Ristić, M., *Smrt fašizmu – sloboda narodu*, Beograd 1946.

Ristović, M., *U potrazi za utočištem, Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-45*, Beograd 1998.

Rojnica, I., *Susreti i doživljaji*, knj. 1, Zagreb 1994.

Roksandić, D., „O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u jasenovačkom logoru, 1941. – 1945. godine", u: *Spomen područje Jasenovac*, ur. T. Benčić Rimay, Jasenovac 2006, 72-93.

Romano, J., „Jevreji zdravstveni radnici Jugoslavije 1941-1945. Žrtve fašističkog terora i učesnici u NOR-u", *Zbornik JIM* 2, Beograd 1973, 73-258.

Romano, J., *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.

Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000, Zagreb 2001.

Sećanja Jevreja na logor Jasenovac, Beograd 1972.

Smreka, J. – Mihovilović, Đ., *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941-1945.*, 1. izdanje, Jasenovac 2007.

Sobolevski, M., „Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac", u: *AHA*, Zagreb 1996, 104-119.

„Spomenik žrtvama Logora Jasenovac", Zagreb 1964.

Spomen područje Jasenovac, ur. T. Benčić Rimay, Jasenovac 2006.

Srpska strana rata, Beograd 1996.

Starčević, A., *Misli i pogledi*, Zagreb 1971.

Stern, K. S., *Holocaust Denial*, 3. ed., New York 1994.

Strčić, P., „Jasenovac i ratni zločin", *Rijeka*, god. V, sv. 1-2, Rijeka 2000, 33-105.

Strčić, P., „Čemu danas nedoumice oko Bleiburga i Križnoga puta", u: *Bleiburg i Križni put 1945*, *zbornik radova*, ur. J. Hrženjak – K. Piškulić – P. Strčić, Zagreb 2007, 9-30.

Strle, F., *Veliko finale na Koroškem*, Ljubljana 1977.

Šanjek, F., „Kardinal Franjo Šeper i njegovo djelovanje u odnosima Crkve i države", u: *Veritatem facientes in caritate – Zbornik radova Međunarodnog simpozija o kardinalu Franji Šeperu povodom 20. obljetnice smrti*, Zagreb 2003, 133-141.

Šarić, T., *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj – primjer Matice hrvatske 1945.-1952*, magistarski rad, Zagreb 2008.

Škiljan, F., „Akcija Crkveni Bok”, *Radovi ZHP*, 37, Zagreb 2005, 325-342.

Škiljan, F., *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, Zagreb 2009.

Šklopan, V., „Povlačenje hrvatskih oružanih snaga u svibnju 1945”, u: *Od Bleiburga do naših dana*, Zagreb 1994, 75-86.

Šolohov, M., *Nauka mržnje*, Zagreb 1945.

Štefan, Lj., „Poslijeratni Titov logor Jasenovac 1945.-1947/48.”, *Zbornik radova Hrvatski žrtvoslov*, Zagreb 1998, 209-214.

Štefan, Lj., „Svjedočenje stradalnika Titova Jasenovca”, *Hrvatsko slovo*, Zagreb, 15. 5. 1998.

The Invention of Tradition, ed. E. Hobsbawm – T. Ranger, Cambridge 1983.

Tko je tko u NDH, Zagreb 1995.

Tolstoj, N., *Ministar i pokolji. Bleiburg i Kočevski Rog 1945*, Zagreb 1991.

Tomasevich, J., *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1979.

Tomasevich, J., *Rat i revolucija u Jugoslaviji, Okupacija i kolaboracija, 1941-1945*, Zagreb 2010.

Tuđman, F., *Rat protiv rata*, Zagreb 1957.

Tuđman, F., *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb 1989.

Tuđman, F., *Horrors of War, Historical Reality and Philosophy*, New York 1996.

Ustaša, Dokumenti o ustaškom pokretu, prir. P. Požar, Zagreb 1995.

Vasiljević, Z., *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod 1988.

Višnjić, Č., *Partizansko ljetovanje, Hrvatska i Srbi 1945-1950*, Zagreb 2003.

Vodušek-Starič, J., *Kako su komunisti osvojili vlast, 1944-1946*, Zagreb 2006.

Vodušek-Starič, J., „Temelji ideologije i tehnologije preuzimanja vlasti u Jugoslaviji 1944.-1945. godine”, u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 25-36.

Wiesenthal, S., *Pravda, ne osveta*, Sarajevo 1989.

Zapisnici Politbiroa CK KPH 1945-1952, I-II, prir. B. Vojnović, Zagreb 2005-2006.

ZAVNOH – zbornik dokumenata 1945, Zagreb 1985.

ZAVNOH – zbornik radova 1943, Zagreb 1970.

Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945, I-II, Beograd 1957.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, 14 tomova, Beograd 1950-1982.

Zbornik zakona, uredaba i naredaba za godinu 1945, sv. I-XII, Zagreb 1945.

Zelić, B., *Nezavisna Država Hrvatska u mom sjećanju*, Split 2007.

Žerjavić, V., *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

Žerjavić, V., *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb 1992.

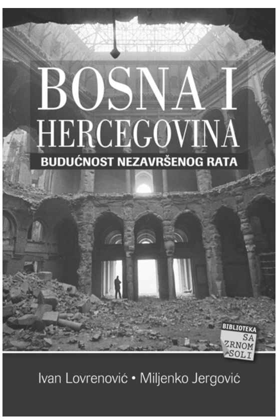
Bilješke o autorima

Slavko Goldstein rođen je u Sarajevu 22. VIII. 1928, odrastao je u Karlovcu, a od 1947. živi u Zagrebu. Od proljeća 1942. do 1945. bio je partizan, u terenskim i borbenim jedinicama NOV-a i odlikovan je Ordenom za hrabrost. Godine 1952. član je osnivačke redakcije *Vjesnika u srijedu* i odonda neprekidno aktivan u novinarstvu, nakladništvu i javnom životu Hrvatske, a do 1990. godine i Jugoslavije. Bio je urednik kulturne rubrike *Vjesnika u srijedu*, urednik i komentator Radio Zagreba, glavni urednik izdavačkog poduzeća Stvarnost. Osnivač je i direktor Sveučilišne naklade Liber (1970-1982), urednik hrvatskih izdanja Cankarjeve založbe (1983-1990), osnivač i urednik Novog Libera (1990. do danas), glavni urednik časopisa *Erasmus* (1993--1997). Bio je predsjednik Izvršnog odbora Poslovne zajednice izdavača i knjižara Hrvatske (1978-1982), predsjednik Židovske općine Zagreb (1986-1990), prvi predsjednik Hrvatske socijalno-liberalne stranke (1989-1990), predsjednik kulturnog društva „Miroslav Šalom Freiberger", predsjednik Savjeta Javne ustanove Spomen područje Jasenovac (2001-2005). Objavio je više od 600 novinskih, publicističkih i esejističkih radova te predgovora i pogovora knjigama koje je uređivao, pisao je scenarije za dokumentarne i za igrane filmove (*Signali nad gradom*, *Prometej s otoka Viševice*, *Akcija stadion* i dr.), suautor je knjiga *Okrug Karlovac 1941* i *Holokaust u Zagrebu*, autor knjige *Prijedlog 85* i knjige *1941 – Godina koja se vraća*, koja je dobila nagrade Kiklop i *Jutarnjeg lista* za najbolju publicistiku 2007. godine i nagradu grada Zagreba 2008. Primio je i nagradu Kiklop za životno djelo, Zlatnu arenu za scenarij filma *Akcija stadion*, te niz drugih nagrada i odlikovanja.

Ivo Goldstein (Zagreb, 1958), redovni je profesor Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na predmetu Hrvatska povijest 20. stoljeća. Bavio se hrvatskom poviješću ranoga srednjeg vijeka, bizantologijom i poviješću Židova u Hrvatskoj, a od 2003. uglavnom samo hrvatskom poviješću 20. stoljeća. Autor je knjiga *Bizant na Jadranu od 6. do 9. stoljeća* (1992), *Hrvatski rani srednji vijek* (1995), *Croatia: A History* (London – Montreal, 1999), *Holokaust u Zagrebu* u suautorstvu sa Slavkom Goldsteinom, 2001, *Židovi u Zagrebu 1918-1941* (2004), *Hrvatska povijest* (2003, drugo, dopunjeno i prošireno izdanje 2008), *Hrvatska 1918-2008.* (2008), *Dvadeset godina samostalne Hrvatske* (2010). U suautorstvu je objavio knjige *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku* (s Borislavom Grginom, 2006), *Povijest zagrebačke Klasične gimnazije 1607-2007* (s Agnezom Szabo, 2007). S Vladimirom Anićem suautor je *Rječnika stranih riječi* (1999, drugo izdanje 2000). Glavni je autor i urednik izdanja *Kronologija: Hrvatska – Europa – Svijet* (1996, drugo, dopunjeno i prošireno izdanje 2002). Objavio je više od 150 znanstvenih i stručnih radova u zemlji i inozemstvu, boravio na dužim studijskim boravcima u Parizu, Ateni i Jeni. Urednik je struke povijest u *Hrvatskoj općoj enciklopediji* Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža", suradnik je enciklopedijskog izdanja *Lexicon des Mittelalters* (München), te jedan od autora i član Uređivačkog odbora prvoga *Hrvatskoga enciklopedijskog rječnika*.

Dobitnik je Nagrade grada Zagreba 2005. godine za ukupni znanstveno-istraživački doprinos te posebno za knjigu *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. Odlikovan je 2007. godine Redom Danice hrvatske s likom Ruđera Boškovića za ukupni znanstveni doprinos.

BIBLIOTEKA SA ZRNOM SOLI objavljuje odabrana publicistička djela istaknutih domaćih autora o aktualnim političkim, kulturnim i općedruštvenim temama Hrvatske i susjednih zemalja

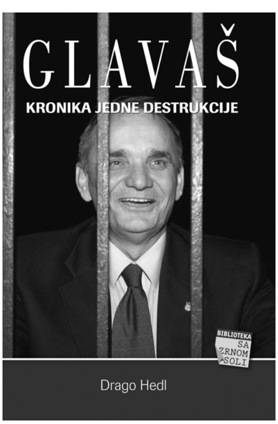

Ivan Lovrenović • Miljenko Jergović

BOSNA I HERCEGOVINA

BUDUĆNOST NEZAVRŠENOG RATA

Tragajući za rješenjima „kvadrature kruga" Bosne i Hercegovine, dvojica njezinih vodećih pisaca nude nov, ali ne manje prodoran i istančan uvid u uzroke tamošnje drame.

Drago Hedl

GLAVAŠ

KRONIKA JEDNE DESTRUKCIJE

Vrhunski politički triler, udžbenik građanske hrabrosti i podsjetnik da novinarstvo može biti plemenita i duboko etična profesija.

Ivica Đikić • Davor Krile • Boris Pavelić

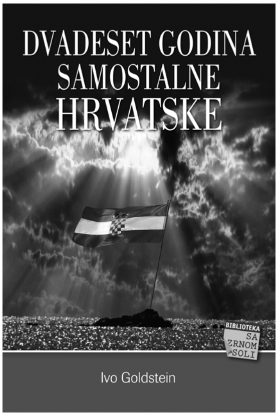
GOTOVINA
STVARNOST I MIT

Heroj ili zločinac? Ratni genij ili vojni diletant? Osloboditelj ili progonitelj srpskih civila?

VUKOVAR 1991.
DOKUMENTI IZ SRPSKIH IZVORA

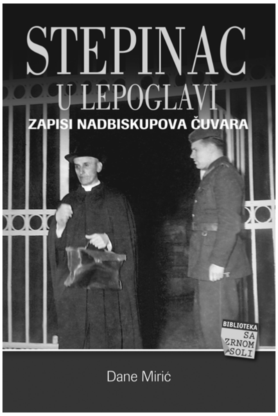
Ova zbirka dokumenata, koju je prikupio Helšinski odbor za ljudska prava u Srbiji, povijesni je herbarij čije čitanje budi snažne emocije, ali i nezamjenjivo pomaže u racionalnom sagledavanju uzroka i posljedica te ratne drame.

Ivo Goldstein

DVADESET GODINA SAMOSTALNE HRVATSKE

Sveobuhvatno i polemičko historiografsko djelo koje prevrednuje dosadašnju službenu povijest, ne zaobilazeći heretička pitanja i ne prešućujući provokativne odgovore.

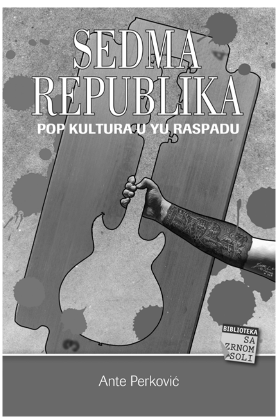

Dane Mirić

STEPINAC U LEPOGLAVI

ZAPISI NADBISKUPOVA ČUVARA

Knjiga je dokumentirano svjedočenje zatvorskog čuvara, milicionara, koji je 19 mjeseci bio odgovoran za postupak prema nadbiskupu Stepincu u KPD Lepoglava i vodio brigu o njegovim potrebama.

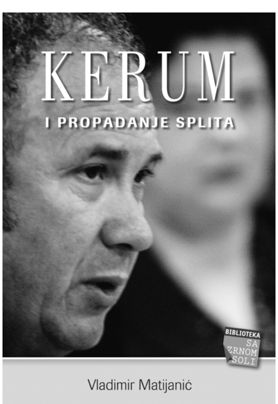

Ante Perković

SEDMA REPUBLIKA

POP KULTURA U YU RASPADU

Svak tko rock i suvremenu kulturu osjeća kao vlastitu sudbinu, i svak tko devedesete doživljava kao moralni debakl, neka u ovoj knjizi potraži odgovore – živio ma u kojoj od bivših šest republika. Ili, možda, samo u sedmoj.

Vladimir Matijanić

KERUM

I PROPADANJE SPLITA

Vladimir Matijanić ovom se knjigom upustio u svojevrsno arheološko istraživanje razloga propasti jednoga grada čiji je urbani trakt sve mrtviji, a gradonačelnik sve zapleteniji u sukob privatnog i javnog.

GRAFIČKA PRIPREMA
Branka Hrestak

TISAK
Denona d. o. o., Zagreb, listopad 2011.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 783864

ISBN 978-953-325-009-0